

समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तु-शास्त्रीय

राज-निवेश

एवं

राजसी कलायें

डा० द्विजेन्द्र नाथ शुक्ल

एम० ए० बी० एच० डी०, डी० लिट्,
साहित्याचार्य माहित्य-रत्न, काव्य-तीर्थ, शिक्षक-ला-आप्लव,
प्रोफेसर तथा अध्यापक, संस्कृत - विभाग
पञ्जाब विश्वविद्यालय, पण्डीगढ़

द्वितीय भाग

मूल एवं वास्तु-कोष-वास्तु—पदावली

प्रकाशन - व्यवस्थापक
वास्तु-वाङ्मय-प्रकाशन-शाला
शुक्ल - कुटी १० फैजाबाद रोड , लखनऊ

मूल्य रु ० १८ — ००

१९६७

भारतीय वास्तु-शास्त्र
सामान्य-शीर्षक-दश-ग्रन्थ-अभियोजन का पचास प्रकाशन
(केन्द्रीय शिक्षा-भविष्यालय की महायत्ना से)

मुद्रक

१. तत्त्वशिक्षा आर्ट प्रिंटिंग प्रेस, मेस्टर १४, चण्डीगढ़
२. रानी प्रेस, सेक्टर २८ चण्डीगढ़

प्राककथनम्

भारतीय सस्कृतौ भौतिक विलास विशेषतः शिल्पकलानाम्

भारतीय मस्कृते आध्यात्मिक पक्षमेव सर्वातिशायिन मन्वानां जना (वैदेशिका स्वदेशीया अपि) तस्याः भौतिक पक्ष प्रविरलविषयमविषय वा स्वीकुर्वाणा अद्यत्वेऽखिलेष्वपि भौतिकेषु क्षेत्रेषु पाश्चात्यानामनुकरणं कुर्वन्त-
स्त्रीय भौतिक विलास विस्मृतवन्त इव दृष्टिपथे पथिकायन्ते । एतेन मन्ये
भारतीय-सस्कृतेर्नैदं यशोगानं विकथनमेव । यस्यां सस्कृतौ वेदा प्रादुरभूवन्
तस्यामेवोपवेदा अपि निवद्धा वभूवुः । वेदानां किं रहस्यं किञ्च तेषां श्रेयः
अत्र विषये विदुषा मम्मत् मतमेव नास्य कोऽपि विशेषस्फारोऽनापेक्षते ।
परमुपवेदा अस्माकं विज्ञानानि पारिभाषिकाणि शास्त्राणि कलाप्रवन्धाश्चे-
त्यस्माकमस्ति कापि विज्ञप्तिः । चतुःप्रकारं स्थापत्यमं अष्टधा च विकि-
त्सितमं सप्तागो धनुर्वेदं स्वरगपदग-लयग अवधानात्मकं संगीतम् धन-
विततं ततः सुषिरात्मकं वाद्यम् नास्य-ताण्डवादिनृत्तनृत्यात्मकं नाट्यम्,
चतुष्पष्टिकलाञ्चेति सर्वं विद्या विज्ञानं कलापारम्पर्यं कुतः प्रादुर्भूतमित्यत्र
जिज्ञासायामुपवेदा एवास्माकं शरणमिति श्रीमन्तं विदाकुर्वन्तु ।

वेदा सर्वज्ञानमया नानाह विवदे । सहिता ब्राह्मण आरण्यक-उप-
निषदादिसर्वाङ्गानो वेदभागः प्रायेणोपामनपरं यत्र देवता-विज्ञानं यज्ञसंस्था
आत्मज्ञानं ब्रह्मविज्ञानं वा विशेषेण प्रस्तूयते । वेदाश्च त्रयीति नाम्ना प्रथन्ते
इति कृत्वाऽथर्ववेदात् शिक्षावल्प-न्याकरण-निवृत्त-ज्योतिषछन्दोभिर्द्वियेभ्यः
वेदागेभ्यः गान्धर्वयुर्वेदधनुर्वेदार्थस्थापत्याद्युपवेदेभ्यश्च भौतिकानां विज्ञा-
नानां पारिभाषिकाणां शास्त्राणां कलाकौशलानां च पन्थाः प्रवर्तितो वभूव ।
वेदेभ्य ऐवोपवेदा उन्मत्ताः । वेदानामुपवेदा आसन्—यथाहि आयुर्वेदः ऋग्वेद-
स्योपवेदः धनुर्वेदः यजुर्वेदस्योपवेदः गान्धर्ववेदः सामवेदस्योपवेदः स्थापत्य-
वेदः अथर्ववेदस्योपवेदः इत्यस्माकं पुराविदो वदन्ति । एतेनेदं सिद्धं भवति
यदस्माकं सस्कृतौ परोक्षस्य प्रत्यक्षस्य च, अध्यात्म-वादस्य भौतिक-वादस्य
च, ब्रह्मज्ञानस्य जगद्विज्ञानस्य च द्वयोरपि समाना सनातना सरणि सुतरा

चकास्तेस्माञ्ज्ञानमस्माकं भ्रान्तमेव धारणम् । अतएव महनीयेय
संस्कृतिर्या सर्वाभ्य संस्कृतिभ्यस्सर्वतो ज्येष्ठा वरिष्ठा गरिष्ठा सर्वोत्कर्षेण
विराजमानाद्यापि सन्तिष्ठते तस्या संस्कृतौ पक्षस्यैकस्य महिमानं कीर्तयन्त
अपरस्याभवं रयापयन्त जना किं भ्रान्ता अभ्रान्ता वेति भवन्तो विपश्चित
एव प्रमाणम् । नैतत्तिरोहितं श्रीमता यद्भारतीय-संस्कृते प्राणा धर्म एवा-
सीत् । अथातो धर्मजिज्ञासायाम् तथाचार्यपादै यतोऽभ्युदयनिश्चयस-
सिद्धिः स धर्मः' इति यद् धर्मलक्षणं दत्तं तेनास्माकं संस्कृतौ भौतिकाध्या-
त्मिकपक्षद्वयस्यापि समानो विलास इति दृढं सिध्यति । अभ्युदयेनेह लौकि-
कानां विज्ञानकलाधीनानां सुखानां निश्चयसा च ब्रह्मविज्ञानाधीनमोक्षा-
परनाम्न पारलौकिकस्य मानवजीवनचरमात्कर्षस्य परामर्श इति तु श्रीमन्तो
विपश्चितो जानन्त्येव ।

उपनिषदासंदोहे षड्दर्शनीसमारोहे प्रभूते च एतद्विषयकसाहित्य-
प्रवन्धे निश्चयसमधिकृत्य बहुविचारस्तस्य नात्रावसरः । सांसारिकमभ्युदय-
चावलम्ब्य कानि विज्ञानानि कानि कानि च पारिभाषिकाणि शास्त्राणि
के के च कलाप्रवन्धाश्च प्रस्तुता — अत्रपाठकानां श्रीमता तत्रैवाधान-
दीयमानमभ्यर्थये ।

आयुर्वेदे आधुनिकवैमिष्ट्रीविज्ञानस्य समावेश एतिह्यपु पृथ्वादि
वृत्तान्तेषु पुराणेषु ज्योतिषं च फीजिक्स जियोलोजी जियोग्राफीप्रभृतीनां
नानाधुनिकविज्ञानानां भौतिकशास्त्राणां च विलासं धनुर्वेदे मिलीटरी
साइन्सेत्यभिधाया अद्यतनी युद्धविद्यायां विजृम्भणम्, गान्धर्ववेदे तीर्थ-
निकोपलक्षितानां संगीतनृत्यद्वयादीनां समेषां प्रमोदविद्यानां समावेशः ।
अथर्ववेदे दण्डाचारप्रचार-प्रभृतीनां मन्त्राणां नीतीनामाधुनिकराजनीत्य-
यनातिवाणिज्यादिशास्त्राणान्तर्गताथत्वम् । स्थापत्यवेदे नगरनिर्माण-
जनभवन-राजभवनद्वयभवनानाञ्च निर्माणन्तु सर्वे जानन्ति परंतु
अद्यासन्नरचनाभूषणायुधनिकल्पा नानावर्गीयप्रतिमाप्रकल्पना
अनेकजातिकचित्रनिर्माणं बहुविधयश्चरचनाचातुरीत्यादिबहुविध-
स्थापत्यकौशलं विजृम्भन्ते । इदं सर्वं भारतीयवास्तुशास्त्रमिति सामान्य-
विषयमुपजीव्य तेषु तेषु ग्रंथेषु यथामतिं विचारितं प्रस्थाप्यतां श्रीमतामिति
विदितप्रायमेव । वास्तुशास्त्रं स्थापत्यशास्त्रं वा हि पश्चात्तन्मतिं सर्वीर्यते ।

शिल्पानां शिल्पिनां च बहुसंख्या बहुशोध्यश्च । अतः प्रथमं शिल्पाणि कला वा सङ्कीर्तनीयास्सन्ति । संस्कृते कला-विषयकाणि प्राधान्येन शीघ्येय शास्त्राणि वास्तुशास्त्रं शिल्पशास्त्रं चित्रशास्त्रं च, यानि वास्तु-शास्त्रं स्थापत्यशास्त्रं वेति नाम्ना प्रथन्ते । मानसारमयमत-शिल्परत्नादिषु द्वाविडेषु विश्वकर्मेवास्तुशास्त्रसमराङ्गणमूत्रधार-वास्तुशास्त्रापराजित-पृच्छादिषु च नागरेषु वास्तुशास्त्रीयग्रन्थेष्वयमेव विलासः । यद्यप्यासीदेकः कालः यदास्माक देशे चतुष्पष्टिकलानामेकः प्रौढः सम्प्रदायः प्रभूततमश्च प्रोल्लासो जागर्तिस्म । वात्स्यायनकामशास्त्रेष्वयमुन्मेषः लब्धप्रतिष्ठस्य तत्रभवत् यशोधरस्यापीय मनीषा शुक्राचार्यस्यापीदमेव समर्थनम् । तथापि कालत्रयेण परिवर्तमानायामस्या संस्कृतौश्मान्येव शास्त्राणि प्राधान्येना-चार्यैः प्रतिपादितानि शास्त्रप्रवन्धैश्च दृढीकृतानि ।

अस्तु प्रथमं शिल्पानि संकीर्त्यताम् । शिल्पानां बहवो भेदाः सन्ति । वात्स्यायनकाम-शास्त्रे चतुष्पष्टिकलात्मकानि यानि शिल्पानि स्वीकृतानि तान्यत्र संक्षेपेण सङ्कीर्तनीयानि तथाहि :—

१. गीतम्	२. वाद्यम्
३. नृत्यम्	४. आलेख्यम्
५. विशेषवच्छेद्यम्	६. तण्डुलकुसुमवर्णविकारा
७. पुष्पास्तरणम्	८. दशनवासनानगराः
९. मणिभूमिकाकर्म	१०. शयनरचनम्
११. उदकवाद्यम्	१२. उदकाघातः
१३. चित्रयोगा	१४. मातृग्रथने विकल्पाः
१५. वेखरकापीडयोजनम्	१६. नेपथ्यप्रयोगा
१७. वर्णपत्रभङ्गाः	१८. गन्ध-युक्तिः
१९. भूषणयोजनम्	२०. ऐन्द्रजालयोगाः
२१. कौचमारयोगाः	२२. हस्तलाघम्
२३. विचित्रशाक्यूपभक्ष्यविकारा-	२४. सूचीवापनमणि
त्रिप्रापानकरसरागासवयोजनम्	
२५. सूत्रश्रीडा	२६. वीणाडमरुत्वाद्यानि
२७. प्रहेलिका	२८. प्रतिमाया

२९. देवार्चकयोगा
 ३१. नाटकारयायिकादर्शनम्
 ३३. पट्टिकावेनवान विस्त्वा
 ३५. तक्षणम्
 ३७. रूप्यरत्नपरीक्षा
 ३९. मणिरागाकरज्ञानम्
 ४१. मेयकुक्कुटलावणयुद्धविधि
 ४३. उत्सादन-सवाहनकेशमर्दनकौशलम्
 ४५. म्लेच्छनविस्त्वा
 ४७. पुष्पशकटिका
 ४९. यन्त्रमातृका
 ५१. सपाद्यम्
 ५३. काव्यक्रिया
 ५५. छन्दोज्ञानम्
 ५७. छलितकयोगा
 ५९. द्यूतविशेषा
 ६१. बालक्रीडनकानि
 ६३. वैजयिक्वीना विद्याना ज्ञानम्
 ३०. पुस्तकवाचनम्
 ३२. काव्यममस्थापूरणम्
 ३४. सर्वकर्मणि
 ३६. वास्तुविद्या
 ३८. धातुवादः
 ४०. वृक्षायुर्वेदयागा.
 ४२. शुरुसारिकाप्रलापनम्
 ४४. अक्षरमुष्टिकाकथनम्
 ४६. देशभाषाविज्ञानम्
 ४८. निमित्तज्ञानम्
 ५०. धारणमातृका
 ५२. मानसी
 ५४. अभिधानकौष
 ५६. त्रियाकल्प
 ५८. वस्त्रगोपनानि
 ६०. अक्षक्रीडा
 ६२. वैनायिक्वीना विद्याना ज्ञानम्
 ६४. व्यायामिकाना विद्याना ज्ञानम्

चतुष्पष्टिकवानामेष मया न केवलं सोकायतिकदर्शनदृष्टिप्रवरेषु कामशास्त्रेषु श्रूयते । धार्मिकेषु ब्राह्मणबौद्धजैनग्रन्थेष्वपि भूयान् सन्तिरेग-
 म्मन्दश्यचे । तथाहि श्रीगद्भागवतटीकाकृता श्रीधरेणाय जीवगोस्वा-
 मिना व्याप्येव नियतम् । शिष्यपुराण तथा हरिवन बौद्धानां सलितविस्तरे
 जैनानामुत्तराध्यायनसूत्रे तथा च कपसूत्रं तथैव समर्थनम् । लौकिक-
 मगृहपर्यायग्रन्थेष्वपि यत्र तत्र ग्रन्थेनाय प्रमाणस्याहि दृष्टुमाश्रयित
 वादम्वयां क्षेमेन्द्रस्य तावन्तिमे ममावायसूत्रे विदर्भराजस्य रामचन्द्रकृत-
 टीकायां नलितामहमनाम्नो नारायणराटीकायां तथा च भास्कर-राज-
 टीकायां सिन्धुना मुदीर्घा नामासीति द्रष्टव्या ।

अत्र विष्णवेण । अभीष्टं सिन्धुन्वेन वास्तुविद्या तदर्थं प्रतिमाना,
 यन्त्रमातृका अत्रैव्य चेति वास्तुशास्त्रस्य प्रयोगः सिपया विराजमाना
 य ज्ञानीमहे वास्तवमेव जनानुगतादा प्रवृत्तप्रतापतादा अत्रपोषयोगादा-

स्त्रापि सन्तिष्ठन्ते । अपरे च साम्प्रतं नाम्नैव श्रूयन्ते ग्रन्थेऽप्येव पठन्ते अथवा विलासिप् विलासिनीपु वा यासु कासुचिद् शरण्या स्वप्यन्ते ।

वास्तुशास्त्रस्य को विस्तारः के च तस्य विषयाः किं स्थापत्यं किं च स्थपतिलक्षणम् काश्च स्थपतिकोटयः कश्चोपोद्धातः शास्त्रस्य कश्च पन्थाः का च सरणिः किं च तत्र वैचक्षण्यं भवनरचनायां, नगर-रचनायां वा प्रासाद-निवेशे प्रतिमाप्रकल्पने वा, आलेख्यकर्मणि यन्त्रनिर्माणे वेति सर्वं वैदुष्यकलानैपुण्यञ्च वास्तुशास्त्रीय-ग्रन्थानां परिशीलनेन विज्ञायते । अस्माकमेतन्महद्गौरवं यदहं पारिभाषिके वैज्ञानिके चास्मिन् शास्त्रे अनुसन्धानार्थं प्रवृत्तः । शास्त्रमिदमतिकठिनम् । न कुत्रापि प्राचीनानि प्रस्थानानि न कोऽपि प्राचीनः एतद्विषयकवास्तुकोपः न कापि परम्परागता सरणिः । शापदुर्विदग्धानां विश्वकर्माणां घोरागतिरेवात्र किं निदानं यद्वा-स्तुवैदुष्यं विलुप्तम् । समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तुशास्त्रस्याध्ययनेन प्रथमं ग्रन्थस्यैवस्य गरिमाणं पुनश्चास्य शास्त्रस्य प्रायः समेषामेव श्रमगता महिमान् पुराणागमतन्त्रप्रतिष्ठापद्धनीनां नानाग्रन्थानां प्रधिमान् च दर्शं दर्शम् उदरभरिः ब्राह्मण इव अशेषशास्त्रालोडनकृतमति-वास्तुशास्त्रानुसन्धाने प्रवृत्तः अभवम् । तदधिकृत्याहं ब्रवीमि—

अप्रज्ञेयं दुरागोकं गूढार्थं बहुविस्तरम् ।

प्रज्ञापोतं समाख्य प्राज्ञो वास्तुनिधिं तरेत् ॥

इति वचनानुसारेण प्रज्ञापोतं विनैव भगवत्याः सर्वमंगलायाः कृपा-वर्णेनैव किमपि कर्तुं पारये ।

वास्तु-शास्त्रे शिल्प-शास्त्रे वा त्रय एव प्रधानाः विषयाः—वास्तु (भवनम्), शिल्पं (लक्षणम्), चित्रञ्च (आलेख्यम्), अतः अस्मिन् खण्डे शिल्पं चित्र-ञ्चाधिकृत्य किमपि वक्तव्यमस्ति । शिल्पाणां चित्राणाञ्च राजनिवेशेन साकं या सगतिस्सन्तिष्ठते तत्रापि किमपि नूतनं भविष्यति । प्रथमं नावदत्र राज-निवेशं प्रति द्वित्राः शब्दाः प्रोक्तव्याः ।

राज-निवेशः

राजभवनविन्यासे कापि विलक्षणा परम्परासौत् या न केवलं शिल्प-शास्त्रेषु एव निबद्धा किन्तु रामायण-महाभारतादिप्राचीनैतिह्येषु प्रायस्सर्वेषु

कान्यनाटकादिनौकिङ्ग्रन्थेष्वपि तथैव परिपुष्टा प्रत्यक्षीक्रियते । विशिष्टा राज-भवन-रचना । यत्र विनानानि लुमाश्च (विानेषु पुष्पालक-रणानि) दृष्ट्वाद्युगीनाः कान-विशारदा पारसीककलाऽनुकरण कथयन्ति, नैतत् समीचीन यतोहि अस्माकं शिल्पेषु इदं सर्वरचनावैभव सम्यक् प्रति-पादितमस्ति । राज-भवनान्येव साहित्यमगीतकलानामाशीदाश्रय इति कृत्वा बहूनानुपभवानां सगीत-नाट्य-पुस्तक-चित्र-प्रभृतीनां तत्रैव निवेशा आवश्यकः बभूवुः । सभा न्यायशाला-प्रापुरशाला-नौपागार-गज शालाइन-शालादीनामपि बहुविजृम्भणम् । अन्यच्च राजभवन-निवेशे विविधाना यन्त्राणां निर्माणमपि आपतति । यतोहि दासयन्त्र-योधयन्त्र-द्वारपालयन्त्र-विनोदयन्त्राणान्तु वैलक्षण्यं समरागणवास्तु-शास्त्रे प्रथितं दृश्यते । प्रवर्पण-प्रणालादिधारागृह्ययन्त्राणां वसन्नमदननिवासादीनां दोला-गृह्ययन्त्राणां चापि भूयानभिनिवेशस्तत्रैव दृश्यते । अतः यन्त्रमधिवृत्य तत्र वैज्ञानिक प्रवचनं प्रस्तूयते—नथाहि यन्त्रवीजाः, यन्त्रकोटयः, यन्त्रकर्माणि, यन्त्रगुणा, यन्त्राणां विधा यन्त्रेषु विनोद धारा-दोलायन्त्रैस्साकं विमान यन्त्र वारियन्त्र संग्रामयन्त्र चेति बहवो भेदा उपवर्णितास्तस्मिन् । शयनासन-रचनापि प्रकु-टासीत् यत्र च साधारणभवनमधिवृत्य राजभवनं वाधिवृत्य भवनोपयो-गिनां नानावर्गीयाणां शयनासनमञ्जूपाप्रभृतीनां भवनसज्जानां वर्णनमस्ति ।

प्रतिमा-स्थापत्यम्

अथ प्रतिमा-स्थापत्यमपि किमपि प्रतिपादनीयम् । प्रतिमास्थापत्यं प्रतिमा कृत्वा देशस्थास्य विराटा, वरिष्ठा गरिष्ठा, सर्वभ्रेष्ठा च कृत्वा वर्तते । प्रतिमा पूजेव स्थापत्यस्य जननी । अज्ञाना भावनाय प्रतिमा परिकल्पता, इयमुक्तिर्नैव समीचीना । वेदवादरता षड्दर्शनीसमारोहे विचरतां दार्शनिकानां प्रज्ञावता वेदान्तिनामपि धृते देव-पूजा तथैवासीदुपजीव्या यथा तथान्यथितानामज्ञानम् । परमपरिव्राजकैः अद्वैतरहस्य दर्शनसंस्थापकैर्भगवत्पादैः शंकराचार्यैः देशस्थास्य चतुर्ध्वनि कोणेषु प्रासादाः संस्थापिताः तेनैव पूर्णानूतो मदीय स्थिरता प्रयाति । यतोहि नाना उपागना-मन्त्रदाया, विकर्मिता तथैव नाना प्रतिमावर्णा अपि समुद्भाविता बभूवुः । अतएव ब्राह्म प्रतिमा-नक्षत्रमर्यात् विमूर्ति-गचमूर्ति-प्रभृतीनां प्रतिमा-शास्त्रेषु स्थापत्येषु च मण्डपादिना इतस्तदनश्च दृष्टिपथे पथिनायन्ते । अयन्नात्

प्रथमो वर्गः । द्वितीयो वर्गः वैष्णव-प्रतिमा-लक्षणम् वैष्णवप्रतिमा-लक्षणे दशावतारा, चतुर्विंशतिमूर्तयः आयुधपुरुषाः वामुदेव-प्रभृति-असाधारणा प्रतिमा महता समारम्भेण आगमेषु पुराणेषु शिल्पग्रन्थेषु वर्णिता स्थापयेऽपि विलसन्ति ताराम् । तृतीयो वर्गः शैवप्रतिमा-लक्षणम् यत्र लिङ्गप्रतिमा स्वरूप-प्रतिमा द्वेधा वर्गीयन्ते । चलाचलप्रभेदेन द्रव्यभेदेन फलप्रदर्शनपुरस्मर क्षणिक लिङ्ग-अचल-लिङ्गभेदेषु मानुषादिविविधा भेदा उपश्लोक्यन्ते । रूपप्रतिमाप्रकल्पने शिल्परत्नेऽष्टादशभेदाः वर्णिता तथाहि —

सुखासानं तु प्रथमं स्वन्दोमासहितं ततः ।
 तृतीयं चन्द्रमूर्धनि चतुर्थं वृषवाहनम् ॥
 पञ्चमं नृत्तमूर्तिस्तु गगाधरमतः परम् ।
 सप्तमं त्रिपुरारि स्यात् तथा बल्याणसुन्दरम् ॥
 अर्धनारीश्वर पश्चाद् दशमं गजहा तथा ।
 एकादशं पाशुपतं कंकालं द्वादशं स्मृतम् ॥
 अर्धनारायणं पश्चाद् भिक्षाटनमतः परम् ।
 ततः बालारिमूर्तिश्च लिङ्गमष्टादशं स्मृतम् ।
 एव लिङ्गोद्भवं पूर्वं प्रोक्तं शैवपरायणैः ।

भवन्तो विपश्चितः विदाड्कुर्वन्तु यन्मया निजे—Vastusastra Vol. II Hindu Canons of Iconography & Painting.—ग्रन्थे

तत्र यः एकः नवीनः पन्थाः प्रतिमा-वर्गीकरणे उद्भावितः नवनवोन्मेषाः सस्थापिताः ते तत्रैव परिशीलनीयाः । तथाहि साधारणाः असाधारणाः अनुग्रहमूर्तयः विष्ण्वनुग्रहप्रभृतयः, नृत्तमूर्तयः अष्टशत-विधाः याः भरतनाट्यशास्त्रमनुवर्त्य स्थापत्यानुकूलं प्रकल्पिताः, दक्षिणामूर्तयः ज्ञान-योग-व्याख्यान-वीणाधरादयः, उग्रमूर्तयः संहारादयः अन्याश्च सर्वाः साकल्येन प्रतिपादिताः ।

चतुर्थः वर्गः गणपत्यप्रतिमालक्षणम् यत्र गणपति—गणेशस्य सेनापतेः कार्तिकेयस्य नानारूपाः प्रतिपादिताः स्थापत्येऽपि च संवाच्यन्ते । पञ्चमः वर्गः देवीप्रतिमालक्षणम् यत्र शाक्तानां कृते बहु विजृम्भणं वर्तते । महाभारती-महालक्ष्मी-महासरस्वतीति त्रिविधाना महादेवीनां नानारूपाः

उद्भाव्यन्ते सर्वत्रैव नि दिश्यन्ते च विशेषतः पापाणेषु ताम्रेषु रजतेषु स्वर्णेषु
अपि । पण्ठो वर्गः सौरप्रतिमा-लक्षणम् यत्र द्वादशादित्या सूर्यादयः दिक्पाला
लोकपालाश्च उपवर्ण्यन्ते । सप्तमः वर्गः यत्र यक्ष-विद्याधर-भक्त-मुनि-
वसु-मरुद्गणपितृगणादीनां प्रतिमा-लक्षणं प्रस्तुयते । अन्तिमश्च वर्गः
ब्राह्मणेतरवर्गमुपजीव्यमानं सन्तिष्ठते यत्र जैनप्रतिमालक्षणं बौद्धप्रतिमा-
लक्षणं च साकल्येन सकीर्त्यते निदर्शनेषु च चकासते ।

अत्र प्रतिमा-लक्षणमिदमल्पीयसां सकीर्तननैतद्विवेचनं नैव पार-
प्रयातुं कामयते यतोहि प्रतिमा-निर्माण-कौशलं प्रति कोऽपि सक्तेः
अपेक्ष्यते । इदं तु प्रतिमा-विज्ञानं वर्तते । तथाहि—

१. प्रतिमा-निर्माणोपक्रमविधिः
२. प्रतिमाप्रकाराणि—विम्बभेदा
३. द्रव्यभेदेन विम्बभेदा.—प्रतिमा-द्रव्याणि तत्फलभेदाश्च
४. प्रतिमा-मान-लक्षणम्
५. प्रतिमानिर्माणे मानाधाराणां पञ्च पुरुष-मन्त्री-लक्षणम्
६. तालमानं तालनियमाश्च
७. मानभेदपूर्वकं प्रतिमा-विधानम् (प्रलम्बलक्षणमूर्ध्वासना-
चर्चादयश्च)
८. प्रतिमा-विधाने मधूच्छिद्र-विधानम्
९. प्रतिमा-विधाने दोषा तत्फलं च
१०. प्रतिमारूप-संयोगः
  - (अ) आसनानि
  - (ब) वाहनानि —हस्तगण्डवृषभा
  - (स) आयुधा —पट्त्रिशदायुधाः
  - (द) आभूषणानि
  - (१) मौलि-लक्षणम्
  - (२) भूषण-लक्षणम्
  - (३) षोडशामरणानां लक्षणम्
  - (४) किरीटादिलक्षणम् (आभूषणानि वस्त्राणि च)
  - (य) प्रतिमा-मुद्रा

(१) असंयुत संयुत-नृत्य-हस्त-प्रभेदे ६४ हस्त-मुद्रा

(२) वैष्णवादि-नव-स्थानक-मुद्रा.

(३) ऋज्वागतादि स्थान-लक्षणम्

११. प्रतिमा निष्पात्ति (नयनो-भौलनम्)

१२. प्रतिमायां रसोन्मेषः

१३. प्रतिमा-प्रतिष्ठापनम्

इदं पूर्वसंकलिते ग्रन्थे साकल्येन वर्णितं वर्तते ।

चित्र स्थापत्यम्

अथ विमपि चित्रस्थापत्यं प्रति निगदनीयं भवति यतोहि स्थापत्ये मुख्यानि सायत् श्रीणि अगानि—वास्तु, शिल्प, चित्रञ्चेति । चित्रं विना स्थापत्यं न मनोज्ञं भवति । प्रतिमा-स्थापत्यं चित्रमेव । चित्र-शास्त्रं प्रतिमा-शास्त्रम् अर्थ- नारीश्वरमिव दीप्यमानं विभाव्यते । शिल्परत्ने लिखितमेव —

एव सर्वविमानानि गोपुरादीनि वा पुनः

मनोहरतरं कुर्यान्नानाचित्रैर्विचित्रितम् ॥ शिल्प०

मूलस्य परिशिष्टे चित्र-लक्षणे चित्र-विषयानुक्रमणी महत्तानन्द-सम्बोधेन विलोक्यमानास्ति

अन्या कला —

यथा—'पङ्क्तौ वेदं पङ्क्तं दत्तं तथैव पङ्क्तं कला' मुखपृष्ठे समुल्लेख्य सर्वासां कलानां यशोगानं कृतमेव वर्तते तथाहि—

१. संगीतम् २. नाट्यं नृत्यञ्च ३. काव्यम् ४. वास्तु ५. शिल्पं ६. चित्रञ्च सर्वा एताः कलाः तत्र आग्लभया-निबन्धेऽस्मिन् प्रबन्धे परिशिष्ट-भागे पठन्तु पाठकाः ।

प्रकृतमनुसराम

वास्तु शिल्प-ग्रन्थेषु प्रवृष्टतमस्यास्य समरांगण-सूत्रधार-वास्तु-शास्त्रस्य अध्ययनपुरस्सरं यन्त्रवीर्यं संस्करणं कृतं तस्य यः अनुवादा कृतः तस्य च कोपस्य (पदावल्याः) निर्माणं कृतं तत्सर्वं त्रिषु भागेषु सम्पन्नतां नीतम् ।

समरांगणीय-भवन-निवेशः पूर्वमेव प्रकाशितः तस्याध्ययनेन परिशीलनेन च अवश्यमेव अस्माकं पूर्वजानां महर्षीणां वास्तुशास्त्रोपदेशकानाम् इदं पारिभाषिकं विज्ञानं, वरेण्या विभूतिः, अनुकूला च पद्धतिः—इदं सर्वं कियत् प्रकृष्टभासीत् तत् सर्वमघोष्य आधुनिकाः स्थपत्यः कलाकोविदाः गद्गद-स्वरेण प्रसन्नाः स्वस्थाश्च भविष्यन्तीति मे कामना । द्वितीयस्य भागस्य यद् नवीनं संस्करणं कृतं तदधिकृत्य किञ्चित् वक्तुमिच्छामि । अस्य महाग्रन्थस्य योजनायां भवन-निवेशः प्रथमः भागः, प्रासाद-निवेशः द्वितीयः भागः, राज-निवेशेन साकं ग्रन्थस्यास्य तृतीये भागे यन्त्र-चित्र-प्रतिमा-भागः प्रस्तावितः । पुनश्च एकः नवीनः उन्मेषः प्रादुर्बभूव । प्रासाद-स्थापत्यं भारतीय-स्थापत्यस्य मौलिमालायानं मूर्धम्यं चरमं सोपानम् । अत्रः अस्य अध्ययनस्य चरमः विभागः प्रासाद-निवेशे विभावितः । अतएव अयम् समरांगणीयः द्वितीय भागः राजनिवेशेन साकं यन्त्र-विधानं, चित्र-विधानं (आलेख्य-कर्म), प्रतिमादि-कौशलम् (तक्षण-कौशलम्), चित्र-प्रतिमादि-सामान्य विधानं सर्वत्रिद द्वितीयेऽस्मिन् भागे परिमार्जितम् संस्कृतं कृत्वा सर्वं वास्तु शिल्प-चित्र-जातमत्र खण्डे निवेशितम् ।

विद्वान्म पाठकाः भारतीय-कला-कोविदाः सर्वे जानन्त्येव यद् अस्माकम् देशे राज्य-सरक्षणमेव साहित्य-कला-संगीतादीनां विकासाय प्रमुखौ हेतुः । चित्रमादित्यादि—भूषणानां भोजादि-नृप-पुण्यवानाम् वदान्यतेव कलानां विकासाय प्रोत्साहाय एवमात्रं कारणमासीत् ।

इतिहास-पटवः जानन्त्येव यत् प्राचीने भारते उत्तर-मध्य-कालीने भारते राज्य-दरबारे शिल्पाणि दिनदिनम् ग्रन्थमन्ते, परिवर्धन्ते विलसन्ति तत्र च; अतएव चित्रादि-शिल्पाणां राजनिवेशेन साकं संगति-ध्रुवं चकस्ते ।

अस्मिन् खण्डे समरांगण-सूत्रधारस्य विशेषतः वास्तु-शिल्प-चित्र-दिशा त्रय एव विषयाः—

(अ) राजनिवेशः

(ब) चित्र-कला

(स) चित्र-प्रतिमा-साधन्यांगानि ।

राज-निवेशोर्मधिकृत्य मया केवलं निम्नाः समरांगणीया अध्यायाः विषय-वैशिष्ट्य-भूरस्सरं विभाविताः—

प्रथमः पटलः-प्रारम्भिका

४७	वेदीलक्षणम्	४०
४०	पीठमानम्	४१

द्वितीयः पटलः

राजनिवेशः—राजनिवेशोचितभवनानि-उपभवनानि-उपकरणानि च

१५	राजनिवेश	४२
३०	राजगृहम्	४३
२७	सभा	४४
३२	यजमाना	४५
३३	अश्वशाना	८६
५१	मृपायतनम्	४७

तृतीयः पटलः

२९	अयनासनलक्षणम्	४८
----	---------------	----

चतुर्थः पटलः

३१	यज्ञविधानम्	४९
----	-------------	----

टि० यथापूर्वं मया उपोद्घातितं तदधिकृत्यास्मिन्नेष खण्डे चित्रस्थापत्यास्याणि निवेशः समीचीन एव । सर्वमेतत् वैज्ञानिकं पाद्वैतिकं मुहुः मुहुः विलसतुतराम् । चित्रपदम् आलेख्यमात्रस्यैव न बोधकम् । पाठकाः विद्वांसः कला-बोविदाः परिशीलयन्तु मदीयम् अध्ययन-खण्डं यत्र चित्र-पदस्य व्युत्पत्तिः विधा च या इत्तमाना वर्तते, तत्र चित्रं नाम व्यवक्ता प्रतिमा, चित्रार्थं नाम अव्यक्ता प्रतिमा, चित्राभास एव आलेख्य-कर्म । अतएव

समरांगणीय-भवन-निवेशः पूर्वमेव प्रकाशितः तस्याध्ययनेन परिशीलनेन च अवश्यमेव अस्माकं पूर्वजानां महर्षीणां वास्तुशास्त्रोपदेशकानाम् इदं पारिभाषिकं विज्ञानं, वरेण्या विभूतिः, अनुकूला च पद्धतिः—इदं सर्वं कियत् प्रकृष्टमासीत् तत् सर्वमधीत्य आधुनिकाः स्थपत्यः कलाकोविदाः गद्गद-स्वरेण प्रसन्नाः स्वस्थाश्च भविष्यन्तीति मे कामना । द्वितीयस्य भागस्य यद् नवीनं संस्करणं कृतं तदधिकृत्य किञ्चित् वक्तुमिच्छामि । अस्य महाग्रन्थस्य योजनायां भवन-निवेशः प्रथमः भागः, प्रासाद-निवेशः द्वितीयः भागः, राज-निवेशेन साकं ग्रन्थस्यास्य तृतीये भागे यन्त्र-चित्र-प्रतिमा-भागः प्रस्तावितः । पुनश्च एकं नवीनः उन्मेषः प्रादुर्बभूव । प्रासाद-स्थापत्यं भारतीय-स्थापत्यस्य मौलिमासायानं पूर्वम् चरमं सोपानम् । अत्रः अस्य अध्ययनस्य चरमः विभागः प्रासाद-निवेशे विभावितः । अतएव अयम् समरांगणीयः द्वितीय भागः राजनिवेशेन साकं यन्त्र-विधानं, चित्र-विधानं (आलेख्य-कर्म), प्रतिमादि-कौशलम् (सूक्ष्म-कौशलम्), चित्र-प्रतिमादि-सामान्य विधानं सर्वमिदं द्वितीयेऽस्मिन् भागे परिमार्जितम् संस्कृतं कृत्वा सर्वं वास्तु शिल्प-चित्र-ज्ञातमत्र खण्डे निवेशितम् ।

विद्वान् पाठकाः भारतीय-कला-कोविदा सर्वे जानन्त्येव यद् अस्माकम् देशे राज्य-संरक्षणमेव साहित्य-कला-संगीतादीनां विकासाय प्रमुखो हेतुः । विक्रमादित्यादि-भूपानानां भोजादि-नृप-पुर्गवानाम् वदान्यतेव कलानां विकासाय प्रोत्साहाय एकमात्रं कारणमासीत् ।

इतिहास - पटव जानन्त्येव यत् प्राचीने भारते उत्तर-मध्य-कालीने भारते राज्य-दरबारे शिल्पाणि दिनदिनम् अभ्यसन्ते, परिधर्षन्ते विलसन्ति तत्र च; अतएव चित्रादि-शिल्पाणां राजनिवेशेन साकं संगति-र्भूव चकास्ते ।

अस्मिन् खण्डे समरांगण-सूत्रधारस्य विशेषतः वास्तु-शिल्प-चित्र-दिशा त्रय एव विषयाः—

(अ) राजनिवेशः

(ब) चित्र-कला

-(स) चित्र-प्रतिमा-सामान्यांगानि ।

राज-निवेशेऽधिकृत्य मया केवलं निम्नाः समरांगणीयाः अध्यायाः विषय-वैशिष्ट्य-पुरस्सरं विभाविताः—

प्रथमः पटलः-प्रारम्भिका

४७	वेदीलक्षणम्	४०
४०	पीठमानम्	४१

द्वितीयः पटलः

राजनिवेशः—राजनिवेशोचितभवनानि-उपभवमानि-उपकरणानि च

१५	राजनिवेशः	४२
३०	राजगृहम्	४३
२७	सभा	४४
३२	गजशाला	४५
३३	भक्ष्यशाला	४६
५१	नृपायतनम्	४७

तृतीयः पटलः

२९	स्यनासनलक्षणम्	४८
----	----------------	----

चतुर्थः पटलः

३१	यन्त्रविधानम्	४९
----	---------------	----

टि० यथापूर्वं भया उपोद्घातितं तदधिकृत्यास्मिन्नेव क्षण्डे चित्रस्यापत्यास्यापि निवेशः समीचीन एव । सर्वमेतत् वैज्ञानिकं पाद्वतिकं मुहुः मुहुः विलसत्सुतराम् । चित्रपदम् आलेख्यभात्रस्यैव न बोधकम् । पाठकाः विद्वांसः कला-बोविदाः पण्डितोत्पन्तु भदीयम् अध्ययन-खण्डं यत्र चित्र-पदस्य व्युत्पत्तिः विद्या च या दत्तमाना वर्तते, तत्र चित्रं नाम व्यवसाय प्रतिमा, चित्रार्थं नाम अव्यक्ता प्रतिमा, चित्राभास एव आलेख्य-कर्म । अतएव

अनयैव दृष्ट्या चित्रेण साक ममरागणीयः प्रतिमा-खण्डोऽपि अत्रैव न्यमितः
तदधिकृत्य विभावयन्तु श्रीमन्तः इमाम् नवीनाम् सस्करण-परिपाटी
ग्रन्थस्यास्य ।

पञ्चमः पटलः

चित्रलक्षणम्

७१	चित्रोद्देश-लक्षणम्	५०
७२	अथ भूमिवन्धन-लक्षणम्	५१
७३	लेप्यकर्मादिक-लक्षणम्	५२
७४	अथाण्डक-प्रमाण-लक्षणम्	५३
७५	चित्र कर्म-मानोत्पत्ति-लक्षणम्	५४
८२	चित्र-रस-दृष्टि-लक्षणम्	५५

षष्ठः पटलः

आलेख्यस्य लक्षणस्य च द्वयोरपि सामान्याङ्गानि

७६	प्रतिमा-लक्षणम्	५६
७७	देवादिरूप संयोग-ग्रहरण-संयोग-लक्षणम्	५७
८१	पञ्च-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्	५८
७८	चित्र-प्रतिमा-दीप-निरूपण-लक्षणम्	५९

चित्रेषु, प्रतिमासु च मुद्रा-विशेषाः—

शरीरमुद्रासुः—

७९	शृङ्गायतादि-स्थान-लक्षणम्	६०
----	---------------------------	----

पादमुद्रासुः—

८०	वैष्णवादिस्थान-लक्षणम्	६१
----	------------------------	----

हस्तमुद्रासुः—

८३	अथ पताकादि-चतुष्पष्टि-हस्त-लक्षणम्	६२
----	------------------------------------	----

विषयानुक्रमणी

अध्यायाः

पृष्ठाङ्काः

प्रथमः पटलः

१-८

राज-निवेशे प्रारम्भिका

१-८

वेदी-लक्षणम्

२-६

चतुर्विधानां वेदीनां संज्ञाः तद्विनियोगश्च—तत्र सर्वतोभद्रालक्षणम्, श्रीधरीलक्षणम्, पश्चिनीलक्षणम्, चतुरथालक्षणम्, सर्ववेदीगता विज्ञेयाः, तास्विष्टकाचमनविध्यादि, स्तम्भविन्यसनविधिः स्तम्भस्थापनाङ्गं देवतापूजादिकम्

४१

पीठ-मानम्

७-८

उत्तमाधममध्यमाना पीठानामुच्छ्रायः त्रिण्णदादिषु तद्विनियोगश्च. मनुष्यवास्तु-पीठानां सामान्यविधिः, विप्रादिषु विषये पीठोत्तेयाः तेष्वेव प्रकारान्तरेण पीठ-विभागः

द्वितीयः पटलः

९-३४

राज-भवनोपभवनोपकरणानि

४२

राज-निवेश-लक्षणम्

११-१४

पुरे राजवेश्मनिवेशनस्थानम्, दुर्गे तद्विवेशनस्थानम्, उत्तमादीनां राजवेश्मनां श्रमणम् तेषां ज्येष्ठादिषु पुरेषु विनियोगः राजवेश्मसन्निवेशसम्बद्धा विदोपाः तत्र द्वारादिनिवेशनस्थानम्, नृपवासप्रासादनिवेशनस्थानम्, नृपवसतिभोग्याः प्रासादविशेषाः, धर्माधिकरणकोष्ठागारमहानसादीनां स्थानानि, रथादीनां स्थानानि, भक्तः पुरस्त्रीडामृहकुमारीभवनादीनां स्थानानि, अशोकवतिकास्थानम् स्नानगृहघारागृहलतागृहदारुशैलवापीपुष्पवीथ्यादीनां स्थानानि, धामुधामारभाण्डागारयोः स्थानानि, उत्तुखलक्षितायन्नदारुकर्यान्तिभवनादीनां

स्थानानि, पुरोधसः अभिषेचनस्य दानाध्ययनशान्तिकर्मणां द्युनचामरयोग्न-
स्थानानि, मन्त्रगृहस्थानम्, अश्वशालास्थानम्, राजकुमाराणां राजायातुश्च
गृहस्थानम्, कुमारविद्याधिगमशालानां स्थानम्, शिविकाशय्यासनानां स्थानानि,
नृपद्विपानां विपाणिनां च स्थानानि, सलिलाशयानां स्थानम्, राजबन्धूनां
पितृव्यमातुलादीनां स्थानम्, सामन्तानां गृहस्थानम्, देवकुलस्थानम्, ज्योतिर्विदां
सेनापतेश्च गृहस्थानम्, सम्प्रकर्मन्तिस्थानम्, ब्रह्मस्थानविनियोग विपाणिना
स्थानान्तरप्रदर्शनादि

४३

राज-गृह-लक्षणम्

१५-२४

उत्तमादीनां राजवेदमना मानम्, पृथ्वीजयप्रासादलक्षणम्, मुक्तकोणप्रासाद-
लक्षणम्, श्रीवत्सप्रासादलक्षणम्, सर्वतोभद्रप्रासादलक्षणम्, सानुमर्दनान्यप्रासाद-
लक्षणम्, राजः प्रीडार्थानि क्षोणीभूषणादीनि पञ्च गृहाणि—अवनिशेखरप्रासाद-
लक्षणम्, भुवनतिलकप्रासादलक्षणम्, विलासस्तवकास्यप्रासादलक्षणम्,
कीर्तिपताकप्रासादलक्षणम्, भवनमण्डनप्रासादलक्षणम्, क्षोणीभूषणप्रासाद-
लक्षणम्, पृथ्वीतिलकप्रासादलक्षणम्, श्रीनिवासस्यप्रासादलक्षणम्, प्रतापवर्धन-
प्रासादलक्षणम्, लक्ष्मीविलासास्यप्रासादलक्षणम्, क्षोणीभूषणादिषु पञ्चसु
प्रासादेषु भूमिवासंख्या उक्तानां सर्वेषां प्रासादानां द्वारमानादिकम्,
तुम्बिन्याद्याः सप्त शुभाः मदनादीनां निवेशनस्थानादि राजासनमत्तवारणादीनां
विधानम्

४४

सभाष्टक-लक्षणम्

२५

अष्टानां समानां सजादिकम्, नन्दादिमंजानां तामां लक्षणम्

४५

गज-शाला-लक्षणम्

२६

गुभद्राग्याया गजशालायां लक्षणम्, नन्दिन्याग्याया लक्षणम्, सुभोगदाया
लक्षणम्, भद्रिवाया लक्षणम्, वरुणग्याया लक्षणम्, प्रमारिकाया लक्षणम् पञ्च

४६

अश्व-शाला-लक्षणम्

२७-३२

अश्वशालानिवेदनस्थानम् अश्वशालानिर्माणे निषिद्धा वृक्षाः, भूमयश्च
निषिद्धदेशाः, अश्वशालानिर्माणे कर्म, निषिद्धभूमिषु तन्निवेशने कर्म

भर्तुर्गृहपरिमरे तन्निर्माणे स्थाननियमा, अश्वाद्यानाविधानम्, शालायामश्वानां
 स्थानकल्पना, यनमस्थानकल्पना, खादनकोष्ठकल्पना, पादबन्धनकोलकल्पना,
 शालानिर्माणाङ्गवृत्तिहोमादिकरणकथनम्, प्रत्यर्तु शालासंस्करणविशेषा, बहूना
 तुरगाणामवस्थापननियमा, अश्वरक्षाद्यर्थानामुपकरणानां सग्रहः, प्राङ्मुखाया
 शालाया तुरगबन्धनस्थानम्, अश्वानां प्राच्याभिमुख्येन बन्धनस्य सर्वं
 समृद्धिहेतुत्वस्थापनम्, स्नानानाधिवासनादिकरणे दिङ्नियमः, दक्षिणाभि-
 मुख्यामुत्तराभिमुखाया च शालायामश्वबन्धनस्थानादिकम्, सन्नाह्यादीनामश्वानां
 दक्षिणपश्चिमार्गान्येनैर्ऋत्याभिमुख्येन बन्धनस्य निषेधः, वायव्यैशान्याभि-
 मुख्येन बन्धनस्य निषेधः, ग्राह्यायां दिश्यनुवशस्थाने च तद्वन्धननिषेधः,
 स्नानानामितरेषां च बन्धने नियमाः भेषजतदुपकरणारिष्टव्याधिताश्व-
 मन्दिराणां स्थानानि चित्रेऽप्युपकरणानि च उक्तानां चतुर्णां मन्दिराणां
 सामान्यविधिः

४७

नृपायतन-निवेश-लक्षणम्

३३-३४

उत्तमादिभेदेन त्रिधा भिन्नस्य नृपायतनस्य मानं विन्यासश्च, नृपानुजीविनृप-
 पत्नीगृहाणां देवादिष्वप्यानां च दिग्भागादिकम्, मन्त्रिसेनानीप्रतीहरपुरोधः
 प्रासादानां दिग्भागादिकम् राजमातृस्वसृमातुलकुमारप्रासादानां दिग्भागा-
 दिकम् द्विजमुख्यसामन्तकुञ्जरारोहभटपौरजनगृहाणां दिग्भागादिकम्, सर्वेषां
 गृहाणां सामान्यविधिः, इतरेषां गृहाणां भूषणादिभिः राजगृहे साम्यमाधिक्यं
 च परिहरेदिति वचनम्, अवशिष्टस्य भूभागस्य विनियोगः

तृतीयः पटलः

वर्धकिकीशलम्

४८

शयनासन-लक्षणम्

३७-४०

शयनासनकर्मारम्भसमयः, शयनासननिर्माणार्थं विहिता वृक्षाः, हेमादिनद्यानां
 शयनासनानां श्रेष्ठत्वकथनम्, शयनासनाचार्यवृक्षादाने तत्परमारम्भे च
 लक्षणीयानि निमित्तानि, नृपादीनां शय्यायां प्रमाणम्, शय्याङ्गानां विधानम्,
 एकद्रव्यजायाः शय्यायाः श्रेष्ठत्वं, मिश्रद्रव्यजाया द्विदावदिश्च तस्या निन्द्यत्वं
 च, शय्यादारमन्थानविधिः, मध्यव्रणालुपलक्षितस्य शयनासनस्य दुष्टत्वम्,
 मुष्टिपट्ट्यादिगुणयुक्तत्वेन तेषां निर्मितराश्वयक्ता, निष्पुटादीनां पण्णा

छिद्राणां लक्षणं फलं च, शयनासनद्रव्यसामान्यविधिः, आसनवन्तो शय्योक्त-
दारुणामतिदेशः आसनाङ्गानां विधानम्, तेषां द्रव्योपाधिवृत्तौ तत्मादिना,
आसनालकारा. पादुवासग्रहादीनां मानम्

चतुर्थः पटलः

यन्त्र-विज्ञानम्

४९

यन्त्र-विधान-लक्षणम्

४३-४८

दृष्टदेवतावन्दनमध्यायोपक्रमप्रतिज्ञा च यन्त्रगन्धनिर्घनम् यन्त्रबीजानि,
तत्र पक्षान्तरप्रदर्शनं तत्त्वण्डन, स्वमतस्थापनं च, बीजशक्तिस्वभावसूत्रणम्,
तज्ज्ञानस्य सर्वार्थसाधकता, पार्थिवादीनां पदार्थानां बीजानि, तत्तत्पदार्थेषु
बीजभूतानां कार्याणि, बीजबीजिभावविकल्पानां नानात्वम् त्रियानिष्पादनो-
धिष्ठानम्, यन्त्रगुणाः, तेषूत्कृष्टा गुणाः यन्त्रसाध्याः त्रियादयस्तद्विवरणं च,
प्रकृतसन्धोक्तादिना युक्त्या सम्यङ्निष्पादितैर्यन्त्रैः साध्यानां विचित्राणां
दिङ्मात्रप्रदर्शनपरो निर्देशः यन्त्रप्रकाराः तत्र विलासयन्त्रेषु तत्र प्रथम-
भूमिकात् उपरिभूमिकासु पञ्चचक्रकल्पितानां प्रतिग्रहरमेकैकभूमिका प्रति
यन्त्रेण शय्यायाः प्रमर्षणम्, पुत्रिकया नाडीप्रबोधनम्, शोथे वल्लिदर्शना-
दीन्यत्यङ्गुतानि यन्त्रकार्याणि, सूर्यादिग्रहगतिप्रदर्शनपरं गोलधमणम्,
दारवस्य पुरुषस्यैकनाडिकयैकयोजनगमनम्, तालगत्पनुसारेण नृत्यन्त्या
पुत्रिकया दीपे क्षीण-क्षीणतैलप्रक्षेपः, यन्त्रहस्तिनः प्रदीयमानभूरिवारिपानम्,
यन्त्रशुक्रानां तालगत्या गाननतनादीनि, पुत्रिकाणां गजानां तुरगादीनां च
तालगत्या चलनवर्तननतनादीनि, उपकारकयन्त्रेषु वापोकूपादिनां क्षत्रेषु
यन्त्रेण जननघनापनयनवैचित्र्यम्, कृत्रिमाणां गजादिरूपाणां यथेच्छं
निर्गमनधावनपुद्गरणादिकाश्चेष्टाः, स्वबुद्धिपरिकल्पितानामुक्तानामेषामन्येषां
च यन्त्राणां घटनारोतिप्रदर्शनं प्रति ग्रन्थकर्तुरप्रवृत्तौ कारणम्, पुरातनोक्तदिशा
वक्ष्यमाणानां यन्त्राणां मुग्रहाय बीजभूतानां पुनः स्मारणम्, एतादृशविचित्र-
नानायन्त्रनिर्माणप्रावीण्यसामग्री, स्वनोद्गारियन्त्रद्वयघटना, पटहमूरजा-
दित्यनोद्गारियन्त्राणां तत्त्वम्, अश्वरचारिविमानघटना, दुष्टगजोच्चाटना
रमयन्त्रेण मिहनादिविमानघटना तस्मादपरिजनयमर्चिना तत्कृत्यानां सर्वेषां

यथावन्निर्वहणाय कल्पितस्य स्त्रीपुरुषप्रतिमायन्त्रस्य घटना, अनभिमतजन-
प्रवेशनिरोधनाय द्वारदेजे स्थापनीय द्वारपालयन्त्रम्, निशि प्रतिहेतुद्वोरस्य
प्रसभयातनाय स्थापनीय योधयन्त्रम्, दुर्गगुप्त्यै त्रीडाद्यर्थं च मुक्त्या
योजितैर्यन्त्रैश्चान्यतस्तथादितत्तद्वस्तुविधानवृत्तनम्; अथ वारियन्त्रप्रस्ताव,
तत्र पातयन्त्रस्वरूपम्, उच्छ्रायसमपातयन्त्रस्वरूपम्, पातसमोच्छ्राययन्त्र-
स्वरूपम्, उच्छ्राययन्त्रस्वरूपम्, धारागृहादिवारिगृहपञ्चकम्, तत्र धारागृह-
विधानम् प्रवर्षणगृहविधानम्, प्राणालयगृहविधानम्, जलमस्तुगृहविधानम्,
मन्द्यावर्तगृहविधानम्, अथ रथदोलाप्रस्तावः, त्रसन्तादयः पञ्च दोलाः, तत्र
वसन्तदोलाविधानम्, मदननिवासाख्यदोलाविधानम्, वसन्ततिलकाख्यदोला-
विधानम्, विभ्रमकदोलाविधानम्, त्रिपुराख्यदोलाविधानम्, यन्त्राध्याय-
व्यातुरभिधानम्,

पञ्चमः पटलः

चित्रलक्षणम्

५०

चित्रोद्देश-लक्षणम्

६१-६२

चित्रप्रशसा, चित्रलेखनाधिष्ठानानि, चित्रोद्देशाः, चित्रकर्माङ्गानां निर्देशः

५१

भूमिबन्धन-लक्षणम्

६३-६६

वर्तिकाबन्धनोपयोगिन्यो मृदः तत्संस्करणं च, वर्तिकालक्षणं, भूमिबन्धन-
प्रकारद्वयं, कुक्ष्यभूमिबन्धनक्रमः, पट्टभूमिबन्धनक्रमः, पटभूमिबन्धनक्रमः

५२

लेप्यकर्माविक-लक्षणम्

६७-६८

लेप्यकर्माविकारा मृदो लक्षणं तत्संस्करणं च, ताभिलेपनक्रमः, कूर्चकलक्षणं च,
कूर्चकल्लेखाकरणनियमाः

५३

षष्ठक-प्रमाण-लक्षणम्

६९-७०

षालेख्यकर्माणि मुखाण्डकवृत्ताण्डकयोरेखनविधिः, षलसाण्डकादीनामा-
नेखनविधिः,

५४

चित्र कर्म-मानोत्पत्ति-लक्षणम्

७१-७३

मानगणनम्, देवादीनां शरीरप्रमाण-प्रदर्शनम्, देवासुरनरदीनां रूपविशेषा,
गजवाजिगिहव्यालकुबकुटादीनां जातिभेदाश्च, चित्रकर्मोपकर्मनियमाः,

प्रतिमासु रसोन्मेषु —ग्रन्थस्यास्य महदीया दृष्टिस्तत्र—

५५

रस-दृष्टि-लक्षणम्

७४-७६

चित्रशास्त्रप्रसिद्धा एकादश रसाः, तेषु शृंगाराद्यदभुतान्तानां लक्षणम्,
शान्तरसलक्षणम्, ललितादयोऽष्टादश दृष्टिविशेषाः, तेषु ललितादिविभ्र-
मा-स्तानां लक्षणम्, सङ्कचितादिस्थिरान्तानां लक्षणम्, प्रतिमादिपूक्तदृष्टी-
नामावश्यकताप्रतिपादनम्

षष्ठः पटलः

७७-१२४

चित्र प्रतिमा सामान्याङ्गानि

प्रतिमा विज्ञानम्

५६

प्रतिमा-लक्षणम्

७९-८३

प्रतिमाद्वयार्णि, सत्प्रयुक्ता फलभेदाश्च, प्रतिमानिर्माणोपक्रमविधिः, पुरुष-
प्रतिमाद्यवेषेषु नेत्रश्रवणासापुटचिबुकोष्ठमूकवनासिकानां तद्वत्प्रभूतानां च
पृथक् पृथक् प्रमाणप्रदर्शनम् ललाटगण्डश्रीवावक्षोनाभिभेदोत्तजानुजङ्घापादा-
ङ्गुलिनखानां प्रमाणपरिमाणादिभ्यम् बाह्वोस्तदङ्गुलीनां च प्रमाणादिकम्,
स्त्रीप्रतिमानामङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादिकम्

५७

देवादिरूपप्रहरण त्रयोम लक्षणम्

८४-८८

प्रतिमाविशेषेषु ब्रह्मणो लक्षणम् शिवस्य लक्षणम्, कार्तिकेयस्य लक्षणम्,
वलमदस्य लक्षणम् विष्णोर्लक्षणम्, सहस्रबाहोर्लक्षणम् लोकपालानां
लक्षणम्, लक्ष्म्या लक्षणम्, कौशिक्या लक्षणम्, ग्रहिनोर्लक्षणम् पिशाचादीनां
लक्षणम् यक्षनागगन्धर्वादीनां सामान्यलक्षणम्

५८

पंच-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्

८९-९१

हमादय पञ्च पुरुषविशेषाः, तेषु हंसलक्षणम्, शशलक्षणम्, रुचकलक्षणम्, भद्रलक्षणम् मानव्यलक्षणम्

५९

चित्र-प्रतिमा-दोष-गुण-निरूपण-लक्षणम्

९२-९३

दुष्टा प्रतिमा, तत्पूजनफलं च, शुभावहाना प्रतिमानां सामान्यलक्षणम्

चित्र-प्रतिमा-मुद्रासु-

६०

ऋज्वागतादि-स्थान-लक्षणम्

९४-१०४

प्रतिमानाम ऋज्वागतादिका स्थानविशेषा, तत्परावृत्तानि, तद्व्यन्तराणि च, तेषु ऋज्वागतार्थज्वागतयोर्लक्षणम् साचीकृतलक्षणम्, अर्ध्याक्षलक्षणम्, पाश्चात्तलक्षणम्, ऋज्वागतपरावृत्तलक्षणम्, परावृत्तान्तराणां लक्षणसंज्ञाः, अप तत्तद्व्यभिभागप्रमाणनिर्णयार्थः सूत्रपातविधिः

६१

वैष्णवादि-स्थानक-लक्षणम्

१०५-१०७

वैष्णवादिकानि चेष्टास्थानानि तल्लक्षणं च, सर्वेष्वपि स्थानकेषु जायमानानि द्रवादिकानि गमनानि तल्लक्षणं च, अन्येषामपि क्रियाविशेषाणां प्रतिपत्त्यै पातनीयानि त्रीणि सूत्राणि, तत्पातनविधिश्च,

६२

पताकादिचतुष्पष्टि-हस्त-लक्षणम्

१०८-१२४

पताकादयश्चतुर्विंशतिरसंयुता हस्तविशेषा, तेषु पताकस्य लक्षणं कर्माणि च निपतानस्य लक्षणं कर्माणि च, वर्तरीमस्यार्धचन्द्रयोर्लक्षणं कर्माणि च, अरालस्य लक्षणं कर्माणि च, शुक्लपुण्डमुष्ट्योर्लक्षणं कर्माणि च, शिखरकपिस्थ-सटकामुद्राणां लक्षणं कर्माणि च, सूचीमुखस्य लक्षणं कर्माणि च, पद्मकोशस्य लक्षणं कर्माणि च, सर्पशिरोमृगशीर्षकयोर्लक्षणं कर्माणि च, कांगूलालपद्मयो-र्लक्षणं कर्माणि च, चतुरस्य लक्षणं कर्माणि च, भ्रमरहृदयवक्रहृदयपक्षाणां लक्षणं कर्माणि च, सन्दंशस्य लक्षणं कर्माणि च, मुकुलोर्णनाभताम्रचूडानां लक्षणं कर्माणि च, अथाञ्जल्यादयस्त्रयोदश संयुक्ता हस्तविशेषा वक्रटस्यस्तिवक्रटकोत्सङ्गानां लक्षणं कर्माणि च, तेषु गञ्जलिकपोतयोर्लक्षणं कर्माणि च, दाललक्षणम्, पुष्पपुटस्य लक्षणं कर्माणि च, मकरलक्षणम्,

- गजदन्तलक्षणम्
 अवहित्यस्य लक्षणं कर्माणि
 वर्धमानलक्षणम्
 एषां प्रयोगाश्रिता नियमाः
 चतुरस्यादय एकोनविंशन्मृताः
 तेषु चतुरस्रविप्रकीर्णयोर्लक्षणम्
 'पद्मकोश'लक्षणम्
 अरालखटकामुखलक्षणम्
 आशिद्धवक्रलक्षणम्
 सूचीमुखलक्षणम्
 'रेचितहस्त'लक्षणम्
 उत्तानवञ्चितलक्षणम्
 अर्धरेचितलक्षणम्
 पल्लवलक्षणम्
 केशवन्धलक्षणम्
 सताहस्तलक्षणम्
 'करिहस्त'लक्षणम्
 'पक्षवञ्चित'लक्षणम्
 पक्षप्रच्योतकलक्षणम्
 गरुडपक्षलक्षणम्
 दण्डपक्षोर्ध्वमण्डलिपार्श्वमण्डलिनां लक्षणम्
 'उरोमण्डल'लक्षणम्
 'उर.पादवर्धिमण्डल'लक्षणम्

समराङ्गण-सूत्रधारस्य

राज-निवेशेन साकं

शयनासनादि-यन्त्र-चित्र-खण्डः

प्रथमः पटलः
प्रारम्भिका

द्वितीयः पटलः
राज-निवेशः

तृतीयः पटलः
दायनासनादि-शिल्पम्

चतुर्थः पटलः
सूत्र-विधानम्

पञ्चमः पटलः
चित्र-संक्षणम्

षष्ठः पटलः
प्रतिमा-चित्र-साधारण-मानादि-मुद्रादि-विधानम्

प्रथमः पटलः

प्रारम्भिका

१. वेदो-लक्षणम्
२. पीठ-मानम्

वेदी-लक्षणम्

येद्यश्चतस्रो विज्ञेया याः पुरा ब्रह्मणोदिताः ।
 ययं ताः संप्रचक्ष्यामो नामसंस्थानमानतः ॥१॥
 प्रथमा चतुरश्रा स्यात् सुभद्रा च द्वितीयका ।
 तृतीया श्रीधरी नाम चतुर्थी पश्चिनी स्मृता ॥२॥
 यज्ञकाले तथोद्वाहे देवतास्थापनेषु च ।
 नीराजनेषु सर्वेषु धत्तिहोमे च निस्थशः ॥३॥
 नृपाभिषेचने चैव शक्रध्वजनिवेशने ।
 नृपयोग्या भवन्त्येता यर्णानामनुपूर्वशः ॥४॥
 चतुरश्रा तु या वेदी नयहस्ता समन्ततः ।
 श्रष्टहस्ता प्रमाणेन सर्वभद्रा प्रकीर्तिता ॥५॥
 श्रीधरी सप्त विज्ञेया हस्तान् मानेन वेदिका ।
 पटुस्ता चैव शास्त्रज्ञैर्नर्तितोद् विधीयते ॥६॥
 चतुरश्रा तु कर्तव्या चतुरश्रा समन्ततः ।
 भद्रंस्तु सर्वतोभद्रा भूषणीया चतुर्विंशम् ॥७॥
 श्रीधरी चापि विज्ञेया कोणविंशतिसंपुता ।
 नलिनीति च विज्ञेया पद्मसंस्थानधारिणी ॥८॥
 कर्तव्याः स्यस्वविस्तारादुच्छ्रयेण त्रिभागिकाः ।
 कुर्यान्मन्त्रवतीभिस्ता इष्टकाभिस्तु चा (य ? वि) ताः ॥९॥
 चतुरश्रा यज्ञकाले विवाहे श्रीधरी स्मृता ।
 देवतास्थापने वेदीं सर्वभद्रां निवेशयेत् ॥१०॥
 नीराजने साग्निकार्ये तथा राजाभिषेचने ।
 वेदी पद्मावती या च तथा शक्रध्वजोच्छ्रये ॥११॥
 चतुर्मुखा तु कर्तव्या सोपानेश्च चतुर्विंशम् ।
 प्रतीहारसमायुक्ता चाप्यध्वजोपशोभिता ॥१२॥
 चतुःस्तम्भसमायुक्ता चतुष्कुम्भविराजिता ।

दान्धनैराजतेस्ताम्रमृन्मयं कलशेस्तथा ॥१३॥
 कोणेकोणे तु विन्यस्यैर्वत्पुवानरभूषितं ।
 स्तम्भप्रमाण वेदीनां कार्यं छाद्यवशेन च ॥१४॥
 एषेन द्वित्रिभिर्वापिच्छाद्यै सामलसारिकं ।
 स्तम्भमूलानि चाभ्यज्य मुडेन मधुसर्पिणा ॥१५॥
 सरसान्नेन चाभ्यज्य तान् विन्यस्येद् यथानथम् ।
 वेद्यता पूजयित्वा तु ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् ॥१६॥
 क्षतुर्धिमितोरित्ति यदिह वेदिकालक्षण
 समयमपि वर्तते मनसि यस्य तच्छिल्पिनः ॥
 स याति भुवि पूज्यतामवनिर्भोपतुराप्नोति च
 धिय स्थपतिसप्तदि स्फुरति चास्य शुभ्र यदा ॥१७॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचित समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
 वास्तुशास्त्रे—वेदीतक्षण नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पीठ-मान-लक्षणम्

देवानां मनुजानां च पीठमानमथोच्यते ।
 पीठं कनीयो भागं च सार्धभागं तु मध्यमम् ॥१॥
 द्विभागमुत्तमं तत् स्यादेषा पीठसमुच्छ्रितः ।
 महेश्वरस्य विष्णोश्च ब्रह्मणश्चोत्तमं भवेत् ॥२॥
 इतरेषां च देवानां कर्तव्यं तत्र धीमता ।
 ईश्वरस्य यथाकामं पीठं कार्यं विचक्षणैः ॥३॥
 यस्मिन् स्थाने विधातव्यो ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च ।
 ईश्वरः सर्वतः कार्यो न दोषस्तत्र विद्यते ॥४॥
 इतरेषां तु देवानां पीठं भागं समुच्छ्रितम् ।
 यस्य येन विभागेन वास्तुमानं विधीयते ॥५॥
 तस्य तेनैव भागेन पीठोच्छ्रायो विधीयते ।
 मनुजानां च पीठानि वेश्मनां देवपीठकैः ॥६॥
 तुल्यानि कुर्यादुपरि कृता वृद्धिकराः सुराः ।
 पुरमध्ये तु कर्तव्यं ब्रह्मणो गृहमुत्तमम् ॥७॥
 चतुर्मुखं च तत् कार्यं यथा पश्यति तत्पुरम् ।
 अधिकं सर्ववेश्मन्यस्तथा राजगृहादपि ॥८॥
 राजवेश्माधिकमपि शस्यतेऽन्यसुरासपात् ।
 पञ्चमो लोकपालनां राजा श्रेष्ठतमो यतः ॥९॥
 एवमेतानि देवानां पीठान्युक्तान्यशेषतः ।
 चातुर्वर्ण्यस्य पीठानि ब्रह्मो विप्राद्यनुक्रमात् ॥१०॥
 षट्त्रिंशदङ्गुलोत्सेधं पीठं विप्रस्य शस्यते ।
 इतरेषां तु वर्गानां ह्रस्वं स्यान्चतुरङ्गुलम् ॥११॥
 चातुर्वर्ण्यस्य पीठानि भूद्वये विप्रो गृहाणि च ।
 त्रयाणां क्षत्रियो वंश्यो द्वयोः शूद्रः क्रमात् स्वकम् ॥१२॥
 एवं विभागं पीठानां स्थपतिः परिकल्पयेत् ।

हितं कारयितुर्वाञ्छन् नृपतेश्च समृद्धये ॥१३॥
 प्रमाणे स्थापिता देवाः पूजाहर्दिच भवन्ति हि ॥१४॥
 प्रमाणं पीठानामिदमभिहितं ब्रह्मपुरजि-
 त्पुरारोणामग्रापरदिविषदां यच्च नियतम् ।
 ततो विप्रादीनापि निगदितं यत् तदखिलं
 यथौचित्यायोज्यं श्रियममिलयद्भिस्थपतिभिः ॥१५॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गमूत्रधारापरनाम्नि वास्तु
 शास्त्रे पीठमानं नामकं चत्वारिंशोऽध्यायः ।

द्वितीयः पटलः

रात्र-निवेत.

- १ रात्र-निवेतः
- २ रात्र-गुह्यम्
- ३ रात्र-निवेत-उपकरणानि :-

- (अ) मधा
- (ब) रात्र-ज्ञाता
- (ग) अदृष्ट-ज्ञाता
- (द) गुहायतनानि ।

राज-निवेश-लक्षणम्

कृते पुरनिवेशऽथ चतुष्पष्टिपदाथये ।
 निमुक्तपरिखातालगोपुराद्दालकेऽपि च ॥१॥
 विभक्तश्चे परितः प्रविभाजितचत्वरे ।
 क्रमावन्तर्बहिः प्लुप्तदेवतायतनस्थितौ ॥२॥
 प्रागुदक्प्रवणे देशे प्राग्द्वाराम्पुष्पतेऽथवा ।
 पशः श्रीविजयाद्यायि सैत्रं पवमधिष्ठितम् ॥३॥
 यथाघर्णक्रमायातं चतुरश्रं समं शुभम् ।
 पुरमध्यादपरतोदिकस्थं कुर्यान्नृपालयम् ॥४॥
 कुण्डेषु भूवशान् कार्यं यद्वा दिदक्षपरास्त्वपि ।
 विवस्वद्वभूधरायम्णां कार्यमभ्यतमे पदे ॥५॥
 त्रिचत्वारिंशता युक्ते ज्येष्ठं स्याद् द्वे धनुः शते ।
 मध्यं शतं तु द्वापष्टि. शतं साष्टकमन्तिमम् ॥६॥
 ज्येष्ठे पुरे विधातव्यं ज्येष्ठे राजनिवेशनम् ।
 मध्यमे मध्यमं कार्यं कनिष्ठं च कनीयसि ॥७॥
 प्राकारपरिखागुप्तं चारुकान्ति समन्ततः ।
 तमङ्गभ्रमनिर्ग्रहमुदूढादालकान्वितम् ॥८॥
 एकाशीत्या पदभक्तं विधेयं नृपमन्दिरम् ।
 राजमार्गं समाभित्य वास्तुद्वारमुदङ्मुखम् ॥९॥
 युक्त्यानयैव कर्तव्यमन्यदिक्तंश्रयेऽपि च ।
 भल्लादपदवर्त्यस्य गोपुरद्वारमिष्यते ॥१०॥
 तत्पुरद्वारविस्तारोच्छ्रायसम्मितमिष्टदम् ।
 महेंद्रद्वारमिच्छन्ति निविष्टस्य महीधरे ॥११॥
 वैवस्वते पुष्पदन्तमर्यम्णि च गृहक्षतम् ।
 अन्येधेयानपरतः प्रदक्षिणपदेऽथ ॥१२॥

ग्रन्थान्यपि स्वासु दिक्षु द्वाराण्येवं प्रकल्पयेत् ।
 घ्राभिमुख्ये च सर्वेषां शस्तानि गोपुराणि च ॥१३॥
 तदीयनगरद्वाराद् विशत्यंशोज्झितानि वा ।
 पक्षद्वाराणि सुग्रीवे जयन्ते मुह्यन्नाम्नि च ॥१४॥
 वितथेऽथ भ्रमांस्तद्विदधीत प्रदक्षिणान् ।
 वास्तौ विभक्ते पुरवत् क्लृप्तेऽभरणपदव्रजः ॥१५॥
 तत्र मंत्रपदस्याने निवेशायावनीपतेः ।
 प्रासादः प्राङ्मुखः कार्यो यथावत् पृथिवीजयः ॥१६॥
 श्रीवृक्षं सर्वतोभद्रं मुक्तकोणमयापरम् ।
 यमिच्छेन्नृपतिः कुर्यात् प्रासादं शुभलक्षणम् ॥१७॥
 शालापरिक्रमोपेतकर्मन्तिरपि चान्वितम् ।
 तत्र प्राच्यां भवेद् गेहमादित्यपदसंश्रितम् ॥१८॥
 धर्माधिकरण सत्ये व्यवहारेक्षणाय च ।
 भृगे च कोष्ठागारं स्यादम्बरे मृगपक्षिणाम् ॥१९॥
 श्रग्नेः कुकुममाभित्य कार्यं वायोर्महानसम् ।
 सभाजनाश्रयं मूढिण विदध्याद् भोजनास्पदम् ॥२०॥
 सावित्रे वायशाला स्यात् सवितृस्याश्च वन्दिनः ।
 चर्माणि वितथे कुर्यात् तद्योग्यान्वायुधानि च ॥२१॥
 स्वर्णरूप्यादिकर्मन्तान् विदधीत गृहक्षते ।
 यास्ये दक्षिणतो गुप्ति कोष्ठागारञ्च कल्पयेत् ॥२२॥
 प्रेक्षासंगीतकानि स्युर्गन्धर्वे वासवेऽथ च ।
 कार्या दक्षस्वते शाला रथानां दन्तिनां तथा ॥२३॥
 पश्चिमोत्तरभागस्थां वापीमपि च कारयेत् ।
 वा (यो?यु) सुग्रीवपदयोगेन्धर्वस्य च बाह्यतः ॥२४॥
 कुर्यादन्तःपुरस्यानं प्राकारवलयवृतम् ।
 कुर्यात् तद्गोपुरद्वारमुदगास्यं जयाभिधे ॥२५॥
 कार्यः स्थपतिनां च प्रासादश्चपराङ्मुखः ।
 श्रीढादोलालयान् भृङ्गे कुमारोभवनं तथा ॥२६॥
 नृपान्तःपुरमिच्छन्ति मृगे पित्र्येऽवस्करम् ।
 नृपस्त्रीणामुपस्थानगृहमिन्द्रपदे विदुः ॥२७॥

सुग्रीवपदसंसक्तमरिष्टागारमिष्टदम् ।
 द्वास्यसुग्रीवपि (त्र्यं? त्र्यां) शपशचाद्भूगे मनोहरा ॥२८॥
 विधेयाशोकवनिका स्नानघारागृहाणि च ।
 लतामण्डपसंयुक्ताः स्युरत्रैव लतागृहाः ॥२९॥
 दारुशैलाश्च वाप्यश्च पुष्पवीथयः सुकल्पिताः ।
 पुष्पवन्ते भवेद् य (त्त?न्त्र) कर्मन्तिः पुष्पवेश्म च ॥३०॥
 वरुणस्य पदे कुर्याद् वापीपानगृहाणि च ।
 स्यात् कोष्ठागारमसुरे शोषेऽप्यायुधमन्दिरम् ॥३१॥
 भाण्डागारं नु रौद्रालये विदध्यात् स्थपतिः श्रिये ।
 उल्लूखलशिलायन्त्रभवनं पापयक्षमणि ॥३२॥
 दारुकर्मन्तिमप्याहुः श्रेयसे राजयक्षमणि ।
 स्यादोषधेरधिष्ठानं रोगे दिशि नभस्वतः ॥३३॥
 नागानां शस्यते स्थानं पदे नागस्य सूरिभिः ।
 भवन्ति मुख्ये व्यायामनाट्यचित्रगृहाणि च ॥३४॥
 गवां स्थानं तथा क्षीरगृहं भल्लाटनामनि ।
 उवक्प्रदेशे सौम्यस्य पुरोध.स्थानमिष्यते ॥३५॥
 राज्ञोऽभिषेचनं चात्र दानाध्ययनशान्तयः ।
 चामरच्छत्रधाम स्यान्मन्त्रवेश्म च मूधरे ॥३६॥
 कर्मिणां चात्र कार्याणि स्थितः पश्येन्नराधिपः ।
 विधेया मन्दुराश्वानामुत्तरं पाश्वर्माश्रिता ॥३७॥
 महीधरपदस्यैव यथावद् दक्षिणामुखी ।
 कार्या सर्वत्र चाश्वानां शाला राज्ञो यथागृहम् ॥३८॥
 विशतो दक्षिणेन स्याद धामेन च . . . . ।
 वैशमानि राजपुत्राणां विदध्याच्चरकामिधे ॥३९॥
 अत्रैव विद्याधिगमशालाश्चैषां निवेशयेत् ।
 नृपस्य मातुरदितिस्थाने कुर्यान्निवेशनम् ॥४०॥
 पृथगत्रैव शिविकाशय्यासनगृहं विदुः ।
 नृपद्विपानां शस्ता स्यादापे सदनकल्पना ॥४१॥
 अधिषेचनकं स्थानमिहैव स्याद् विद्याणिनाम् ।
 प्रापयत्सपदे हसंजौष्ठसप्तारसनादिताः ॥४२॥

स्युः फुल्लाब्जवनाः स्वच्छसलिलाः सलिलाशयाः ।
 पितृव्यमातुलादीनां कार्यं दितिपदे गृहम् ॥४३॥
 अन्येषामपि चात्रैव सामन्तानां सहीपतेः ।
 ऐशान्यामनलस्थाने योच्छ्रितस्तम्भवेदिकम् ॥४४॥
 कार्यं देवकुल चारु मुद्रितष्टमणिकुट्टिमम् ।
 पञ्चन्यस्य पदे होराज्योतिर्विदग्गृहमिष्यते ॥४५॥
 जये सेनापतेर्वैश्व विषये विजयप्रदम् ।
 द्वार प्राकारमाश्रित्य पदेऽग्र्यः प्रशस्यते ॥४६॥
 प्रादक्षिणाश्रितं शस्त्रकर्मान्तं शस्त्रमत्र च ।
 विमुचेद् ब्रह्मणः स्यानामिन्द्रध्वजयुतं नृणाम् ॥४७॥
 तत्राशुभानि वेदमानि निवेद्याश्चामुखायहाः ।
 गवाक्षस्तम्भशोभिः विषेयाश्चानुकामतः ॥४८॥
 सभा यथादिवप्रभवा नृपयेऽमाभिगुप्तये ।
 सयत्र नृपतेः सौधान् नृपसौमस्य सम्मुखा ॥४९॥
 पश्चाद्भागाश्रिता यद्वा शाला कार्या विधानिनाम् ॥५०॥
 इत्यास्पदं सुरपद्मास्पदकल्पमाद्य
 मेतद् तदावदनुतिष्ठति यः सर्वैव ।
 सूक्ष्मामिमां भुजबलक्षपितारिपदाः
 शप्ताम्बुराशिरशनां नृपतिः प्रशस्तिः ॥५१॥

इति महाराजाविगात्रधीनोदकाविरचिने समराङ्गणसूत्रधारपरत्नाम्नि
 वातु-शास्त्रे राज-निवेद्यो नाम द्विषत्वारिंशोऽध्यायः ।

राज - गृह - लक्षणम्

षष्ठोत्तरशतं ज्येष्ठ मध्ये स्यान्नवति करान् ।
 जघन्यं सप्ततिकरान् राजवेश्म प्रशस्यते ॥१॥
 अतो हीनं न कर्तव्यं महतीं धियमिच्छता ।
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे वशया प्रविभाजिते ॥२॥
 भागार्धं शस्यते भित्तिरादिकोणसमाधिता ।
 चतुष्को भागिको मध्ये चतु स्तम्भसमन्वितः ॥३॥
 अलिन्दस्तद्वहिः कार्यः स्तम्भंद्वादशभिर्भुतः ।
 विशत्या स्याद् धर्युक्तो द्वितीयोऽलिन्दकस्ततः ॥४॥
 स्यादष्टाविंशतिस्तम्भस्तृतीयश्चाप्यलिन्दकः ।
 षट्त्रिंशता चतुर्थश्च स्तम्भानां परिकीर्तितः ॥५॥
 एव स्तम्भशतं मध्ये प्रोक्तं पृथ्वीजये बुधैः ।
 द्वाराणि चास्य पञ्चवारि पञ्चशास्त्रानि जायते (?) ॥६॥
 चत्वारो निर्गमास्तस्य प्रोक्ताः सर्वे विभागिकाः ।
 दिक्षु सर्वासु कर्तव्यमेवं भद्रनिवेशनम् ॥७॥
 अर्धेन मध्यभित्तेस्तु भित्तिभद्रं (स्त्र?त्र) ये भवेत् ।
 भद्रे भद्रे धराणां स्याद् विंशतिश्चाष्टभिर्भुता ॥८॥
 मुखभद्रं भवेद् युक्तं वेदिकामत्तवारणैः ।
 क्षेत्रमार्गोदयाद्या भूराभूमिफलकान्तरम् ॥९॥
 आविभूयुदयार्धेन पीठं चास्य प्रकल्पयेत् ।
 भागान् नवोदयं कृत्वा भागेनर्नकेन कुम्भिका ॥१०॥
 कर्तव्याष्टांशमुक्तेन स्तम्भो भागचतुष्टये ।
 पादमुक्तं विपातस्यो भागेनोत्कलकं तथा ॥११॥
 हीरप्रहणकं कार्यं भागं पादविर्वाजितः(?) तम् ।
 सपादभागिकः षट्ः स्तम्भकेन समन्वितः ॥१२॥
 षट्ार्धेन जयन्त्यः स्पृष्टुं भौ भूमावयं वमः ।

वस्तुतभागोदयादर्थं भूमिष्वन्यासु हीयते ॥१३॥
 पञ्चभागप्रमाणं तु सच्छाद्यं नवमं तलम् ।
 वेदिकायां यद्यच्छाद्यं सार्धभागत्रयोन्मितम् ॥१४॥
 कण्ठेन युक्तं कर्तव्यं वेदिका पिहिता यथा ।
 तस्याः क(ण्ठे?ण्ठो) विघातव्यस्तन्मध्ये सार्धभागिकः ॥१५॥
 वेदिकाविस्तरः कार्यो भागांस्तत्रार्धसप्तमान् ।
 वेदिकोपरि घण्टा च सार्धभागाश्चतुर्दश ॥१६॥
 भागद्वयं सपादं तु कण्ठः पट्टं तु पञ्चमिः ।
 चतुर्भुजश्च द्वितीयं च तृतीयं च त्रिभिस्ततः ॥१७॥
 सप्तशीर्षद्वयं दातव्यो यथाशोभं यथारुचि ।
 क्षेत्रभागसमः कार्यः कलशदक्षलिकाद्यधेः ॥१८॥
 उदयार्धेन भूमेः स्युरन्तराणि तलानि च ।
 यथाशोभं तु कर्तव्यं पीठ तस्य सुशोभितम् ॥१९॥
 सार्धभागद्वयं चास्य कार्या लुरघरण्डिका ।
 जङ्घा भागचतुष्कं च ततश्छाद्यं प्रयोजयेत् ॥२०॥
 भागद्वयं च पादोनं छाद्यपिण्डः प्रकीर्तितः ।
 निर्गमोऽस्य चतुर्भुजो हस्ताख्यस्तस्य चोपरि ॥२१॥
 पादोनभागं कर्तव्यं ततश्छाद्यं द्वितीयकम् ।
 जङ्घा भूमिचतुष्केण प्राप्तादस्य प्रकल्पयेत् ॥२२॥
 चतुर्ध्वं भूमिकामूर्ध्नि ततो मुख्या (न्) निवेशयेत् ।
 क्षणक्षणप्रवेशेन कार्याः शेषास्तु भूमिकाः ॥२३॥
 वेदिका च यथोक्ता स्यात् सघण्टा कलशान्विता ।
 रेखाशुद्ध्या च कर्तव्या मुख्याः सर्वे यथायथम् ॥२४॥
 प्रधोदयं त्रिधा कृत्वा तृतीयं दशधा भजेत् ।
 वामनदचातपत्रश्च कुयेरो भ्रमरावली ॥२५॥
 हंसपृष्ठो महाभोगी नारदः शम्भुको जयः ।
 अनन्तो दशमस्तेषां विधायकवशादमी ॥२६॥
 विघातव्याः स्वयं प्रतिभिर्मुष्टैरेताप्रसिद्धये ।
 तमङ्गयेदिकान्नामस्तत्तत्कारणशोभितम् ॥२७॥
 वितदिनिर्णय्युत चन्द्रशाखाविभूषितम् ।

प्रासादादयश्च महान्तो ये विधेयास्ते समोदयाः ।
 अर्धोदयेन लघवो ह्यवा (को?को) णादयः क्रमः ॥२६॥
 भूम्यष्टकादभ्युदयः क्षेत्रविस्तारसम्मितः ।
 यतस्तव वधे प्रोक्तः प्रासादोऽन्यद् विभूषणम्(?) ॥३०॥
 वहचो निकरा येषु प्राङ्गण तेषु दीयते ।
 रेखायां प्रथमायां वा द्वितीयायामथापि वा ॥३१॥
 तृतीयाया वा रेखाया तत्र सवरणाः स्मृताः ।
 अथ भूम्युदयः कार्यः क्षेत्रे दशविभागिके ॥३२॥
 न्यूनाधिकविभक्ते तु कार्यः स्यादनुसारतः ।
 मुक्तकोणस्य लक्ष्माय प्रक्रमायतमुच्यते ॥३३॥
 चतुरश्रीकते क्षेत्रे भागद्वादशकाङ्क्षिते ।
 भागश्चतु (ष्टो?को) मध्येऽस्य चतु (र्द्धि?र्ध) रविभूषितः ॥३४॥
 भागेन च ततोऽलिन्दो धरद्वादशकान्वितः ।
 तद्वद् द्वितीयालिन्दोऽपि विशत्या धारितो धरं ॥३५॥
 तृतीयश्च धरंरष्टाविशत्यालिन्दको भवेत् ।
 षट्त्रिंशता धरंयुक्तं कार्योऽलिन्दश्चतुर्थक ॥३६॥
 चतुश्चत्वारिंशता स्याद् धरंयुक्तश्च पञ्चमः ।
 भागार्धं कारयेद् भित्ति सार्धं भागं विमुच्य तु ॥३७॥
 भागत्रयं ततः कुर्यात् प्राग्ग्रीवं दैर्घ्यविस्तृती ।
 विस्तृती निर्गमे चैषां भद्रं भागेन कल्पयेत् ॥३८॥
 भागिकं निर्गतं तस्मान्मध्येऽन्यद् भद्रमस्य हि ।
 भागनिर्गमविस्तारं विष्णु सर्वास्त्रियं विधिः ॥३९॥
 चतु पञ्चाशता स्तम्भरेकेन भद्रमन्वितम् ।
 मध्ये चास्य चतुश्चत्वारिंश स्तम्भशतं भवेत् ॥४०॥
 षोडशाभ्याधिका च स्याद् भद्रस्तम्भशतद्वयी ।
 एवं धराणां सर्वेषां भवेत् यष्टं शतत्रयम् ॥४१॥
 पृथ्वीजयवदत्रापि शेषनिर्माणमिष्यते ।
 तृतीयभूमिकामूढि निर्गमेष्वलिलेष्वपि ॥४२॥
 प्राङ्गणानि विधेयानि विशेषोऽत्र कीर्तितः ।
 सर्वतोभद्रसंज्ञेऽयं शत्रुमर्दननाम (पि?नि) ॥४३॥

अयमेव विधिः कार्यो मुण्डरेखाप्रसिद्धये ।
 श्रीवत्सस्यापि मध्ये स्यात् स्तम्भाद्यं मुक्तकोणवत् ॥४४॥
 सार्धं भाग परित्यज्य भागत्रितयविस्तृतम् ।
 कर्णप्राग्ग्रीवमेतस्य भागेन च विनिर्गमम् ॥४५॥
 भद्रं तस्यापि कर्तव्यं भागविस्तारनिर्गमम् ।
 मुक्तकोणवदस्यापि मध्यभद्रं विधीयते ॥४६॥
 अयं विधिः समग्रासु दिक्षु शेषं तु पूर्ववत् ।
 प्रतिभद्रं धरास्त्रिंशद् भवन्त्यस्य दूढाः शुभाः ॥४७॥
 शतं विशमिदं (सर्वं) धराणामिह कीर्तितम् ।
 एवं समस्तस्तम्भानां चतुःषष्टं शतद्वयम् ॥४८॥
 सर्वतोभद्रसंज्ञस्य लक्षमेदानीं प्रचक्ष्महे ।
 चतुरश्रोऽङ्गुले क्षेत्रे चतुर्दशविभाजिते ॥४९॥
 भागिकः स्याच्चतुष्कोऽस्य चतुःस्तम्भविभूषितः ।
 स्तम्भैर्द्वादशभिर्गुक्तः प्रथमः स्यादलिन्दकः ॥५०॥
 स्तम्भैर्विंशतिसंयुक्तो द्वितीयः स्यादलिन्दकः ।
 स्यादष्टाविंशतिस्तम्भस्तृतीयः स्याद(प्य?) लिन्दकः ॥५१॥
 षट्त्रिंशता चतुर्थं स्यादलिन्दो भूषितो धरैः ।
 पञ्चमः स्याच्चतुश्चत्वारिंशता भूषितो धरैः ॥५२॥
 द्वापञ्चाशद्वारः षष्ठः सर्वेऽप्येतेऽस्य भागिकाः ।
 भागार्थं शस्यते भित्तिः सर्वतः सुदृढा घना ॥५३॥
 सार्धभागं परित्यज्य भागत्रितयविस्तृतः ।
 कर्णप्राग्ग्रीवकश्च स्याद् भागमेकं च निर्गमः ॥५४॥
 भद्रमस्यापि कर्तव्यं भागनिर्गमविस्तृतम् ।
 मध्ये भद्रं विधातव्यं भागद्वयविनिर्गतम् ॥५५॥
 अस्यापि भद्रं मध्ये स्याद् भागत्रितयविस्तृतम् ।
 भागिको निर्गमश्चास्य तदन्तर्भागनिर्गतम् ॥५६॥
 भागविस्तारसंयुक्तं भद्रमन्यत् प्रकल्पयेत् ।
 दिक्षु सर्वास्वयं प्रोक्तो विधिर्भद्रप्रकल्पने ॥५७॥
 स्तम्भानामस्य कर्तव्यं मध्ये षष्ट्यधत्तं शतम् ।
 भद्रेऽप्येव च सर्वेषु भवेत् षष्ट्यधिकं शतम् ॥५८॥
 समेन प्रविभागेन स्तम्भानामेकसंख्यया ।

इत्थ समस्तस्तम्भानां पट्टपञ्चाशं शतत्रयम् ॥५६॥
 किन्तु जङ्घा भवेदस्य भूमिका त्रितयोन्मिता ।
 शत्रुमदनसंसृज्य धाम्नी सदमाथ कथ्यते ॥६०॥
 पृथ्वीजयसमं मध्यं भित्तिश्चापि तथाविधा ।
 तार्धं भागे परित्यज्य भागेनायतविस्तृतम् ॥६१॥
 भद्रं विदध्यात् तन्मध्ये भागत्रितयविस्तृतम् ।
 भद्रमेव विधातव्यं भागत्रितयनिर्गतम् ॥६२॥
 पाश्वयोर्भागिक भद्रमाय (त्या?त्या) विस्तरेण च ।
 भागत्रितयविस्तारं भागेनकेन निर्गमम् ॥६३॥
 मध्यभद्रं ततोऽपि स्याद् भागेनायतविस्तृतम् ।
 क्रमोऽयं विक्षु सर्वासु विधातव्योऽस्य सिद्धये ॥६४॥
 ऊर्ध्वं पृथ्वीजयस्येव कार्यमस्यापर पुनः ।
 प्रतिभद्रं चतुश्चत्वारिंशस्तम्भसमन्वितम् ॥६५॥
 मध्ये स्तम्भशत चास्य विधेयं सवृद्ध शुभम् ।
 पट्टसप्ततिस्तम्भशतद्वयमस्य भवेदिति ॥६६॥
 पञ्च नामपि चैतेषां हस्ताष्टशतमुत्तमम् ।
 मानमुत्सेधविस्तारात् कर्तव्यं श्रियमिच्छता ॥६७॥
 मध्यमाथमयोर्मानि कीर्तित पृथ्वीजये ।
 राज्ञः प्रौढार्थमन्यच्च कथ्यते गृहपञ्चकम् ॥६८॥
 क्षोणीविमूषण त्वाद्यं पृथिवीतिसकं परम् ।
 प्रतापवर्धनं चान्दकलीनिवासं ततोऽपि च ॥६९॥
 लक्ष्मीविलासं च पंचमं परिकीर्तितम् ।
 चतुरष्ठीकृते क्षेत्रे दशभागविभाजिते ॥७०॥
 चतुष्को भागविस्तीर्णो मध्ये कार्यश्चतुर्थरः ।
 बहिश्च भागिकोऽलिन्दस्तदन्तोऽज्ञप्रयापताः ॥७१॥
 कर्णप्रासादकाः कार्या भागत्रितयविस्तृताः ।
 तेषां षड्द्वारकं मध्ये भित्तिर्भागार्धसम्मिता ॥७२॥
 तद्वहिर्भागनिष्क्रान्तो यत्र भागं च दिस्तृतः ।
 प्राग्प्रोवन्नयसंपुक्तो भागिकालिन्दवेष्टितः ॥७३॥
 मयर्भागिकभित्त्या च चतुष्को वेष्टितो भवेत् ।
 प्रासादोऽयं मनोहारी भवेदवनिशेखरः ॥७४॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भागद्वादशभाजिते ।
 चतुष्को भागिको मध्ये बाह्यालिन्दो च भागिकौ ॥७५॥
 नवकोष्ठांश्च कर्णेषु प्रासादान् विनिवेशयेत् ।
 षड्दाहकं च कर्तव्यं तेषामन्तरसंश्रयम् ॥७६॥
 ततोऽर्धभागिकी भित्तिः कर्तव्या सर्वतो वहिः ।
 भद्रे भागायतो भागविनिष्क्रान्तश्चतुर्दिशम् ॥७७॥
 चतुष्को भागिकाऽलिन्दध्वेष्टितश्च विधीयते ।
 अस्य भद्रत्रयं कार्यं भागविस्तारनिर्गमम् ॥७८॥
 अर्धभागिकभित्त्या च खेष्टितं तद् विधीयते ।
 कर्णकर्णं (स?स्य) विस्तोर्णं द्वे भद्रे भागभिर्गतं ॥७९॥
 प्रासादमेव भुवनतिलकं परिचक्षते ।
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे भागद्वादशभाजिते ॥८०॥
 चतुष्को भागिको मध्ये चतुस्त्वम्भो विधीयते ।
 तद्वहिर्भागिकोऽलिन्दो द्वितीयोऽपि च भागिकः ॥८१॥
 नवकोष्ठांश्च कर्णेषु प्रासादान् विनिवेशयेत् ।
 षड्दाहकं च कर्तव्यं तेषामन्तरसंश्रयम् ॥८२॥
 ततोऽर्धभागिकी भित्तिः कर्तव्या सर्वतो वहिः ।
 भद्रे भागायतो भद्रविनिष्क्रान्तश्चतुर्धरः ॥८३॥
 चतुष्को भागिकालिन्दद्वयेन परिवेष्टितः ।
 त्रिभागविस्तृतं भद्रं तद्वहिर्भागनिर्गतम् ॥८४॥
 भागिकं प्रतिभद्रं च कुर्यादुभयतः समम् ।
 भागार्धं बाह्यतो भित्तिर्भद्रस्य परितो भवेत् ॥८५॥
 त्रिधरेण विपातव्यो दिक्ष्वेय चतसृष्वपि ।
 विलासस्तवको नाम प्रासादोऽयं प्रकीर्तितः ॥८६॥
 वर्णप्राग्भोवको द्वौ द्वौ शालाप्राग्भोवको यदा ।
 रयातामस्य तदा कीर्तिपताकः परिकीर्तितः ॥८७॥
 अस्यैव पीठे निमुं वक्तव्यं शास्ताभिः परितोऽष्टभिः ।
 अन्योऽन्यशास्तासयद् यदासायेय दीयते ॥८८॥
 कर्णप्रासादवर्णपेतः कोणः शालोऽभिर्भक्तैः पुनः ।
 प्रामादगुन्दरो शेषस्तदा भुवनमण्डनः ॥८९॥
 एते प्रोक्तास्तत्तच्छब्दा जह्नुमवरणादिकम् ।

भूमिमानादिकं यच्च तत् पृथ्वीजयघद् भवेत् ॥६०॥
 इदानीं कथ्यते लक्ष्म क्षोण्ठीभूषणवेदनम् ।
 पञ्चपञ्चाशता हस्तैः कल्पिते चतुरश्रके ॥६१॥
 विभक्ते चाष्टभिर्भागैश्चतुष्को भागिकः स्मृतः ।
 चतुर्भिरन्यतः स्तम्भैरतिन्दश्चास्य भागिकः ॥६२॥
 युक्तो द्वादशभिः स्तम्भैर्विशतया च द्वितीयकः ।
 स्यादष्टाविंशतिधरस्तृतीयश्चाप्यतिन्दकः ॥६३॥
 भित्तिरप्यर्धभागेन सार्धं भागः विमुच्यते ।
 भागपञ्चकविस्तीर्णं भद्रं भागेन निर्गतम् ॥६४॥
 तन्मध्यभद्रमन्यच्च भागत्रितयविस्तृतम् ।
 भागेन निर्गतं कार्यं भद्रमन्यत् ततोऽपि च ॥६५॥
 भागेन विस्तृतं कार्यं भागेनापि च निर्गतम् ।
 दिक्षु सर्वांस्तु वर्तय्यो विधिरेषोऽस्य सिद्धये ॥६६॥
 मध्यस्तम्भैश्चतुःषट्का सयुक्तः सारद्वर्जः ।
 प्रतिभद्रं धरं कार्यमष्टावशभिरन्वितम् ॥६७॥
 षट्त्रिंशत् शतमेव स्यात् स्तम्भानामिह सर्वतः ।
 चतुर्द्वारमिदं कार्यं यत्र श्रीपीतिवर्धनम् ॥६८॥
 पृथिवीतिलकस्याथ लक्षणं परिकीर्त्यते ।
 चत्वारिंशत्करे क्षेत्रे भागैर्भक्तैश्चष्टके ॥६९॥
 भागिकः स्याच्चतुष्कोऽन्तश्चतुः स्तम्भविभूषितः ।
 अतिन्दोऽपि च भागेन स्तम्भैर्द्वादशभिर्भुजैः ॥७०॥
 विशतया च द्वितीयोऽपि भित्तिः स्यादस्य पादिका ।
 कर्णं प्रासादको भागैस्त्रिभिः स्यात्तिर्गतायतः ॥७१॥
 मध्य भद्रद्वयं कार्यं भागैर्भक्तैर्विस्तृतम् ।
 कर्णप्रासादयोर्मध्ये भागपञ्चकविस्तृतम् ॥७२॥
 भागेन निर्गतं कार्यं भद्रं तस्यापि मध्यतः ।
 भागत्रितयविस्तीर्णं भागेनैकेन निर्गतम् ॥७३॥
 भद्रमस्यापि मध्ये यद् भागेनायतनिर्गतम् ।
 स्तम्भाः षट्त्रिंशदन्तः स्फुर्भद्रेष्वष्टौ शतद्वयम् ॥७४॥
 मयातः श्रीनिवासस्य लक्षणं सम्प्रचक्ष्यते ।
 पृथिवीतिलकवन्मध्यमेतस्य परिकीर्त्यते ॥७५॥

सपाद भागमुत्सृज्य भागत्रितयविस्तृतम् ।
भागेन निर्गत चास्य भद्रमाद्य प्रकल्पयेत् ॥१०६॥
तस्यापि मध्यवर्तन्यद भागनिर्गतविस्तृतम् ।
अन्वित दशभिः स्तम्भैः सुदृढंस्तद् विधीयते ॥१०७॥
सर्वास्वपि च दिग्बेव विधेया भद्रकल्पना ।
अस्य षट्सप्ततिः स्तम्भाः भवन्त्येकत्र सत्यमा ॥१०८॥
प्रतापवर्धनस्याय लक्ष्म साम्प्रतमुच्यते ।
पञ्चविंशतिहस्ताङ्गु साधंभागत्रयाङ्घ्रिते ॥१०९॥
मध्ये चतुष्को भागेन चतुर्भिः सम्भृतो धरः ।
अलिन्दो भागिकश्चास्य स्तम्भद्वादशकान्वितः ॥११०॥
पादिका भित्तिरेतस्य भद्रं चास्य प्रकल्पयेत् ।
भागनिर्गमविस्तार चतु स्तम्भविभूषितम् ॥१११॥
विधिरेव समप्राप्तु दिक्षु कार्योऽस्य सिद्धये ।
स्तम्भैर्द्वात्रिंशता पुरतो बहिरन्तरय भवेन् ॥११२॥
धाराणां चैव सर्वेषां चतुःषष्टिः प्रकल्पना ।
अथ लक्ष्मीविलासस्य सम्यग लक्ष्माधुनोच्यते ॥११३॥
प्रतापवर्धनस्येव मध्यमस्य प्रकल्पयेन् ।
प्रतापवर्धनसम सर्वतोऽप्येतदीरितम् ॥११४॥
किन्त्यस्य पादयंभद्राणि भद्राणामेव कारयेत् ।
कोणेष्वपि च भद्राणि पादयंयोहमयोस्तथा ॥११५॥
भाग (स्य?श्च) निर्गमोऽप्येषां विशेषोऽस्मादयं मतः ।
भद्रमस्य दशस्तम्भैर्मध्यं षोडशभिर्परैः ॥११६॥
चतुर्द्वारं भवेदेतदिच्छया क्षणमप्यगम् ।
द्वारमग्यद् विघातघ्नं स्वपदे स्यात् मुद्रोभित्तम् ॥११७॥
भूमिभिः सार्धपञ्चमीभिविधेयः क्षोणिभूषणः ।
अर्धाष्टमीभिश्च भवेत् पृथ्वीतिलकसंज्ञकः ॥११८॥
स्यात् सार्धपञ्चमीभिस्तु श्रीनिवामोऽत्र भूमिभिः ।
लक्ष्मीविलासमज्ञोऽर्धपञ्चमीभिविधीयते ॥११९॥
प्रतापवर्धनारयोऽर्धचतुर्षोभिविधीयते ।
राज्ञां षण्ण्यमयादीनि निवासाभवनानि च ॥१२०॥
क्षोणीविभूषणादीनि विवासाभवनानि च ।

यान्गुवतानि निवासाय विलासाय च भूभृताम् ॥१२१॥
तेषां पृथ्वीजयादीनां द्वारमानमथोच्यते ।

चतु पञ्चाशदशो यो विस्तृत सकरत्रय ॥१२२॥

स द्वारस्योदय प्रोक्तस्तदर्थनास्य विस्तृति ।

स्वोदयस्य त्रिभागेन पिण्ड स्तम्भेषु शस्यते ॥१२३॥

स्यात् सप्तविंशतिसप्त सपाद सचतुष्कर ।

गृहभागो भवेद भूमि प्रथमा राजवेश्मनाम् ॥१२४॥

भूच्छाये नवधा भवते तदशकचतुष्टयम् ।

निर्गमश्छाद्यकस्यांशद्वय पादोनमुच्छ्रय ॥१२४॥

भूच्छाये नवधा भवते तदशकचतुष्टयम् ।

निर्गमश्छाद्यकस्यांशद्वय पादोनमुच्छ्रय ॥१२५॥

तथान्तरावणो कार्या छाद्यकोच्छ्रायनिर्गता ।

हीरप्रहणपिण्डार्धवाहृत्या सा प्रशस्यते ॥१२६॥

तस्या स्वमेव वाहृत्य पादोन विस्तृति स्मृता ।

अन्तरावणिकातुल्यो मदलाया विनिर्गम ॥१२७॥

स्वनिर्गमात् तथा चास्या सपाद स्यात् समुच्छ्रय ।

भूम्युच्छ्रयतयाशस्य पादोऽस्या पिण्डमिष्यते ॥१२८॥

भूतवांशस्त्रिभागेनो मदलायाश्च विस्वति ।

लुमामूलस्य स्तम्भाय विस्तार परिकीर्तित १२९ ।

ततश्चशादप्रविस्तीर्णा भूले साष्टाशयुग् भवेत् ।

तुम्बिनी लम्बिनी हेला शान्ता कोला मनोरमा १३०॥

आध्माता चैत्यम् प्रोक्ता लुमा सप्त मनीषिभिः ।

ऋजु सा लम्बिनी तासामाध्माता कर्णगा स्मृता १३१॥

अन्तराले क्रमेण स्मृ पञ्चान्या परिकीर्तिता ।

स्तम्भे निदध्यान्मदला छाद्य घृत् दृढा शुभाम् ॥१३२॥

स्तम्भाभावे पुनर्न्यस्येन् कुड्यपट्टेऽपि तां सुधी ।

सप्त पञ्चायश तिस्रो मल्लच्छाद्ये लुमा स्मृता ॥१३३॥

कोणोष्चेता इमाम्योऽन्या कर्तव्या प्राञ्जला समा ।

छाद्ये कर्णात् वयचिन् कार्या मकराननमुपिता ॥१३४॥

तेऽपि विद्याधरोयेता वयचित् सगजतुण्डिका ।

सकुम्भकस्य स्तम्भस्य प्रविभाज्योदय त्रिधा ॥१३५॥

तत्र भागद्वयं कुर्याद् भागानर्पचतुर्थकान् ।
 तत्र पादोनभागेन राजितासनकं भवेत् ॥१३६॥
 ततः सोत्कलका येदो सांघिभागा विधीयते ।
 कूटागारसमांशार्थं कार्योऽशासनपट्टकः ॥१३७॥
 स स्यादभी (ष्टो?ष्ट) विस्तारो भागोच्चं मत्तधारणम् ।
 ह्योदयस्य त्रिभागेन् तिर्यक् कार्योऽस्य निर्गमः ॥१३८॥
 रूपकः करणायाभिः (?) सुषग्रंरपि शोभिनम् ।
 वेदिरादिकमप्यस्य रूपपयासिनं शुभम् ॥१३९॥
 प्रापसीभिः शताकाभिः कीलकैश्च दुद्रीकृतम् ॥१४०॥
 एतानि पञ्चदशराजनिषेधानि
 पृथ्वीजयग्रभूनि यानि निरूपितानि ।
 यो लक्षणेन गृह्णन् परिमाणमेवा
 जानाति तस्य नृपतिः परिलोपमेवि ॥१४१॥

इति मत्तारायाभिः शताकाभिः कीलकैश्च दुद्रीकृतम्
 शतशुभं च शतशुभं च त्रिषष्टिरातोऽप्यारः ।

सभाष्टक-लक्षणम्

नन्दा भद्रा जया पूर्णा सभा स्याद् भाविता तथा ।
 दक्षा च प्रवरा तद्वद् विदुरा चाष्टमी मता ॥१॥
 चतुरभीकृते क्षेत्रे ततः षोढा विभाजिते ।
 मध्ये पादचतुष्कं स्यात् सीमालिन्दस्तु भागिकः ॥२॥
 तद्वाद्योऽलिन्दकस्तद्वद् भवेत् प्रतिसराभिधः ।
 प्राग्ग्रीवाक्ष्यस्तृतीयश्च बहिः क्षेत्राच्चतुर्दिशम् ॥३॥
 निसृष्टसौर्ध्वैर्वा (?) स्यादेकस्यां वा यदा दिशि ।
 नन्दा भद्रा जया पूर्णा क्रमेण स्युः सभास्तदा ॥४॥
 पद्भागभाजिते क्षेत्रे कणभित्ति निवेशयेत् ।
 सभा स्याद् भाविता नाम सप्राग्ग्रीवात्र पञ्चमी ॥५॥
 स्तम्भान् षट्त्रिंशदेतासु पञ्चस्वपि निवेशयेत् ।
 स्तम्भान् प्राग्ग्रीवसंबद्धान् पृथगेभ्यो विनिदिशेत् ॥६॥
 दक्षेति पठ्ठी परितस्तृतीयालिन्दवेष्टिता ।
 प्रवरा सप्तमी द्वारंयुक्तेषा परिकीर्तिता ॥७॥
 प्राग्ग्रीवद्वारसमुक्ता विदुरेत्यष्टमी सभा ।
 सभानामिदमष्टानां लक्षणं समुदाहृतम् ॥८॥
 इत्यष्टानां लक्ष्म सम्यक् सभानामेतत् प्रोक्तं दिग्भवाल्लिन्दमेवात् ।
 तद्वद् द्वारालिन्दसंयोगतश्च ज्ञातेऽत्र स्यात् सूनुतं स्थानयोगः ॥९॥
 इति महाराजाधिराजधीशोजनेवविरचिते समरायणसूत्रधारापरशाम्नि
 वास्तुशास्त्रे सभाष्टक नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

गज-शाला-लक्षणम्

लक्षणं गजशालामिदानीमभिदध्महे ।
 चतुरश्रोऽकृते क्षेत्रे भागैर्भवते ततोऽष्टभिः ॥१॥
 मध्ये द्विभागविस्तारं स्थानं कुर्यात् हस्तिनः ।
 कल्प्याः प्रासादवद् भागः ज्येष्ठमध्याधमाः क्रमात् ॥२॥
 तद्वह्निर्भागिकोऽतिन्वो बहिस्तस्यापि चापरः ।
 भागेनैकेन भित्तिः स्याद् द्वितीयातिन्वकाद् बहिः ॥३॥
 तस्या द्वारप्रदेशे तु कर्तव्यौ कूर्परावुभौ ।
 कर्णप्रसादिका कार्या द्वितीयातिन्दसंश्रिता ॥४॥
 द्वे द्वे वातायने कुर्याद् भित्तौ दिक्षु तिसृष्वपि ।
 प्राग्ग्रीवोऽप्ये भवेच्छाला सुभद्रे यमुदाहृता ॥५॥
 अस्या एव यदा पक्षप्राग्ग्रीवौ भवतो मुखे ।
 नन्दिनी नामतः शाला तदा स्याद् गजवृद्धये ॥६॥
 अस्या एव यदा स्यातां प्राग्ग्रीवौ पार्श्वयोर्द्वयोः ।
 तदा सुभोगवा नाम तृतीया परिकीर्तिता ॥७॥
 अस्या एव यदा पृष्ठे प्राग्ग्रीवः क्रियतेऽपरः ।
 भद्रिका नाम शाला स्यात् तदा द्विरदपुष्टिदा ॥८॥
 पञ्चमी चतुरश्रा स्याद् वर्ण्यो नाम पूजिता ।
 प्राग्ग्रीवलिन्दनिर्गृहीता यच्छी तयापरा ॥९॥
 शाला प्रमारिका धान्यधनजीवितहारिणी ।
 तदेतां वर्जयेत् कुर्यादिन्धाः सर्वार्यसिद्धये ॥१०॥
 प्रमारिकेति प्रयितेह शाला सा प्राणसस्यद्रविणच्छेदे स्यात् ।
 कुर्यादतस्तां न यथोदितास्तु कार्या परा जीवितवित्तवृद्धये ॥११॥
 इति महाराजाधिराजग्रीमोन्मदेवविरचिते समरागणसूत्रपरा परनाम्नि
 वास्तुशास्त्रे गजशाला नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अश्व-शाला-लक्षणम्

अथ लक्ष्माश्वशालायाः प्रोच्यते विस्तरादिह ।
 स्ववेश्मघास्तोः कर्तव्यं पदे गन्धर्वसंज्ञके ॥१॥
 अथवा पुष्पदन्ताहमे स्थानं घासाय घाजिनाम् ।
 अरत्तिशतमाश्रं यज्जयेष्ठं तत् परिकीर्तितम् ॥२॥
 अशीत्यरत्तिकं मध्यं यष्ट्यरत्न्यघमं भवेत् ।
 स्थलप्रदेशे विपुले गुप्ते रम्ये शुचौ तथा ॥३॥
 समे च चतुरश्रेच स्थि (ते?रे) मंगल्यमेव च ।
 स्थानं हयानां कर्तव्यं प्रदेशे सुपरिक्रमे ॥४॥
 निम्नगुल्मद्रुमस्थानुर्वन्त्यायतनवेदमभिः ।
 वल्मीकशकंराभिश्च वर्जिते तत् समाचरेत् ॥५॥
 निःसंगे शल्पहीने च प्रागुदकप्रवणे तथा ।
 प्रदेशे तद् विधाध्यमालोषय सुसमाहितेः ॥६॥
 ब्राह्मणानुमते शस्ते दिने स्थपतिभिः सह ।
 भूमेर्विभागलोषय सुभगानायेद् द्रुमान् ॥७॥
 न जाता ये शमशानेषु देवतापनेषु वा ।
 अन्येष्वपि निविद्धेषु जातान् वृक्षान् विवर्जयेत् ॥८॥
 वृक्षान् प्रशस्तानानीय समीपे भतृवेश्मनः ।
 ततो भूमिं परीक्षेत प्रशस्तामय निन्दिताम् ॥९॥
 चितायतनवल्मीकग्रामधान्योल्लेखेषु च ।
 विहारेषु च कर्तव्यमश्वानां न निवेशनम् ॥१०॥
 भवन्ति स्वामिनःपीडा ग्रामधान्योल्लेखेषु च ।
 श्मशाने वेदमकरणान्नराणां मृत्युमादिशेत् ॥११॥
 स्थानं विहारवल्मीकविहितं स्यादनयकम् ।
 देवोपघातजननं स्त्रीणां च क्षेमकारकम् ॥१२॥

विहितं पादपंचचैर्गृहं स्याद् भूतभीतिदम् ॥१३॥
 भवेद् रोगकरं भर्तुं विहितं कण्टकिद्रुमैः ।
 दीर्णाद्यामुन्नतायां च कृतं भूमौ सपावहम् ॥१४॥
 नतायां क्षुब्धभयकरं कृतं भवति मन्दिरम् ।
 तस्मात् कार्यं प्रशस्तयां भूमौ तद् वाजिबृद्धये ॥१५॥
 भंगल्यरमणीये च चतुरस्रे मनोनुगे ।
 शुभे च विहितं सद्य भवेत् कल्याणकारकम् ॥१६॥
 निर्गच्छतो यथा वामे पादौ भर्तुं स्तुरंगमाः ।
 भवन्ति कुर्यात् रथपतिस्तथा वाजिनिवेशनम् ॥१७॥
 अन्तःपुरप्रदेशस्य कार्यं दक्षिणतश्च तत् ।
 प्रवेशो दक्षिणं तेषां हेवितं जायते यथा ॥१८॥
 तथा भर्तुं हितार्थाय कर्तव्यं सद्य वाजिनाम् ।
 प्रागुदग् वा मुखं तस्य विधातव्यं सतीरणम् ॥१९॥
 प्राग्प्रीवकेण संयुक्तं चतुःशास्त्रमसंकटम् ।
 दशरत्निसमुच्छ्रायमष्टरत्नप्रविस्तृतम् ॥२०॥
 नागवन्तकसंशोभि पुरः कुड्याध्वंगुणम् ।
 पृष्ठे समग्रकुड्यं वा तत्र स्थानानि कल्पयेत् ॥२१॥
 तानि तु प्राङ्मुखानि स्युस्तथैवोदङ्मुखानि च ।
 आपामे किष्कुमात्राणि त्रिकिष्कूणि च विस्तरात् ॥२२॥
 प्राङ्मूर्ततोर्ध्वभागानि चतुरधाणि कारयेत् ।
 भग्नोच्चां सुखसञ्चारां तेषु भूमिं प्रकल्पयेत् ॥२३॥
 स्थानं सूत्रस्य मध्ये तु हस्तमात्रं समन्ततः ।
 आस्तीर्णं च समश्लक्ष्णनीरन्ध्रैः फलकैर्दृढैः ॥२४॥
 धातव्यज्जुं नपुन्नागककुभादिविनिमिते ।
 अष्टाङ्गुलसमुच्छ्रायरध्यधरत्नविस्तृतैः ॥ २५ ॥
 अच्छिद्रैः संहतैर्वद्रे रयसा पाद्वयोर्द्वयोः ।
 अजन्तुसङ्कुलैः काष्ठै रूचकाभिः(?) भिषङ् मर्तैः ॥२६॥
 यवसस्य भवेत्स्थानं निर्यूहैः स्वास्तूतं शुभैः ।
 किष्कुत्रयोच्छ्रितं तत् स्यादेकान्ते सुसमाहितम् ॥२७॥
 हस्तद्वयप्रमाणं च कुर्यात् खादनकोष्ठकम् ।
 सूपलिप्तमदुर्गन्धिं विस्तारोच्छ्राययोः समम् ॥२८॥

स्थाने स्थाने त्रय कीला सुदृढा पपिशोर्पका ।
 पद्यामीनिग्रहायै तो पुरतः कल्पयेदुभौ ॥२६॥
 पदचाद् बन्धार्थमेक च सुगुप्त परिकल्पयेत् ।
 चतुर्हस्तायत त्यक्त्या शालाजोणचतुष्टयम् ॥३०॥
 स्थानेष्वेतेषु तुरगान् सर्वेष्वपि नियेशयेत् ।
 तत्र कुर्याद बलिं होमं स्वस्तिवाचनकं जपम् ॥३१॥
 प्रीत्यै कार्यं सुसंमृष्टं सिक्तं तत्र भहीतसम् ।
 वर्षास्यनन्तुर्पञ्च शिशिरे संवृतं शुभम् ॥३२॥
 तिष्ठेयुस्तत्र सुरगा नातिसङ्कीर्णशङ्किनः ।
 अस्पृशन्तो मिथं कार्या सर्वाद्याधिविजिता ॥३३॥
 स्थानं दक्षिणपूर्वस्यां दिशि बह्वेः प्रकल्पयेत् ।
 निदध्याबुदकुम्भं च किञ्चिदंद्नीसमाधितम् ॥३४॥
 ग्राह्यां विदि प्रपतंष्य स्थानकं यवसस्य च ।
 पायस्यां तु प्रकर्तय्य स्थानमोदूपलं विदि ॥३५॥
 निधेयं कुशा. कूपा पार्यादिव फलकावृता ।
 कुदालोद्दालगुडका शुवतयोगा दुरस्तथा ॥३६॥
 कचग्रहण्य भृङ्गञ्च तथा परश्वोऽपि च ।
 नाद्या (?) प्रदीपाश्च भवन्त्यश्यागारोपयोगिन ॥३७॥
 सङ्ग्रहं सुरसंवारयस्तूनां नैश्र्ते भयेत् ।
 अग्न्युपद्रवरक्षार्थं बन्धच्छेदोपयोगिनः ॥३८॥
 पदार्थान् सन्निधौ कुर्याज्जसदीपादिकान् युय ।
 भाण्डानि कुर्याच्च पथम् ज (न्द्रा?तो) पनयनेच्छया ॥३९॥
 हस्तयासीं शिलां दीपं द्यौं फालमुपानहौ ।
 पिटवानि विन्नित्राणि वस्तीन् नानाविधानपि ॥४०॥
 एषयिषानि धान्यानि सनिदध्यात् प्रयत्नतः ।
 पुररतम्भाधितं भाण्डं सन्नाहादेविषोषते ॥४१॥
 प्राप्नुते सुरगं गेहे वाटण्यां स्थापयेद् दिशि ।
 पूर्वामुक्ते पदे वापि मित्रस्य बहणस्य च ॥४२॥
 भवन्ति तेन बहवः पुष्टिं च प्राप्नुवन्ति ते ।
 सा हि विरू प्रजनीया सा स्तोतव्या सा प्रकीर्तिता ॥४३॥
 शोषयान्ति कदापि धर्म्या वाश्य परा क्रियाः ।

तासु प्रशस्यते पूर्वा शक्रेणाधिष्ठिता स्वयम् ॥४४॥
 तस्यामुदेति दिनकृदनुलोमं ततः पुनः ।
 अश्वानां पृष्ठतो याति स प्रतीचीमनुक्रमात् ॥४५॥
 स्नानाधिवासने पूजा माङ्गल्यानि पराणि च ।
 प्राङ्मुखानां तुरङ्गाणां कर्तव्यानि शुभार्थिभिः ॥४६॥
 एवं कृते भूमिबलमित्राणां यशसोऽपि च ।
 वृद्धिर्भवति भूपस्य तस्मात् प्राची प्रशस्यते ॥४७॥
 भतृ वृद्धिप्रवं स्थानमग्रप्रासस्य तद् भवेत् ।
 दक्षिणाभिमुखायां तु शालायां वाञ्छितार्थवम् ॥४८॥
 स्थानं भवति वाहानां पदे क्लृप्तं विभावसोः ।
 यस्मिन्नाध्यासिता सा दिग् आत्मा बह्विश्च वाजिनम् ॥४९॥
 अजरो बहुभोक्ता च तत्र बद्धो भवेद्धयः ।
 उदङ्मुखेऽपि भवने प्राप्नुवन्ति शुभं हयाः ॥५०॥
 तथास्थितानामश्वानां दक्षिणेन दिवाकरः ।
 उदेत्यनन्तरं याति तान् विधाय प्रदक्षिणम् ॥५१॥
 प्रयाति वामतो (इवं च?श्वानां) स्थाप्यास्तेनोत्तरामुखाः ।
 चन्द्राकौ प्रति (हयं?हेय) न्ते तथा बध्नीत वाजिनः ॥५२॥
 नृपतिश्च जयं सिद्धिं पुत्रानामुश्च विन्दति ।
 अरोगाश्च भवन्त्यश्वे बर्धयन्ति च सन्ततिम् ॥५३॥
 दक्षिणाभिमुखान् कुर्यान् सन्नाह्यान् न चाग्रगान् ।
 पितृकार्याद्यतोऽन्यत्र दक्षिणा वर्जितैव दिक् ॥५४॥
 अस्यामेव दिशि प्रेता यतः सर्वे प्रतिष्ठिताः ।
 उदेति वामतो याति चास्तं दक्षिणतो रविः ॥५५॥
 सोमश्च पृष्ठे भवति तेनाश्वे दैवपीडिताः ।
 ग्रहैर्विकारैर्विधिः पीड्यन्तेऽरातिविह्वलाः ॥५६॥
 भयेन व्याधिभिश्चार्ता प्रासं नेच्छन्ति खादितुम् ।
 पराजयमतुष्टिं च स्वामिनोऽनर्थतंगतिम् ॥५७॥
 सुत्तन्त्यतो न चर्जयेयत् कार्यञ्चिद्दक्षिणामुखम् ।
 पश्चिमाभिमुखानां च बद्धानां वाजिनां सदा ॥५८॥
 उदेति पृष्ठतो भानुः पुरतोऽस्तं प्रयाति च ।
 न भयेद् विजस्तेन भतुस्तत्पृष्ठवर्तिनः ॥५९॥

तस्ते ध्यायन्ति वेपन्ते जले त्रासं प्रयान्ति च ।
 यवस नाभिनन्दन्ति क्षमां मुञ्चन्ति सर्वथा ॥६१॥
 विशोऽभिमुखमाग्नेय्या बध्यन्ते यदि वाजिनः ।
 व्यथन्ते रक्तपित्तोत्थस्तदा रोगैरनेकधा ॥६२॥
 जायन्ते स्वामिनो बन्धवपहृच्छोपदायिनः ।
 वाजिनां च भवेत् तत्र वह्निदाहकृतं भयम् ॥६३॥
 भर्तुः परजयो विघ्नः स्याच्च देहस्य संशयः ।
 नैर्ऋत्याः ककुभो वाहा बध्यन्ते संमुखं यदि ॥६४॥
 तदा न तेऽभिनन्दन्ति खादनं पानभोजने ।
 यथा यथा क्षितिपार्वदारयन्ति पुनः पुनः ॥६५॥
 अस्ते वीर्य बहुशो मनुष्यान् पक्षिणः पशून् ।
 वेपन्ते च नाश्राणि नैर्ऋतीं चाभितः स्थिताः ॥६६॥
 तथा तथैषां कुपिता नाशं कुर्वन्ति राक्षसाः ।
 व्यथन्ते यदि वाऽज्ञानाद् वायव्याभिमुखं हयाः ॥६७॥
 तदा ते वातिकै रोगैः तीक्ष्णन्ते प्रतिवासरम् ।
 चलः कायो भवेद् भर्तुः वलेशश्चाश्वोपजीविनाम् ॥६८॥
 नराणां च भवेन्मृत्युर्दुर्भिक्षप्रभवं भयम् ॥
 ऐशान्यभिमुखं बद्धाः प्रणश्यन्ति तुरङ्गमाः ।
 सूर्योदयस्याभिमुखं बद्धानां चेदमादिशेत् ।
 निबध्यन्ते यदा वाहा वाह्यां दिशमुपाधिताः ॥७०॥
 व्यथन्ते ते ग्रहैर्दिव्यैर्व्याधिभिश्च विचिन्तनाः ।
 कथ्यहव्यक्रियास्तत्र भर्तुं नु विजयावहाः ॥७१॥
 द्विजानामुपतापाय जायन्ते तत्र वाजिनः ।
 अनुवंशं च शालायां स्थानमश्वस्य नेष्यते ॥७२॥
 स्वामिनस्तदजीर्णाय स्थान्नाशाय च वाजिनाम् ।
 स्थाने प्रशस्ते तुरगान् सर्वथा वासयेदतः ॥७३॥
 नच धार्याः क्षणमपि रोगिणः कल्पसन्निधौ ।
 कल्पानामपि रोगाः स्फुर्यन्तो रोगिसमाश्रयात् ॥७४॥
 हयागारस्य पूर्वेण कार्यं मेघजमन्दिरम् ।
 तस्यैव यामतः सर्वशमारान् परिकल्पयेत् ॥७५॥
 वाजिनां मेघजार्चाय भाण्डानि च विनिक्षिपेत् ।
 भगवानोपचोः स्नेहान् यतींश्च लयणानि च ॥७६॥

भेषजागारसविधे कुर्याच्चारिष्टमन्दिरम् ।

भयनं व्याधितानां च कार्यं वासाय धाजिनाम् ॥७७॥

सुगुप्तं तच्च कर्तव्यं पूर्वनिदिष्टवेदमवत् ।

मंसदं च विधातव्यमेतद् वेदमचतुष्टयम् ॥७८॥

सुधावन्धद् दैर्कुड्यै सप्राग्ग्रीवोच्चतोरणम् ।

चत्वार्यपि विशालानि सुगमानि च कारयेत् ॥७९॥

वेदमस्वेवंविधेष्वश्वान् स्यापितान् परिपालयेत् ॥८०॥

इति महाराजाधिराजप्रीनोद्देवबिरबिने समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
वास्तुशास्त्रे अश्वशाला नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

आयतन-निवेश-लक्षणम्

एयं मूपस्य प्रासादे कृते बलूप्तेऽयथा भुवि ।
 तस्यानुजीविनः कुपुः प्रासादान् परिधौ यदि ॥१॥
 तदा विभागविन्यासस्यानमानान्यनुक्रमात् ।
 तेषामिहाभिधीयन्ते सर्वेषां वृद्धिहेतवे ॥२॥
 दशाष्टौ यद् च धनुषां शतानि क्षमाभृतां क्रमात् ।
 मानमायतनस्योक्तं श्रेष्ठा श्रेष्ठादिभेदतः ॥३॥
 क्षेत्रमायतनस्यैयं चतुरश्रं समन्ततः ।
 तत्र भक्ताः प्रकुर्वीरंस्त्रिधा स्ये स्वामिवत्सलाः ॥४॥
 ये चास्य सम्मताः केचित् कुले जाता हितेषिणः ।
 द्वादशांशेन हीनानि क्रमात् तान्यनुजन्मनाम् ॥५॥
 तस्यैव वामतः कुर्यादुत्सेधाद् द्विगुणान्तरे ।
 कुर्याद् दशांशहीनानि नैऋत्यां दिशि भूपतेः ॥६॥
 प्रासादान्नुपपत्नीनां सर्वांशामपि शास्त्रवित् ।
 षष्टभागेन हीनानि प्रतीक्यां दिशि कारयेत् ॥७॥
 देवधिष्यानि तन्त्रैः स्यात् स्वसुराणां विधानतः(?) ।
 सौम्याया भारतौ यावत्सवांशापचिताः क्रमात् ॥८॥
 प्रासादा मन्त्रितेनानीप्रतीहारपुरोधसाम् ।
 एतेषां पूर्वभागस्य राजमातुर्निवेशनम् ॥९॥
 हीनमेकादशांशेन तत् कार्यं राजकारिता (?) ।
 ऐशीमाश्रित्य देवानां तुल्यमन्द्रपदावधि ॥१०॥
 स्वसुणां मातुलानां च कुमाराणां तथा क्रमात् ।
 आग्नेय्यां द्विजमुख्यानां विघातद्वयं निवेशनम् ॥११॥
 कार्यः पुरोधःप्रासादः तुल्यतत्पुनरेव वा(?) ।
 याम्यायां कुपुः रष्टांशहीनान्युर्वीशमन्दिरात् ॥१२॥
 सामन्तकुञ्जरारोहमतपोरजनाः क्रमात् ।

एताङ्गायतनान्येषां यथाभागं प्रकल्पयेत् ॥१३॥

मर्मवेधप्रदेशस्थान् द्वारवेधगतानपि ।

स्वस्थानान्तरिताश्चेतान् न कुर्याद्वितकाम्यया ॥१४॥

अतिन्दर्गभङ्कोष्ठैश्च सीमास्तम्भगवाक्षकैः ।

द्वारद्वयतलोच्छ्रायैः प्राग्निवैः सिंहकर्णकैः ॥१५॥

न कुर्याद् भूषणैस्तुल्यं समं वास्थन्दरूपतः(?) ।

समरूपं भवद्वयं नियुक्तं च न नन्दति ॥१६॥

राजपीडा भवेत् तस्मिन्नाधिवये च कुलक्षयः ।

प्रासादाद् भूमिपालस्य निवेशं परिधौ स्थितम् ॥१७॥

द्रव्येण कतरेणापि नोत्कृष्टं कारयेद् ब्रधः ।

संस्थानाभ्यन्तरेऽपि विस्तारेणोच्छ्रयेण वा ॥१८॥

पूर्वोक्तेभ्यो विभागैर्मयः किञ्चिद्दीनतमः शुभः ।

अन्योन्यं द्विगुणच्छाद्यैरेकस्यान्तरं शुभम् ॥१९॥

सुभोग्यं तं च कुर्वीत बहुभिर्भवनान्तरैः ।

फोष्ठिकाभोजनागारैर्भाण्डोपस्करधामभिः ॥२०॥

शिलालूपात(?) शालाभिः शेषं तु परिपूरयेत् ।

प्रशस्तान् कारयेत् सर्वाङ्गं शुभरूपान् मनोरमान् ॥२१॥

प्रायशः स्वालयाश्चान्यान् सर्वस्यान्यगूहाणि च ।

नरेन्द्रायतनस्यैव निवेशात् परिकल्पयेत् ॥२२॥

अन्यथात्वे महादोषा र्धपरीत्ये कुलक्षयः ॥२३॥

इति कथितदिगादिभेदयोगैः सुरभवनानि भवन्ति यस्य राज्ञः ।

अविरतमुदितोदितप्रतापः स्वभुजजितां स चिरं प्रशस्तिं पृथ्वीम् ॥२४॥

इति महाराजाधिराजधीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रव्याख्यानान्नि वास्तुशास्त्रे

प्रापतननिवेशो नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

तृतीयः पटलः

शयनासनादि विधानम्

१. शय्या
२. आसनम्
३. पादुकादि ।

शयनासन-लक्षणम्

इदानीमभिधास्याम शयनासनलक्षणम् ।
 शुभाशुभपरिज्ञान येन सम्यक् प्रजायते ॥१॥
 मने मुहूर्ते पुष्पस्थे शीतरश्मौ शुभेऽहनि ।
 सम्पूज्य देवता सम्यक् कर्भारम्भ समाचरेत् ॥२॥
 वृक्षास्तत्र प्रशस्यन्ते श्रन्दनस्तिनिशोऽर्जुन ।
 तिन्दुक सालशाकौ च शिरोपासनधन्वन ॥३॥
 हरिद्रुर्वेददारुश्च स्यन्दनोक्ता सपद्यकौ ।
 श्रोपर्णी वधिपर्णश्च शिशपा-येऽपि ये शुभा ॥४॥
 गहकर्मणि ये नेष्टा वृक्षास्तेऽपि निन्दिता ।
 हेम्ना रूप्येण चागद्धा गजवन्तेन वा शुभा ॥५॥
 आरकटेन वा नद्धा शय्या कार्या विचक्षणैः ।
 पूर्वेच्छिन्न ददा दारु शयनासनहेतवे ॥६॥
 आवीयते तदारम्भे निमित्ता-युपलक्षयेत् ।
 दध्यक्षतान् पूर्णकुम्भ रत्नानि कुसुमानि वा ॥७॥
 सुगन्धद्रव्यवस्त्राधान् मत्स्याश्चपुगल तथा ।
 मत्तवारणमन्याश्च शुभान् वीक्ष्याद्विशेच्छुभम् ॥८॥
 कर्माङ्गुल समुद्दिष्ट वितुर्परष्टमियं व ।
 श्रष्टोत्तरशत तेषां शय्या ज्येष्ठा महीभुजाम् ।
 मध्या महीभुजा शय्या शत स्यात्त्वत्तुदतरम् ।
 शत कनीयसी प्रोक्ता नृपाणां विजयावहा ॥९॥
 नवतिर्नृपपुत्रस्य मन्त्रिण सा यद्विभक्ता ।
 द्वादशोना बलपतेस्त्रिषट्कोना पुरोधस ॥१०॥
 आयामार्धेन विस्तार सर्वे शय्यासु कल्पयेत् ।
 यद्वा निजाष्टभागेन यद्भागेनाथवाधिकम् ॥११॥

विप्राणां शस्यते शय्या दैर्घ्येणाङ्गुलसप्ततिः ।
 द्वाभ्यां द्वाभ्यामङ्गुलाभ्यां हीना स्याच्छेषवर्णिनाम् ॥१३॥
 बाह्व्यमुत्पलस्य स्वादुत्तमस्याङ्गुलत्रयम् ।
 अङ्गुलद्वितयं सार्धं मध्यस्य द्वे कनीयसः ॥१४॥
 बाह्व्यमोशादण्डस्य कुर्यादुत्पलसम्मितम् ।
 सार्धं सपादं सध्यंशं तस्य विस्तारमुत्पलात् ॥१५॥
 विस्तारार्धेन शय्यायाः स कुष्यस्य विधीयते ।
 तत्पादस्योद(यो? यो) मध्यहीनो द्विचतुरङ्गुलः ॥१६॥
 अर्धेन मध्यविस्तारान्मध्ये बाह्व्यमिध्यते ।
 त्रिभागहीनमिच्छन्ति पादोनमपि केचन ॥१७॥
 स्यौल्येन पादोऽयः शीर्षादुत्पलेन समो भवेत् ।
 मध्ये सपादः सार्धंश्च तले वृद्धिः त्रयेण सा ॥१८॥
 षड्भागोऽस्याधिको यद्वा मध्ये त्र्यंशाधिकस्तले ।
 तत्कुप्यमुत्पलत्र्यंशो भूले तस्याधमप्रतः ॥१९॥
 उत्सेधतुल्यो विस्तारः कार्यो ना षड्गुलाधिकः ।
 सप्तत्रकलिकापत्रपुटप्रासविभूषितः ॥२०॥
 कुर्यात् प्रवक्षिणाग्राणि शय्याङ्गानि समन्ततः ।
 ऊर्ध्वाग्रा नितिलाः पादाः स्वामिनो वृद्धिहेतवे ॥२१॥
 श्रेष्ठैकद्वयजा शय्या मिश्रद्वया न शस्यते ।
 एकदारुं प्रशंसन्ति द्विदारुभयमावहेत् ॥२२॥
 त्रिदारुघटितायां तु स्वामिनो नियतो बधः ।
 शय्यायां जायते यस्मात् तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥२३॥
 मूलमग्रेण संयुक्तमपसध्यं विर्गहितम् ।
 मूलं मूलेन वा विद्धमेकाग्रे द्वे च दारुणी ॥२४॥
 मध्ये खणो मृत्युकरस्त्रिभागे व्याधिकारकः ।
 बलेशावहश्चतुर्भुजि शिरस्थो द्रव्यहानिकृत ॥२५॥
 निर्दोषगात्रे पर्यङ्के पापस्वप्नो न दृश्यते ।
 ग्रन्थिकोटरवन् कुर्यात् तस्माच्च शयनासनम् ॥२६॥
 प्रासनं शयनीयं च ग्रन्थिकोटरवर्जितम् ।
 बहुपुत्रकरं प्रादुर्गमकामार्थसाधनम् ॥२७॥

आरोहणे प्रचलति शयने कम्पते तथा ।
 विदेशयानकलहौ ते क्रमेण प्रयच्छतः ॥२८॥
 सुश्लिष्टां तामसः कुर्यात्तिर्दोषां वर्णशालिनीम् ।
 द्वां स्थिरां च स्पर्शितः पत्युः कामविवृद्धये ॥२९॥
 निष्कुटं कोलदक् क्रोडनयनं वत्सनाभकम् ।
 कालकं बन्धकं चेति छिद्रसंक्षेप ईरितः ॥३०॥
 घटवत् सुपिरं मध्ये सङ्कुटास्य च निष्कुटम् ।
 कोलाक्षं मीडमिच्छन्ति माषनिष्पावमात्रकम् ॥३१॥
 अर्धधर्मधर्मदीर्घं च विषणं विषमं तथा ।
 तदिह क्रोडनयनं छिद्रमाहुर्महर्षयः ॥३२॥
 भिन्नं पर्यमितं धामायतं स्याद् वत्सनाभकम् ।
 कालकं कृष्णकान्ति स्याद् विनिभिन्नं तु बन्धकम् ॥३३॥
 छिद्रं दारुसर्पणं यत् तन्नो शुभकरं तथा ।
 निष्कुटेऽर्पणयः कोललोचने कुलविद्रवः ॥३४॥
 शस्त्राव भीः क्रोडनयने वत्सनाभे रजो भयम् ।
 कालके बन्धकाख्ये च कीटविद्धे च नो शुभम् ॥३५॥
 सर्वत्र प्रचुरप्रस्थि दारु सर्वमनिष्टवम् ।
 शय्यायै कथितैः वत्सुप्त दारुभिः शस्तमासनम् ॥३६॥
 उपयेशसुखं मानं प्रशस्ताय प्रकल्पितम् ।
 पुष्करः सूदहस्तश्च वृत्तोऽङ्गुलचतुष्टयात् ॥३७॥
 आरभ्य विस्तरात् कार्यस्तावद् यावन्नवाङ्गुलम् ।
 पुष्करस्यासतो दण्डस्तस्य कार्यश्चतुर्गुणः ॥३८॥
 फलकः पुष्करार्धेन तत्तुल्यश्चास्य मूलकः ।
 स्पूलः स्याच्चतुरशेन दण्डपुष्करविस्तरात् ॥३९॥
 खातं च पुष्करस्यान्तस्तावद् गाम्भीर्यमिष्यते ।
 प्रशस्तसारदारुस्थः कर्तव्योऽस्य प्रयोजनम् (?) ॥४०॥
 परिवेषणमन्यच्च पक्ष्यमानानघट्टकम् (?) ।
 कार्यः कङ्कतकः इलरुणः प्रशस्तमृदुदारुजः ॥४१॥
 आरभ्य दध्यैणाष्टम्यः स्याद् यावद् द्वादशाङ्गुलम् ।
 सार्धाङ्गुलं चतुर्भागं विस्तारेण च दर्पितः ॥४२॥

मध्ये च तस्य बाह्यं विस्ताराष्टांशतो भवेत् ।
 एकतः स्थूलविस्तारा भवेद्युस्तस्य दन्तकाः ॥४३॥
 अभ्यतस्तु घनाः सूक्ष्मास्तीक्ष्णाः कार्यास्तथाग्रतः ।
 मध्ये त्रिभागभुत्सृज्य दन्तका भागयोर्द्वयोः ॥४४॥
 त्रिभिर्भागि हृते तेषां न शेषस्तान् विवर्जयेत् (?) ।
 गजदन्तमयः श्रेष्ठस्तथा शाखोटवृक्षजः ॥४५॥
 मध्यमो दारुभिः शेषैर्जघन्योऽसारदारुजः ।
 हृत्पकैः स्वस्तिकाद्यैर्वा स मध्ये स्यादसङ्कृतः ॥४६॥
 यूकाद्यपनये केशवियेके चोपयुज्यते ।
 अङ्गुलेनाधिके पादात् कार्ये दैर्घ्येण पादुके ॥४७॥
 कृतायां पञ्चधा तस्यां कुर्याद् भागत्रयं पुरः ।
 पश्चाद् भागद्वयं तत्र सङ्ग्रहोऽस्या विधीयते ॥४८॥
 अङ्गुलत्रयमुत्सेधो विस्तारोऽङ्गुलानुसारतः ।
 अङ्गुल्यङ्गुलधोर्मध्यभागे मत्स्याचलङ्कृता ॥४९॥
 कर्तव्या कीलकी काष्ठदन्तशृङ्गाविसम्भवा ।
 गजेन्द्रदन्तः श्रीखण्डश्रीपण्यो मेघशृङ्गिका ॥५०॥
 शस्ताः पादुकयोः शाकक्षीरिणीचिरवित्त्विकाः ॥५१॥
 इवमिह शयनानामासनानां च लक्षम्
 प्रकटितमनु दृष्ट्याः कङ्कृतस्यापि सम्यक् ।
 शुभमय विपरीतं पादुकानां च विद्वान्
 सकलमिति विदित्वा पूज्यतामेति लोके ॥५२॥

इति महाराजाधिराजधीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारापरनाम्नि
 वास्तुशास्त्रे शयनासनलक्षण नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चतुर्थः पटलः

यन्त्र-विधानम्

१. यन्त्र-बीजाः

२. यन्त्र-प्रकाराः

३. यन्त्र-गुणाः

४ यन्त्र-विधाः

(अ) आमोद

(ब) सेवा-रक्षा

(स) वारि

(य) धारा

(र) होला

(ल) विमानम्

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः,

यन्त्र-विधानम्

भ्राह्म्यहिनेशशशिमण्डलचक्रश (स्त?स्त) -

मेतज्जगद्विद्यतययः प्रमलक्ष्यमध्यम् ।

भूतानि धीजमलितान्यपि सम्प्रकल्प्य

यः सन्ततं भ्रमयति स्मरजित् स योऽप्यात् ॥ १॥

यत्राध्यायमथ श्रमो यथायत् प्रक्रमागम् ।

धर्मायंकाममोक्षाणां यदेकमिह कारणम् ॥ २॥

यदुच्छ्रया प्रयुक्तानि भूतानि स्येन यत्मना ।

नियम्यास्मिन् नयति यत् तद् यन्त्रमिति कीर्तितम् ॥ ३॥

स्वरसेन प्रयुक्तानि भूतानि स्वमनीषया ।

कृतं यस्माद् यमयति सदा यन्त्रमिति स्मृतम् ॥ ४॥

तस्य धीजं चतुर्धा स्यात् क्षितिरापोऽनलोऽनिलः ।

आश्रयस्येन चैतेषां विषयदम्पुपयुज्यते ॥ ५॥

भिन्नः सूतश्च (कं?यं) दत्तस्ते च सम्पद् न जानते ।

प्रकृत्या पार्थिवः सूत (स्ना?स्त्र) यात् तत्र क्रिया भवेत् ॥ ६॥

पार्थिवत्वादयमतो न कदाचिद् विभिद्यते ।

द्रव्यादादग्निजत्वं हि यद्यस्य परिकल्प्यते ॥ ७॥

तदा विरोधो नैयास्य पादकेनोपपद्यते ।

गन्धाद् यद्वा विरोधाच्च स्थिता पार्थिवता बलात् ॥ ८॥

प्रात्मैव धीजं सर्वेषां प्रत्येकमपराध्यपि ।

एवं भेदा भवन्त्येषां भ्रूयांसः सङ्करान्मिथः ॥ ९॥

स्वयंवाहकमेक स्यात् सकृत्प्रेयं तथापरम् ।

प्रत्यदन्तरितं बाह्यं बाह्यमन्यत् स्वदूरतः ॥ १०॥

स्वयंवाह्यमिहोत्कृष्टं हीनं स्यादितरत् त्रयम् ।

तेषु शंसन्ति दूरस्यमलक्ष्यं निकटस्थितम् ॥ ११॥

य (धु?दु) त्पन्नमलक्ष्यं यदेकं बहुषु साधकम् ।

तद्यन्यदपि शंसन्ति यस्माद् विस्मयकृन्नुजाम् ॥ १२॥

एका स्वीया गतिश्चित्रे बाह्येऽन्या बाह्यकाश्रिता ।
 अरघट्टाश्रिते कीटे दृश्यते द्वयमप्यद ॥१३॥
 इत्थ गतिद्वयवशाद वैचित्र्य कल्पयेत् स्वयम् ।
 अलक्षता विचित्रत्व यस्माद यन्त्रेषु शस्यते ॥१४॥
 अन्यत स्यादन्तरा (त्प्रे?प्रे)यं द्वितीय मध्यम् त्विदम् ।
 द्वयत्रयादियोनेन चतुर्णामपि योगत ॥१५॥
 अ शाशिभावाद भूताना सङ्ख्यैषामतिरिच्यते ।
 य सम्यगेनज्जानाति स पुमान् भवति प्रिय ॥१६॥
 प्रनदाना नृपाणा च प्रज्ञाना च मतस्य च ।
 लाभ ह्यति च पूजा च यशो भान् धनानि च ॥१७॥
 प्राप्नोति किं किं न पुमान् य इद वेत्ति तत्त्वत ।
 गृहमेक विलासनामाश्चर्यस्य पर पदम् ॥१८॥
 रतेरावासभवन विस्मयस्यैकमस्पदम् ।
 यथावद देवतादीना रूपचेष्टादिदर्शनात् ॥१९॥
 तास्तुप्यन्यथ तत्तुष्टि पूर्वधर्म प्रकीर्तित ।
 नपादितोपादथ स्यादर्थे काम प्रतिष्ठित ॥२०॥
 वित्तैश्यादस्य निष्पत्तिर्मोक्षश्चास्मान्न दुर्लभ ।
 पार्थिव पार्थिवर्षाजं पार्थिव जराजन्मभि ॥२१॥
 तदेव तेजोजनितैस्तदेव मरुदुद्भूय ।
 आप्यमाप्यैस्तथा बीजैरानलरानितैरपि ॥२२॥
 वह्निर्जैश्च मरुज्जातै पार्थिवैर्वारुणैरपि ।
 भारुत भारुतराप्यै पार्थिवैरानलैस्तथा ॥२३॥
 वह्निजातेऽपि बीज स्यात् सूत सोऽपिच वा (न?नि) ले ।
 पार्थिवाना भवेद बीजभाष्यानामपि वा(रणे?रणम्) ॥२४॥
 इति बीजानि सर्वेषा कीर्तितान्यखिलान्यपि ।
 कुड्यवरणसूत्राणि भारगोलकपीडनस् ॥२५॥
 लम्बन लम्बकारे च चक्राणि विविधान्यपि ।
 अयस्ताम्र च तार च त्रुपु सविप्रमर्दने ॥२६॥
 काष्ठ च चर्म वस्त्र च स्वबीजेषु प्रयुज्यते ।
 उर्दक कर्तरी यष्टिश्चक्र अमरवस्तथा ॥२७॥
 शृङ्गावली च नाराच स्वबीजान्योर्वरे विदुः ।

ताप उत्तेजन स्तोभ क्षोभश्च जलसङ्गज ॥२८॥
 एवमाद्यग्निबीजानि पार्थिवस्य प्रचक्षते ।
 धारा च जलभारश्च पयसो भ्रमण तथा ॥२९॥
 एवमादोनि भूजस्य जलजानि प्रचक्षते ।
 यथोद्योग्यो यथाधिष्य यथा नीर-प्रतपि च ॥३०॥
 अत्यन्त मूर्ध्वंगामित्थ स्वबीजान्ययसस्तथा ।
 मरुत स्वभावजो गाढेर्ग्राहकश्च प्रतोषित ॥३१॥
 ब-पाद्यबीजनाद्यंश्च गजकर्णादिभि कृत ।
 (छा?चा)णितो गालितञ्चाय बीज भवति भूभवे ॥३२॥
 काण्ठ (भू?कृ)तिश्च लोह च जलजे पार्थिव भवेत् ।
 अन्यदम्भस्वदप्यस्तु तिर्यग्मूर्ध्वमधस्तथा ॥३३॥
 बीज स्वकीय भवति यन्त्रेषु जलजन्मसु ।
 तापाद्य पूर्वकथित बह्विज जलजे भवेत् ॥३४॥
 सङ्गहीतश्च दत्तश्च पूरित प्रतिनोदित ।
 मरुद धीजस्वनायाति यन्त्रेषु जलजन्मसु ॥३५॥
 बह्विजातेषु मृत्ताभ्रलोहरुषमादि तदगृहे ।
 पार्थिव कथ्यन्तीह बीज बीजविचक्षणा ॥३६॥
 यद्भूयंस्त्रिभवेद योजमाप आपस्तथा भवेत् ।
 आद्यैर्द्व-यादिभि प्रोक्तैर्मरुद् गच्छति बीजताम् ॥३७॥
 प्रत्येयक च जनक ग्राहक प्रेरक तथा ।
 सङ्ग्राहक च भूजात बीज स्यादतिलोद्धव ॥३८॥
 प्रेरण चाभिधातश्च विवर्तो भ्रमण तथा ।
 जलज भारतोत्थेषु बीज स्यादिति सम्मतम् ॥३९॥
 सङ्गहीतस्य तापाद्यैर्यानि पावकजन्मनि ।
 प्रकीर्तितानि ता-येव भवन्ति पवनोद्भवं ॥४०॥
 प्रेरित सङ्गृहीतश्च जनितश्च समीरण ।
 प्रात्मनो बीजता गच्छत्येवमन्यत् प्रकल्पयेत् ॥४१॥
 भूतमेकमिहोद्विक्तमन्यद्दीन ततोऽधिकम् ।
 अ-यद्दीनततर चान्यदेवप्रायैर्विकल्पितं ॥४२॥
 माना भेदा भवन्त्येषा कस्तान कात्स्न्येन दृश्यति ।

नित्क्रिया भू क्रिया त्वशे शेषेषु सहजा त्रिषु ॥४३॥

प्रत प्रायेण सा जन्या क्षितावेव प्रयत्नतः ।

साध्यस्य रूपवशत सन्निवेशो यतो भवेत् ॥४४॥

यन्त्राणामाकृतिस्तेन निर्णेतु नैव शक्यते ।

यथावद्वीजसयोग सौक्ष्मिष्ठ्य इलक्षणतापि च ॥४५॥

मलक्षता निर्वहण लघुत्व शब्दहीनता ।

शब्दे साध्ये तदाधिक्यमशैथिल्यमगाढता ॥४६॥

बहनीयु समस्तासु सौक्ष्मिष्ठ्य चास्त्वलवृत्ति ।

यथाभीष्टार्थकारित्व लयतालानुगामिता ॥४७॥

इष्टकालेऽदर्यशित्व पुन सम्यक्त्वसंवृति ।

मनुत्त्वणत्व साद्रूप्य दाढ्ये मनुणता तथा ४८॥

चिरकालसहत्व च यन्त्रस्यैते गुणा स्मृता ।

एक बहूनि चलयेद् बहुभिश्चात्यतेऽपरम् ॥४९॥

सुक्षिप्तत्वमलक्षत्य यन्त्राणा परमो गुण ।

अथ कर्माणि यन्त्राणा विचित्राणि यथाविधि ॥५०॥

नविस्तरान्नसङ्क्षेपात् साम्प्रत सप्रचक्ष्महे ।

कस्यचित् सा क्रिया साध्या काल कस्यापि कस्यचित् ॥५१॥

शब्द कस्यापि चोच्छ्रायो रूपस्पर्शौ च कस्यचित् ।

क्रियास्तु कार्यस्य वशादनन्ता परिकीर्तिताः ॥५२॥

तिर्यगूर्ध्वमध पृष्ठे पुरत पाद्वर्धोरपि ।

गमन सरण पात इति भेदा क्रियोद्भवा ॥५३॥

कालो मुहूर्तकाष्ठार्थभिन्नो भेदेरनेकधा ।

शब्दो विचित्र सुखदो रतिकृद् भीषणस्तथा ॥५४॥

उच्छ्रायस्तु जलस्य स्यात् बवचिद् भूजेऽपि शस्यते ।

गीत नृत्य च वाद्य च पटहो वश एव च ॥५५॥

बीणा च कांस्यतालद्वय तुमिला करटापि च ।

अतिविचित्रदण्डयन्त्र अतिद्विदि विभाष्यते ॥५६॥

समस्तमपि तद् यन्त्राज्जायते कल्पनावशात् ।

नृत्ये तु नाटक चोक्षस्ताण्डव लास्यमेव च ॥५७॥

राजभागद्वय देशी च यन्त्रात सर्वं प्रसिध्यति ।

तथा जात्यनुगाश्चेष्टा विरुद्धा यास्तु जातितः ॥५८॥
 ताः सया अपि सिध्यन्ति सम्यग्यन्त्रस्य साधनात् ।
 सूचराणां गतिर्व्योम्नि भूमौ व्योमचरागमः ॥५९॥
 चेष्टितान्यपि मर्त्यानां तथा भूमिस्पृशामिव ।
 जायन्ते यन्त्रनिर्माणाद् विविधानोप्सितानि च ॥६०॥
 ययामुरा जिता देवैर्यथा निर्मयितोऽम्बुधिः ।
 हिरण्यकशिपुर्देव्यो नृसिंहेन हतो यथा ॥६१॥
 पावनं हस्तिपुच्छं च गजानामगडोऽपि च ।
 नानाप्रका (र?)रा या चेष्टा नानाधारागुहाणि च ॥६२॥
 दोलाकेत्यो विचित्राश्च तथा रतिगूहाणि च ।
 चित्रा से (न?)ना च कुट्यश्च स्वयंवाहकसेवकाः ॥६३॥
 सभाश्च विविधाकाराः सत्या मायाः प्रकल्पिताः ।
 एवंप्रायाणि धान्यानि यन्त्रात् सिध्यन्ति कल्पनात् ॥६४॥
 विधाय भूमिकाः पञ्च शय्या त्वादिभुवि स्थित ।
 प्रतिप्रहरमन्यासु सर्पन्तो याति पञ्चमीम् ॥६५॥
 एवंप्रायाणि चित्राणि सम्यक् सिध्यन्ति यन्त्रतः ।
 क्रमेण प्रशतावर्तं श्याले श्याले दन्ता भ्रमन्त्यसौ ॥६६॥
 तन्मध्ये पुत्रिका क्लृप्ता प्रति नाडि प्रवोषयेत् ।
 बह्वेष्टं दर्शनं तोये यद्विमध्याज्जलोद्गतिः ॥६७॥
 यस्तुतोऽपि यस्तुत्यं यस्तुतोऽपि तथान्यथा ।
 निः श्वासेन विषद् याति श्वासेनायाति मेदिनीम् ॥६८॥
 क्षीरोदमध्यगा शय्या प्रतीष्टायः कणाभृता ।
 गोलश्च सू (ति?)चि) विहितः सूर्यादीनां प्रदक्षिणम् ॥६९॥
 परिभ्राम्यत्यहोरात्रं ग्रहाणां दर्शयन् गतिम् ।
 गजादिरूपे रथिकरूपतां गमितः पुमान् ॥७०॥
 भ्रान्त्या नाडिकया तस्या पर्यन्ते हन्ति (भो?)यो)जनम् ।
 धीविकापुत्रिका क्लृप्तां क्षीणं क्षीणं प्रयच्छति ॥७१॥
 दीपे तैलं प्रनृत्यन्ती तालगत्या प्रदक्षिणम् ।
 यावत् प्रदीयते वारि तावत् विपति सन्ततम् ॥७२॥
 यन्त्रेण कल्पितो हस्ती न तद् गच्छत् प्रतीयते ।

शुकाद्या पक्षिण क्लृप्तास्तालस्थानुगमान्मुहुः ॥७३॥

जनस्य विस्मयकृतो नृत्यन्ति च पठन्ति च ।

पुत्रिका वा गजेन्द्रो दा तुरगो मर्कटोऽपि वा ॥७४॥

वलनं धर्तन् नृत्यस्तालेन हरते मनः ।

येनैव वर्त्मना क्षेत्र ध्रियते तेन तत्पय ॥७५॥

यात्यायाति पुनस्त्वद् गतात् पुष्करिणीष्वपि ।

फलके कानि (?) तिष्ठन्ति घावन्त्यनुमतानि च ॥७६॥

घा (ता?) त) वदति युध्यन्ते निर्यान्त्यश्रमनावृतम् ।

नृत्यन्ति गायन्ति तथा वशादीन् आदयन्ति च ॥७७॥

निरुद्धमुक्तस्य वशान्मस्तो यन्त्रभङ्गिभिः ।

याश्चेष्टा दिव्यमानुष्यस्ता एवात्र न केवलम् ॥७८॥

दुष्कर यद्यद्व्यञ्च तत्तद् यन्त्रात् प्रसिध्यति ।

यन्त्राणा घटना नोक्ता गुप्तयन्त्रं नाज्ञतावशात् ॥७९॥

तत्र हेतुरय ज्ञेयो व्यक्ता नैते फलप्रदा ।

कथितान्यत्र बीजानि यन्त्राणा घटना न यत् ॥८०॥

तस्माद् व्यक्तिकृतेष्वेव न स्यात् स्वार्थो न कौतुकम् ।

वस्तुतः कथितं सर्वं बीजानामिह कीर्तनात् ॥८१॥

अनूपह्य स्वधिया प्राज्ञं यन्त्राणा कर्म यद् यथा ।

यन्त्राणि यानि दृष्टानि कीर्तितान्यत्र तान्यपि । ॥८२॥

नन्दानि यस्मात् तान्यातो विज्ञेयान्मुपदेशतः ।

एतत् स्वयुद्धर्पवास्माभिः समग्रमपि कल्पितम् ॥८३॥

अग्रतश्च पुनश्च कथितं यत् पुरातनं ।

बीजं चतुर्विधासिह प्रवदन्ति यन्त्रे-

ष्वम्भोग्निभूमिपवनेनहितर्ययावत् ।

प्रत्येकतो बहुविधं हि विभागत स्या-

न्मिश्रं पुनरिदं गणनामपास्येत् ॥८४॥

किमेतस्मादन्यद् भवति भुवने चित्रमपर

किमन्यद् वा तुष्टयं भवति किमु वा कौतुककरम् ।

किमन्यद् वा कीर्त्तनं भवनमपर कामसदन

किमस्मात् पुण्यं वा किमिव च परोतापशमनम् ॥८५॥

एतेऽप्यथं प्रीतिदा बीजयोगाः संजायन्ते योजिताः सूत्रधारैः ।
 भ्रान्त्या नान्यश्चित्रकृद् दास्यत्पूर्वं चक्रं दोलात् पुनः पञ्चमं तत् ॥८६॥
 पारम्पर्यं कोशतं १०पदेन शास्त्रभ्यासो वास्तुकर्मोद्यमो धीः ।
 सामग्रीयं निर्मला यस्य सोऽस्मिंश्चि ज्ञेयं चेति यन्त्राणि कर्तुम् ८७
 चित्रयुक्तं ये गुणैः पञ्चरूपं जानन्त्येनं यन्त्रशास्त्राधिकारम् ।
 ये वा कृष्णं योजयन्तेऽत्र सम्यक् तेषां कीर्तिर्द्या भवं चावुणोति ॥८८॥
 अङ्गुलेन मितमङ्गुलपादेनोच्छ्रितं द्विपुटकं तनुवृत्तम् ।
 धेयमङ्गुलमध्यगारम्यं दितष्टसन्धि दृढताक्षमयं तत् ॥८९॥
 दारवेयु विहृतेषु तदन्तः क्षिप्तमुद्गतसमीरवशेन ।
 धातनोति विचलन्मृदुशब्दं शृण्वतां भवति चित्रकरं च ॥९०॥
 सुदिलष्टदण्डद्वितयेन कृत्वा सरन्ध्रमन्तर्मुं रजानुकारम् ।
 प्रस्तं तथा कुण्डलप्रोषुगेन मध्ये पुटं तस्य मृदु प्रवेयम् ॥९१॥
 पूर्वोक्तयन्त्रं विधिनीदरेऽस्य क्षिप्तेऽथ शम्पातलसंस्थमेतत् ।
 ध्वनिं ततः सञ्चलनादनङ्गकोटारसोल्लासकरं करोति ॥९२॥
 अस्मिन् शास्त्रातलविनिहिते मुञ्चति व्यक्तराग
 वित्राञ्च शब्दान् मृगशिशुदंशां वा (न्ति?ति) भीत्येव मानः ।
 किञ्चन्तातां दयितमभितो निर्भरप्रेमभाजां
 प्रीतिं गच्छत्यधिकमधिकं नन्मथक्रीडितानि ॥९३॥
 पटहमुरजे त्रेणुः शङ्खो विषञ्चयस्य काहला
 दमरदिविले वाद्यातीत्यान्यमूग्यसिताभ्यपि ।
 मधुरमधिकं मञ्चित्रं च ध्वनिं विदधात्यलं
 तदिह विधिना रुद्धोन्मुक्तानिलस्य विजृम्भितम् ॥९४॥
 लघुदासमयं महाविहङ्गं दृढसुदिलष्टतनुं विधाय तस्य ।
 उदरे रसयन्त्रमादधीत ज्वलनाधारमथोऽस्य चा(ति?नि) पूजन् ॥९५॥
 तत्रालुः पुरुषस्तस्य पक्षद्वन्द्वोच्चातप्रोज्झितेनानिलेन ।
 सुप्तस्यान्तः परावस्थास्य शक्त्या च कुर्वन्म्वरे याति दूरम् ॥९६॥
 इत्यमेव सुरमन्दिरतुल्यं सञ्चलत्यलघु दारविमानम् ।
 मादधीत विधिना चतुरोऽन्तस्तस्य पारदभूतान् दृढकुम्भान् ॥९७॥
 प्रथः कपालाहितमन्दवह्निप्रतप्ततत्कुम्भभुजा गुणेन ।
 व्योम्नो भगित्याभरणत्वमेति सन्तप्तगर्जद्वसराशङ्क्या ॥९८॥

वृत्तसन्धितमयायसयन्त्रं तद् विधाय रसपूरितमन्तः ।

उच्चदेशविनिधापिततप्तं सिंहनादमुरजं विदधाति ॥६६॥

स कोप्यस्य स्फारः स्फुरति नरसिंहस्य महिमा ।

पुरस्ताद् यस्यैता मदजलमुचोऽपि द्विघटाः

मुहुः श्रुत्वा श्रुत्वा निनदमपि गम्भीरविषमं

पलायन्ते भीतास्त्वरितमवधूयाङ्कुशमपि ॥१००॥

दृग्ग्रीवासहस्तप्रकोष्ठबाहूहस्तशास्त्रादि ।

सच्छिद्रं वपुरखिलं तत्सन्धिषु खण्डशो घटेयत् ॥१०१॥

शिल्लं कौलकविधिना दारुमयं सृष्टचर्मणा गुप्तम् ।

पुंसोऽयवा युवत्या रूपं कृत्वातिरमणीयम् ॥१०२॥

रन्ध्रगतैः प्रत्यङ्गं विधिना नाराचसङ्गतैः सूत्रैः ।

ग्रीवाचलनप्ररसनविकुञ्चनादीनि विदधाति ॥१०३॥

करग्रहणताम्बूलप्रदानजलसेचनप्र (भाणा?यामा) दि ।

घ्रादशप्रतिलोकनवीणावाद्यादि च करोति ॥१०४॥

एवमन्यदपि चेदशमेतत् कर्म विस्मयविधायि विधत्ते ।

नृम्मितेन विधिना निजबुद्धेः कृष्टमुक्तगुणचक्रवशेन ॥१०५॥

पुंसो दारुजमुष्यं रूपं कृत्वा निकेतनद्वारि ।

तत्करयोजितदण्डं निरुणद्धि प्रविशतां यत्नं ॥१०६॥

शङ्खहस्तमय मुद्गरहस्तं कुन्तहस्तमयवा यदि तत् स्यात् ।

तन्निहन्ति विशतो निशि घोरान् द्वारि संवृतमुखं प्रसभेन ॥१०७॥

ये चापाद्या ये शतज्ज्यादयोऽसिमुष्णुष्टग्रीवाद्याश्च दुर्गस्य गुप्त्यं ।

ये क्रीडाद्याः क्रीडनार्थं च रातां सर्वेऽपि स्युर्पोगतस्ते गुणानाम् ॥१०८॥

इवानीं प्रक्रमायातं वारियन्त्रं प्रचक्रमहे ।

क्रीडार्थं कर्मसिद्धयं च चतुर्धा तद्गतिं विदुः ॥१०९॥

निम्नगं भवति द्रोणीदिशादूर्ध्वस्थिताज्जसम् ।

यत्र तत् पातयन्त्रं स्याद् धाटिकादिप्रयोजनम् ॥११०॥

उच्छ्रायसगपाताख्यं यत्रोर्ध्वा नाटिका पयः ।

वसाधारगुणान्मुञ्चेदपस्तात् समनाडि (का?कम्) ॥१११॥

यत्र पातयन्त्रोच्छ्रायं पतिरबोद्ध्रापतो जलम् ।

तिथिः स्यात् प्रयात्यूर्ध्वं सच्छिद्रस्तम्भयोगतः ॥११२॥

पतित्योच्छ्रायतस्तोय तिर्यगूर्ध्वोर्ध्वमेत्यय ।
 सच्छिद्रस्तम्भयोगेन तत् स्यात् पातसमोच्छ्रायम् ॥११३॥
 बाष्पा यापि च कूपे विधानतो दोषिकादिका विहिता ।
 पत्रोर्ध्वमभ्यु गमयति तद्विहोच्छ्रायसंज्ञितं कथितम् ॥११४॥
 दासजमिभस्य रूपं यत् सलिलं पात्रसंस्थितं पिबति ।
 तन्माहारम्यं निगदितमेतस्योच्छ्रायतुल्यस्य ॥११५॥
 सलिलं सुरङ्गवेशानीतं निम्नेन यस्मिन्ना दूरे ।
 घटभुतमम्भस्यान तदिह समोच्छ्रायतः कुरुते ॥११६॥
 धारागृहमेकं स्यात् प्रपण्याल्यं ततो द्वितीयं च ।
 प्राणाल जलमग्नं नन्द्यायतं तयान्यदपि ॥११७॥
 प्राकृतजनार्णमेतन्न विधेयं योग्यमेतदयनिभुजाम् ।
 नङ्गल्यानां सवनं विध्यमिदं तुष्टिपुष्टिकरम् ॥११८॥
 सलिलाशयस्य सविधे कस्याप्याधित्य शोभन वेशम् ।
 पत्रोत्सेधाद् द्विगुणा त्रिगुणा वा नाडिका कार्या ॥११९॥
 जलनिर्वाहसहासावन्तमंशुणा बहिद्वच नीरन्ध्रा ।
 निष्पृङ्गान्भसि तस्यां शुभमुहूर्ते गृह कार्यम् ॥१२०॥
 सर्वाभिरोपधीभिर्मुक्तं सहिरण्यपूर्णकुम्भंश्च ।
 सुविचित्रगन्धमाल्यं निनादित द्रव्यघोषेण ॥१२१॥
 रत्नोद्भयविचित्रैः स्तम्भैर्मुक्तं हिरण्यधटितैर्वा ।
 रजतोद्भयैः कदाचित् सुरदारुतमुद्भवंदयवा ॥१२२॥
 श्रीलण्डोत्थैरयवा सातकमुलप्रशस्तवृक्षोत्थैः ।
 शततल्लव्यैर्द्वित्रिशतांशुवैर्वि वापि षोडशभिः ॥१२३॥
 अथवा धनुस्समन्वितविशतिसदृश्यैर्दिनेशसदृश्यैर्वा ।
 भूपितमतिरमणीयैश्चतुभिरपि वा विघातव्यम् ॥१२४॥
 प्राग्प्रोवरतिचित्रैः शालंजालैर्यिभूपितं विविधैः ।
 वैदोभिः परिकरितं कपोतपालीभिरभिरामम् ॥१२५॥
 रमणीयसातभञ्जिकमनेकविधयन्त्रशकुनिकृतशोभम् ।
 मिथुनैश्च यानराणां जम्भकनिघटैश्च नैकविधैः ॥१२६॥
 विद्या परतिष्ठभुजङ्गकिन्नरेश्चरणैश्च रमणीयम् ।
 मत्पद्भिः परम् (ग?गु)णैः शिलण्डिभिर्माण्डितोद्देशम् ॥१२७॥

कल्पतरुभिर्विचित्रैश्चित्रलतावल्लिगुल्मसंछन्नम् ।
 परपुष्टपदपदालीमरालमालामनोहारि ॥१२८॥
 प्रवहत्सकलस्रोतःसुज्जिष्टनिविष्टनाडिकं मध्ये ।
 सच्छिद्रनाडिकयुतं नानाविधरूपरमणीयम् ॥१२९॥
 सुजिष्टनाडिकाग्रे स्तम्भतुलाभित्तिसंश्रिते परितः ।
 रुम्यक् कृत्वा दृढतरविलेपनं वज्रलेपाद्यं ॥१३०॥
 ताक्षासर्जरसद्वपन्मेघविषाणोत्पचूर्णसंमिश्रम् ।
 अतसीकरञ्जतैतप्रविगाढो वज्रलेपः ॥१३१॥
 दृढसन्धिबन्धहेतोः स तत्र देयो द्विशः कदाचिद् वा ।
 शण्यल्कदलेष्मातकसिक्कयकतैलैः प्रलेपश्च ॥१३२॥
 उच्छ्रययन्त्रेणैतद् भ्रान्तजलेनाथ तदभितः कृत्वा ।
 चित्रानुपातयुक्तं प्रदशयेन्मृपतये स्यपतिः ॥१३३॥
 कार्याण्यस्मिन्करिणां मिथुनान्यभितोऽम्बुकैलियुक्तानि ।
 धन्योन्यपुष्करोजिभक्तसीकरभयपिहितनयनानि ॥१३४॥
 वपानुकृतं चास्मिन् प्रीतिमति प्रतिमतङ्गजो वीक्ष्य ।
 दृक्कटमेहनहस्तमंदाभिवमुञ्चन् जलं कार्यः ॥१३५॥
 स्तनयोषु गेन मुजती जलभारे तत्र कापि कार्या स्त्री ।
 घ्नानन्दाभ्रुलया निव सलिलकणान् पक्ष्मभिः काचित् ॥१३६॥
 नाभिहृदनदिकामिष विनिर्गतां कापि विभ्रती धाराम् ।
 काप्यङ्गुलीनसामुभिरिव योपित् सिञ्चती कार्य ॥१३७॥
 एवमप्रायाश्चित्रान् स्वभायचेष्टान् बहूँश्च रमणीयान् ।
 क्षोभान् विधाय कुर्यादाश्चर्यं नरपतेः स्यपतिः ॥१३८॥
 मध्ये तस्य विधेयं तिहासनममलहेममणिघटितम् ।
 तत्रासीवेष्टरपनिर्वनिपतिः श्योपतिर्देवः ॥१३९॥
 स्नायान् कदाचिद्स्मिन् मङ्गलगोतैर्विधायितानन्दः ।
 पादिनाट्यनिपुणैर्निधेयमाणः सुरेन्द्र इव ॥१४०॥
 य एतस्मिन् गाढस्तपितयनधर्मव्यतिकरे
 शुधौ धारयाम्नि स्फुटसलिलधारे नरपतिः ।
 मुगेनास्ते पश्यन् विविधजलशिल्पानि न भवे-
 स मर्त्यः दिन्द्येय क्षितिहृतनिवासः गुरपतिः ॥१४१॥

कल्पतरुभिविचित्रंश्चित्रलतावल्लिगुल्मसच्छन्नम् ।
 परपुष्टपट्टपदालीमरासमालामनोहारि ॥१२८॥
 प्रवहत्सकलस्रोतमुज्जितिष्टनिविष्टनाडिकमध्ये ।
 सच्छिद्रनाडिकयुतनानाविधरूपरमणीयम् ॥१२९॥
 मुज्जितिष्टनाडिकाग्रेस्तम्भतुलाभित्तिसंस्थितेपरितः ।
 सम्यक् कृत्वा दृढतरयिलेपनवज्जलेपार्थं ॥१३०॥
 लाक्षासजरसद्वयमेयविषाणोत्थचूर्णसमिश्रम् ।
 अतसीकरञ्जतैलप्रविगाढो वज्जलेपः ॥१३१॥
 दृढसन्धिवन्धहेतोस्तत्र देयो द्विशकदाचिद्वा ।
 शण्यलकइलेष्मातकसिन्धुकर्तलं प्रलेपय ॥१३२॥
 उच्छृण्वयन्प्रेणेतद्भ्रान्तजलेनाथ तदभितः कृत्वा ।
 विभ्रानुपातयुक्तप्रदर्शयेन्नुपतये स्थपति ॥१३३॥
 कार्याण्यस्मिन्करिणाभियुनान्मभितोऽम्बुकेलियुक्तानि ।
 अन्धोन्मपुष्करोज्जिह्वतसीकरभयपिहितनयनानि ॥१३४॥
 वपानुकृतचास्मिन्प्रीतिमतिप्रतिमतङ्गजो वीक्ष्य ।
 दूयकटमेहनहस्तमंदाभिवमुञ्चज्जलकामं ॥१३५॥
 स्तनयोर्मुगेनसृजतीजसभारेतत्रकापि कार्या स्त्री ।
 घनान्दाश्रुलवानिवसलिलकणान्पक्षमभिफाषित् ॥१३६॥
 नाभिह्रवनादिकामियविनिर्गतांकापिविभ्रतीधाराम् ।
 काप्यद्गुलोनसाशुभिरिवयोयित्सिञ्चतीकार्या ॥१३७॥
 एवमप्रायश्चित्तान्स्वभावचेष्टान्बहूश्चरमणीयान् ।
 क्षीणान् विधाय कुर्यादाश्चर्यं नरपते स्थपति ॥१३८॥
 मध्येतस्यविधेयसिंहासनममलहेममणिघटितम् ।
 तत्रासीवेध्नरपतिरवनिपतिधोपतिर्देव ॥१३९॥
 स्नायात्कवाचिद्स्मिन्मङ्गलगीतंविद्यधितानन्द ।
 वादित्नाट्यनिपुणैर्निषेद्यमाणगुरेन्द्रद्वय ॥१४०॥
 य एतस्मिन्गाढान्तपितृयनधर्मस्यतिकरे
 गुह्यो धाराधाम्निस्फुटसलिलधारेनरपतिः ।
 गुह्येनास्तेपम्यन्विषिषजलशिल्पानिसन्धे-
 स मर्त्यं स्तिरयेत्क्षितिकृतनिवासं गुरपति ॥१४१॥

प्रणालारयं घाराभवनमिदमत्यद्भुततरं
 स्थितिं यत्ते यस्य क्षिनिपतिलकस्याङ्गणभुवि ।
 करोत्येतद् वेद्यं स्वपतिरपि दुद्धा चतुरया
 जगत्येती द्वायप्यधिकमहनीयो कृतधियाम् ॥१५६॥
 चतुरथातिगभोरा वापी कार्या मनोरमा सुदढा ।
 गभगतं गृहमस्याः कृतव्यं लिप्तसन्धि ततः ॥१५७॥
 विहितप्रवेशनिर्गति सुरङ्गयाधो निवेशितद्वारम् ॥
 विदधीत चारुदपः प्रवर्पकंर्याप्तिभुपरिष्ठात् ॥१५८॥
 चित्राध्यायोदितयत्मना ततोऽलङ्कृतं च चित्रेण ।
 तस्य विधेयं मध्यं सलिलाधिपवाससंकाशम् ॥१५९॥
 ऊर्ध्वंविनिर्भमिताब्जैर्नालंस्तत्पट्टकन्दकोद्भूतः ।
 सच्छिद्रकणिकागतदिनकरकरनिर्मितोद्योतम् ॥१६०॥
 आपूरयेत ततोऽनु च पाताम्बुभिरमलकमलयन्तम् ।
 विधिनामुनैव सम्यक् प्रविधाय मनोरमं भवनम् ॥१६१॥
 नानारूपकयुक्त्या (उ?द्यु) परिचततमङ्गतोरणद्वारम् ।
 शालाभिरायताभिश्चतसृष्वपि दिक्षु कृतशोभम् ॥१६२॥
 कृन्निमशकरीमकरीपक्षिभिरपि चाम्बुसम्भवेद्युं क्ताम् ।
 कुर्यादम्भोजघती वापीमाहाय्ययोगेन ॥१६३॥
 सामन्तमुख्यपुरुषा राजाज्ञासन्धसंश्रयास्तत्र ।
 परराष्ट्रागतदूतास्तिष्ठेयुर्निहितमिह निभृताः ॥१६४॥
 अथ स यथाविधि सलिलकोटो पूर्वोक्तमागच्छपाणाम् ।
 दृष्ट्वा मुदितः कुर्यात् पर्यङ्कारोहणं नृपतिः ॥१६५॥
 तत्र स्थितस्य नृपतेः परिवारितस्य
 वाराङ्गनाभिरभितो जलमग्नधाम्नि ।
 पातालसन्नि यथा भुजगेश्वरस्य
 निस्सीमसम्भृतरति भवति प्रमोदः ॥१६६॥
 पूर्वोक्तवापिकायां मध्ये स्तम्भेऽचतुर्मिरूपरचितम् ।
 मुक्ताप्रवालयुक्तं पुष्पकमय कारयेत्सदमम् ॥१६७॥
 वापीं परितः पुष्पकमापूर्य सुनिर्गमाभिरय सुदढम् ।
 गर्भस्थस्तिकभित्तिभिरुपहितशोभं समन्ततः कुर्यात् ॥१६८॥
 पूर्वोक्तवारियोगात् पूर्णामाकर्णतो विधाय ताम् ।

जलकेलिपु सौत्कण्ठो महीपतिः पुष्पकं धायात् ॥१६६॥
 कुर्यात् नमसंचिर्विलासिनीभिश्च सार्धमवनिपतिः ।
 तद्भित्त्यन्तरवतीं निमज्जनोन्मज्जनैः क्रीडाम् ॥१७०॥
 एकत्र मग्नंरपरत्र दृष्टेरन्यत्र हत्वा सलिलेन नष्टः ।
 क्रीडत्यलं केलिकरेः सहायं नृपः सुखं मज्जनपुष्करिण्याम् ॥१७१॥
 चापीतलस्थितमथ प्रपयाधनम्रमाच्छादितस्तनभरं करपल्लवेन ।
 गाढावसक्तवसनं जलरोधमुक्तावालोक्षते प्रणयिनीजनमत्र धन्यः ॥१७२॥
 रथदोलादिविधानं दारवमभिवध्महे चयं सम्यक् ।
 यन्त्रभ्रमणककर्म प्रकीर्तितं पञ्चमं यत् तत् ॥१७३॥
 तत्र वसन्तः प्रथमो मदननिवासो वसन्ततिलकश्च ।
 विभ्रमकस्त्रिपुराक्षयः पञ्चमे दोलकाः कथिताः ॥१७४॥
 निजनेचचतुरः स्तम्भान् समंकसूत्रोपगान् ऋजून् सुदृढान् ।
 तद्वशाभतरान् परिश्रयोशतः सुदित(दण?ट्ट) पीठगतान् ॥१७५॥
 प्रासादस्योक्तदिशि प्रविद्ध्याद् विरचिताष्टकरदध्यम् ।
 भूमिगूहं रमणीयं तदधंतो विहितगाभोर्यम् ॥१७६॥
 तद्गभंतले स्तम्भो लोहमयाधारसंस्थितः कार्यः ।
 भ्रमसहितः पीठयुतो प्रस्तश्चच्छादकनुलाभिः ॥१७७॥
 संस्थाप्योपरि पीठस्य कुम्भिकामतिवृद्धां विमक्तां च ।
 धनुरुच्छ्रितस्ततोऽमूमष्टभिराक्षेष्टयेद् भद्रैः ॥१७८॥
 स्वेच्छमम भूमिकोच्छ्रयमस्योर्ध्वं कल्पयेद्विज्ञानतमृजुम् ।
 निवधीत धेष्टनीर्ध्वं पट्टयुत स्तम्भशीर्षं च ॥१७९॥
 हीरप्रह(ण?) पर्मेन्त मदला गजशीर्षिका विधातव्या ।
 सुदृढा प्रपत्नरदिता मनोभिररमा यथाशोभम् ॥१८०॥
 पट्टस्योपरि कार्या चतुष्टिका क्षेत्रमानतोऽभीष्टात् ।
 तस्यामुपरि विधेयस्तलबन्धो दृढतरन्यासः ॥१८१॥
 स्तम्भैर्द्वादशभिरय क्षेत्रे युक्त्या समुच्चिहृतैर्भव्यैः ।
 रूपवतीकोणस्थितिरधिका भूः प्रयभिवा कार्या ॥१८२॥
 मध्ये भ्रमश्च तस्या गभंस्तन्मप्रतिष्ठितः कार्यः ।
 क्षेत्रप्रमाणयज्ञतस्तां पञ्चाच्छादयेत् पट्टैः ॥१८३॥
 रधिकाशिरोपदेयं च फलणा (म?व) रणस्य तद्वदुपरिष्ठात् ।
 भ्रमसन्नाभि न्यस्येन्मध्ये स्तम्भे च पञ्चयेत् ॥१८४॥

प्रत उपरि यथाशोभ हि भूमिका पुष्पकावृत्तिः शार्पा ।
 मध्यस्तम्भाधारा कृतकलशविभूषणा शिरसि ॥१८५॥
 स्तम्भेऽ (व?ध) स्ताद् भ्रमिते भृश भ्रमत्यर्धभूमिवत् तत्र ।
 रथिकाभ्रमरयुक्ता परस्पर चक्रयन्त्रेण ॥१८६॥
 वसन्तरथिकाभ्रमे समधिष्ठितद्वाराङ्गना-

परिभ्रमणसम्भूताभ्यधिकविभ्रम भूपति ।

करोति नयनोत्स (यस्त्रि?य त्रि) दशधाम्नि चरकीर्तन

वसन्तसमये भवत्यमलकीर्तिधामैव स ॥१८७॥

आरोप्य स्थिरमेक स्तम्भ भूमीगृहादिरहितमथ ।

हस्तचतुष्कोष्ठ्याया कार्योपरि भूमिका चास्य ॥१८८॥

मध्ये भ्रमरकयुक्त शेष पूर्ववदिहाचरेदसितम् ।

पुष्पकमपि च स्तम्भे स्थित कलशोच्छिद्य कुर्वात् ॥१८९॥

तस्योपरि च शीषा चतुरासनसयुता विधातव्या ।

घण्टास्तम्भौ कार्यौ स्तम्भेन महाबलौ तत्र ॥१९०॥

एव पुष्पकभूमिकान्तरतलस्थायी निगूढो जनो

यावद् भ्रामकयन्त्रचक्रनिकर सम्यक् क्रमाच्चालयेत् ।

तावत् ता रथिकासना भृगदृशस्तत्र स्थिता पुष्पके

कामावासकृतहलापितदृशो भ्राम्यन्ति सर्वा अपि ॥१९१॥

अथ कोणगतान् स्तम्भाश्चतुरो विनिवेशयेद् ऋजून सुदृढान्

सुक्षिप्तपीठसंस्थान् समान्तरान् भेदिनीवशत ॥१९२॥

तेषामुपरि (लता?तला) न्तरसयुक्ता भूमिका विधातव्या ।

रथिकास्तत्र चतस्रो जायन्ते पूर्ववद् दिक्स्था ॥१९३॥

तदुपरि तथार्धभूमि कार्या सुक्षिप्तदारुसंस्थाना ।

मध्यभ्रमरकयुक्ता सरूपका मतवारणयुता च ॥१९४॥

नानाविधकमवती वसन्ततो बाह्यरेखा स्यात् ।

अग्न्योन्मयन्त्रपरिघट्टनबोत्पमान-

निशेषचक्ररथिकाभ्रमराभिरामम् ।

दृष्ट्वा वसन्तलिलक सुरभन्दिराणां ।

भूषायमाणमुपयाति न विस्म (यत्त्व?यं क) ॥१९५॥

इह विञ्चिदर्थं मातृकाषु कलित भाति ।

प्रथिपाय रगभूमि प्रथमां नास्त्रान्तराधरस्यायै (?) ।
 चतुरश्रा रूपवती सप्तभुम्भा विधेया भू ॥१६६॥
 प्रतिबोधभागा (स?ता) स्या भद्रेषु भवन्ति सप्तना भ्रमरा ।
 पत उपरिष्टाद् भूम्या भ्रमराऽष्टाष्टासना कार्या ॥१६७॥
 रेखा शुद्धा कार्या बहिरन्तश्चित्रिताश्चान्या ।
 षोडश पद्म्य (ग?स) स्यास्ततोऽपरं भूमिका कार्या ॥१६८॥
 षोडश्य मध्यस्यैरन्योन्यारालियोजितैश्चक्रं ।
 तथैवेणाद् भ्राम्यन्ति सान्त (ना?रा) विभ्रमे भ्रमरा ॥१६९॥
 दोलासनो विहितवार्ययु (ह?मृ) ताति-
 चित्रेण यस्त्रिदशायामनु विभ्रमेण ।
 पृथ्वीपतिर्मुदमुपैति समुत्तसन्तो
 कीर्तिर्न माति भुवनत्रितयेऽपि तस्य ॥२००॥
 चतुरश्रमय क्षेत्र कृत्वांशंभोजित ततोऽष्टमि ।
 कोर्णं शेषंस्तस्मिन्चतुरश्र कस्पयेद् भद्रम् ॥२०१॥
 तद्विद्रुणमूर्ध्वमेतस्य भूमिकाभागसादृश्या कार्यम् ।
 तत्राद्यश्चतुष्केण भूमिका स्यात् समुच्छ्रयत ॥२०२॥
 तत्राष्टपदचतुर्भागाविजिता भूमिका उपरिपरि ।
 क्रमशो भयन्त्ययं स ता स्युर्गच्छीर्धंसयुक्ता ॥२०३॥
 शेषांशोच्छ्रययुक्ता घण्टा चतुरश्रकायता कार्या ।
 त्रिचतुर्भूम्यो कार्ये सप्तचतुर्भागाविस्तारे ॥२०४॥
 रङ्ग स्यादाद्यभुवि द्वितीयभुवि कोणगास्तथा रथिका ।
 स्युर्भद्राकृतिपुक्ता दोला अपि तत्र रमणीया ॥२०५॥
 रथिकास्तृतीयभूमौ कार्या भद्रेषु चातिरमणीया ।
 कोणेष्वप्यसत्तान्यर्धवास्तुष्वेऽपि भ्रम कार्यं ॥२०६॥
 दोलारथिके चतुरासने गमोऽष्टासनी भवेत् तत्र ।
 आसनमिह तत् फथित युयते स्थान यदेक स्यात् ॥२०७॥
 निखिलाप्यपि गमणसमुख तानि विभ्रति गमणम् (?) ।
 यत्रासनाणि स इह गम इत्युक्तोऽपराधिका (?) ॥२०८॥
 यष्टेरुच्यन्ताद् गमस्य चक्र (नि) योजयेदेकम् ।
 सप्तचक्राणि च तद्विजयोजयेदासनेष्वत्र ॥२०९॥

लघुचक्रारकावृत्त संलग्नाः कीलका दृढाः कार्याः ।
 तुल्यान्तराः समस्वाः प्रलघु (क) चक्रारवृत्तगताः ॥२१०॥
 रथिकाशिखाग्रचक्रं भ्रमचक्रारक(वि?) नियोजितं कार्यम् ।
 यष्टिचतुष्टयमस्मिन्स्मित्येकं चक्रद्वयोपेतम् ॥२११॥
 पुनः द्वितीयभूमेस्तृतीयभूमेरयान्तरं कुर्यात् ।
 नियतं रथिकायष्टिभ्रमसंलग्नानि यन्त्राणि ॥२१२॥
 आसनाधारयष्टीनां रथिकाचक्रयोजितान् ।
 अथः समान्तरान् कुर्याच्चतुरः परितर्कान् ॥२१३॥
 त(द्व)द् द्वितीयभूमीदोलागर्भे समान्तरे यष्टी ।
 लग्ने तथैकचक्रे याम्योत्तरचक्रयोन्यस्येत् ॥२१४॥
 तद्वदधो भूकोणगरथिकानूडाग्रचक्रसंयुताः ।
 यष्टीस्ततश्चतस्रो द्विचक्रका इतरचक्रयोन्यस्येत् ॥२१५॥
 प्रान्तचक्रद्वये कोणरथिकाचक्रयोजिताः ।
 दोलागर्भगता यष्टिस्त्येकं कार्यापरापरा ॥२१६॥
 पूर्वं भद्रे द्वारं कुर्यात् सोपानराजितमधस्तात् ।
 गर्भात् पश्चिमभागे निवेशयेद् देवतादोलाम् ॥२१७॥
 अग्न्योन्यं चक्रभ्रममिच्छामुक्तिं विधानतः सम्यक् ।
 ज्ञात्वा प्रयोजनीयं शीघ्रमहं मन्त्रवहनं वा ॥२१८॥
 एष समासेन यथा भ्रममार्गः कीर्तितः स्फुटोऽस्माभिः ।
 अग्न्येष्वपि कर्तव्यः सम्यग् भ्रमहेतवे तद्वत् ॥२१९॥
 स्तम्भाविद्वद्घ्याणां विन्यासः कल्पितं दृढैः इलक्ष्णैः ।
 सुश्लिष्टसन्धिबन्धं धृतं तथा दीर्घमुख्यधरैः ॥२२०॥
 परिवारितमथ तिलकैः समन्ततः सिंहकर्णसंयुतम् ।
 त्रिपुरं सम्यक् कुर्याद् विचित्ररूपं (स्व)कैश्चित्रैः ॥२२१॥
 बुद्ध्या वलुप्तं पूर्वधन्वश्च युक्तं यन्त्राध्यायं वेत्ति यः सम्यगेतम् ।
 प्राप्नोत्यर्थान् वाञ्छितान् कीर्तयुक्तान् स क्षमापालैरन्वहं पूज्यते च ॥२२२॥
 एतद् द्वादशराजचक्रमलिलं क्षमापालचूडामणे-
 दीः स्तम्भप्रतिबद्धवृत्ति परितो यस्येच्छया भ्राम्यति ।
 स श्रीमान् भुवनेकरामनुपतिर्देवो व्यधत्त द्रुतं
 यन्त्राध्यायमिमं स्वबुद्धिरचितंयन्त्रप्रपञ्चैः सह ॥२२३॥
 इति महाराजाधिराजयोभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रपारापरनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 यन्त्रनिघाञ्च नामैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

पंचमः पटलः

चित्र-लक्षणम्

१. चित्र-प्रशंसा
२. चित्रोद्देशः—चित्र-विषया चित्राङ्गाश्च
३. चित्र-भूमि-वन्धनम्
४. चित्र-भूमि-वन्धनोपन्यासाधाय धर्तिका-निर्माणं वन्धन-क्रमश्च
५. आलेख्यकर्मणि विलेखा-लेखनी-रूचकादि निर्माणम्
६. चित्र कर्मणि मानादि-विधान-चित्रमानोत्पत्तिश्च, अण्डक-प्रमाणं देहादि-प्रमाणञ्च ।
७. चित्र-रसा चित्र रस-दृष्टयश्च ।

चित्रोद्देश-लक्षणम्

अथ प्रपञ्चयतेऽस्माभिविख्यासश्चित्रकर्मणः ।
चित्रं हि सर्वशिल्पानां मुखं लोकस्य च प्रियम् ॥१॥
पट्टे पटे वा कुड्ये वा यथा चित्रस्य सम्भवः ।
वर्तयः कृतबन्धाश्च लेखामानं यथा भवेत् ॥२॥
वर्णव्यवितक्रमो यादृग् यादृशो वर्तनाक्रमः ।
मानोन्मानविधिश्चैव नवस्थान विधिस्तथा ॥३॥
हस्तानां यश्च विख्यासो (लक्षणनाशस्य?) ।
विद्यानां मानुषाणां च विद्यामानुषजन्मनाम् ॥४॥
गणरक्ष किन्नराणां कुम्भवामनयोषिताम् ।
विकल्पाकृतिमानानां रूपसंस्थानमेव च ॥५॥
वृक्षगुहमलतावल्लीवीरुधां पापकर्मणाम् ।
शूराणां दुर्विधानां च धनिनां पृथिवी (क्षि?भू) ताम् ॥६॥
ब्राह्मणानां विशां शूद्रजातीनाम् क्रूरकर्मणाम् ।
मानिनामथ रङ्गोपजीविनां चेह कथ्यते ॥७॥
रूपलक्षणनैपथ्य सतीनां राजयोषिताम् ।
दासीप्रव्रजितारण्डा (यातिवल्लीषु लक्षण ॥८॥
कन्यानामसंकाराणां च विद्यानां?) गजवाजिनाम् ।
मकरव्यालसिंहानां तथा यज्ञोपयोगिनाम् ॥९॥
दिवा रात्रिविभागस्य ऋतूनां चापि लक्षणम् ।
(अत्र योज्यं याप्यं च कथं भवति?) ॥१०॥
प्रविभागस्य देवानां रेखाणां चापि लक्षणम् ।
लक्षणं पञ्चभूतानां तेषामारम्भ एव च ॥११॥
युक्तादीनां विहङ्गानां सर्वेषां जलवासिनाम् ।
चित्रव्यासविधानस्य सूत्रमः सम्प्रति लक्षणम् ॥१२॥

(कर्मण कर्मा करमे?) यस्माच्चित्रकर्मणि वर्तते ।
 तस्याङ्गान्धभिधोयन्ते तेन सर्वाणि विस्तरात् ॥१३॥
 वर्तिका प्रथम तेषां द्वितीयं भूमिबन्धनम् ।
 लेख्यं तृतीयं स्याद् रेखाकर्माणि (वर्ततेमिह लक्षणम्?) ॥
 पञ्चमं षण्मं स्यात् षष्ठं स्याद् वर्तनाक्रमः ।
 सप्तमं (लेखनं लेखकरणं?) तथाष्टमम् ॥१५॥
 सङ्ग्रहोऽयमिति चित्रकर्मणः ।
 सूत्र्यते स्म तदनुक्रमेण यः ।
 भावयेन्न खलु मोहमेत्यसौ
 चित्रकर्मणि कृतौ च जायते ॥१६॥

इति समराङ्गनसूत्रधारसंज्ञासूत्रेण समाप्तं ।

चित्रोद्देशो नाम

पञ्चाशोऽध्यायः

भूमिबन्ध-लक्षणम्

इदानीं वर्तकालश्च भूमिबन्धश्च कथ्यते ।
 गुल्मान्तरे शुभे क्षेत्रे पश्चिन्त्या सरितस्तटे ॥१॥
 पार्वतानां च कक्षेषु वापिकाननान्तरे ।
 भीमा लवणपिण्डा स्फुप्तेषु च महोरुहाम् ॥२॥
 क्षेत्रेष्वेतेषु या जाता स्थिरा लक्षणाश्च पाण्डरा ।
 ग्राह्या (मृदावसासेष्वा?) विज्ञेया कटु शर्करा ॥३॥
 क्षेत्राणामानुपूर्व्येण भूतिका कथिता शुभा ।
 पेपयेत् कुट्टपित्वा ता ततः कल्क समाचरेत् ॥४॥
 शालिभक्तस्य दातव्यस्तत्र भागो ययोचितः ।
 प्रौढमतीं सप्तम भाग शीतकाले च पञ्चमम् ॥५॥
 षष्ठं शरदि वर्षासु चतुर्थं भागमानयेत् ।
 वर्तिकाय-धनार्थं दाद्यमायान्ति तेन ता ॥६॥
 (अप्राया शालिकृकाभा यय यव्यां सुखगृहम् ।
 कुकुटाराप्रसदृशी?) कर्मभागविकल्पत ॥७॥
 शिक्षाकालेऽह-गुलद्वन्द्व प्रमाणेन विधीयते ।
 कुयरेलासु शस्यन्ते वर्तिका त्र्यह-गुलोन्मिता ॥८॥
 पटारेलासु कुर्यात् मानेन चतुरह-गुला ।
 इदानीमभिधास्यामो वसुधाबन्धनप्रियाम् ॥९॥
 पक्षिका चैव कूटाक्ष + + + पट एव च ।
 तस्य तस्य (किमान?) भूमिबन्धो निगद्यते ॥१०॥
 पुष्पनक्षत्रवारेषु भाङ्गत्वादियसेषु च ।
 क्रतोपयासो भक्त्या च वर्ता भर्ताय शिक्षत ॥११॥
 मनेऽर्थे पुंसुमर्गन्धे (न प्रपापा?) ।
 नानाधूर्पं सुरभिनिर्चंगित्वारभेत ताम् ॥१२॥

[नवसूत्रात्तुलमृद्वस्ति तजलेन समं समम् ।
 नवत्वाभात्सदृश वृत्तनभविद्वात्यपराक्रियः । १३॥
 लिङ्गसूत्रविनीक्षेतानिकटं सहतं नवः ।
 अनुत्तमनिस्मं च कुर्याद् यावत् क्षितौ समम् ॥१४॥
 सुस्थित जल्यक्षायः] सम्यगालोक्य घीमता ।
 कृत्वा भूमिक्रियामेता पश्चाद् बन्धनमाचरेत् ॥१५॥
 (तुचिमलास्तिस्व?) त्रीहितण्डुलसन्निभाम् ।
 सगु (स्य? ह्य) तीर्थमथवा पिण्ड्वा कल्क समाचरेत् ॥१६॥
 तेन पिण्ड प्रकुर्वीत शोषयेच्च तमातपे ।
 अपयेत् कल्कयेद् येन (व्यासाव्यध्वस्तुया?) ॥१७॥
 एवमेव (चतुष्कोन्ता?) सप्त वारान् प्रधर्षयेत् ।
 हस्तेन समृशत् पश्चाद् यथा (लो?) च जायते ॥१८॥
 अथवा शिक्षिकामूमौ खरबन्धनमाचरेत् ।
 पूर्वोदितस्य कल्कस्य निर्घासे बन्धन क्षिपेत् ॥१९॥
 पञ्चभागप्रमाणेन ग्रीष्मकालेषु शस्यते ।
 शरदशत्रय सार्धं त्रीनशा (समागमम्?) ॥२०॥
 वर्षाकाले हि भागेन प्रदद्यादिति निश्चयः ।
 पञ्चभागप्रमाणेन ग्रीष्मर्तं + + + + ॥२१॥
 बन्धनं च प्रकुर्वीत पूर्वोक्तविधिना क्षितौ ।
 (लो?ले) पयेद् रोमर्क्षेण शुष्का शुष्कामनुक्रमात् ॥२२॥
 तोयेन हस्त (क्तवचि?) प्रदातव्यो विचक्षणे ।
 विधित्वं कृत्वा श्रौते शिक्षिकामूमिवन्धनम् ॥२३॥
 बन्धनं कुड्यभूमेश्च यथावत् कथ्यतेऽधुना ।
 स्नुहोवास्तुककूटमावडकुद्दालीनामुपाहरेत् ॥२४॥
 क्षीरमप्यतमस्यापामागंस्ये पुरस्य च ।
 (तेपाणा वागसूत्रे?) सप्तरात्र निधापयेत् ॥२५॥
 शिशापासननिम्बानां त्रिफलाव्याधिघातयो ।
 स (मो?) मा हरेद् यथालाभ (कथया?) कुटजस्य च ॥२६॥
 कपाय (का?दा) रघुक्तेन सामुद्रलवणेन च ।
 पूर्वं कुड्यं समं कृत्वा कपायं परिपेक्षयेत् ॥२७॥

चिक्क (ण?णा?) मृदमादाय स्थूलपाषाणवजिता (म) ।
(मानुषा?) स्ताद्द्विगुणान् न्यस्य क्षोदयेद् बालुकामृदाम् ॥२८॥

ककुभस्य रस दद्यान्माषाणां शात्मलेरपि ।
श्रीफलानां रस तद्वद् दद्यात् कालानुरूपतः ॥२९॥

पूर्वकालानुसारेण यत् प्रोक्तं बन्धनक्षिते ।
तत् सर्वं सिकतायुक्तं कृत्वैकत्र नव बुध ॥३०॥

कुड्यमालेपयेत् पूर्वं हस्तिचर्मप्रमाणतः ।
(विशेषां ध्याय प्रतिक्षिपेत् तोयं कुर्यादशसत्रिभाम्?) ॥३१॥

विशुद्धं विमलं स्निग्धं वाण्डुरं मृदुलं स्फुटम् ।
पूर्वोदितं समादाय विधियत् कटशर्कराम् ॥३२॥
तत् कुट्टयित्वा घृष्ट्वा च कल्कं कुर्याद् विचक्षणः ।
पूर्वोक्तभक्तभागं च निर्यासाच्च प्रदापयेत् ॥३३॥
(विष्यङ्क) यद्विवा दद्यात् कटशर्करया समम् ।
त्रीन् धारा (न्) लेपयेत् कुड्यं पूर्वोक्तेन विचक्षणः ॥३४॥
हलेन हस्तमालिप्य प्रदद्यात् कटशर्कराम् ।

जायते विधिनानेन कुड्यबन्धनमुत्तमम् ॥३५॥
साम्प्रतः कथयिष्याम पट्टभूमिनिबन्धनम् ।
बिम्बाबीजानि सप्रह्य त्यक्त्वा तेषां मलं बुध ॥३६॥
एवं विशोध्य निष्पावान् यद्वि वाग्यशालितण्डुलान् ।
तेषामन्यतमं श्लक्ष्णं पिष्ट्वा पात्रे विपाचयेत् ॥३७॥
पट्टमालिप्य बन्धने पूर्वोक्तं विधिमाचरेत् ।
पूर्वोक्तनिर्यासिपुतां विधाय कटशर्कराम् ॥३८॥
तोपेन तां द्रवीकृत्य पट्टमालेपयेत् तथा ।
अनेन विधिना बन्धद्वित्रयकर्मणि दास्यते ॥३९॥

विधिनान्येन वा कुर्यात् पट्टानाम् भूमिबन्धनम् ।
(प्राद्यद्यामिकतालपङ्कनिर्यास?) समन्विताम् ॥४०॥
निर्याससप्तपुतां दद्यात् त्रिस्ततः षटशर्कराम् ।
पट्टानाम् भूमिबन्धोऽयं विशेषतश्च प्रयत्नतः ॥४१॥

(गोमयेन कटपेने शस्तदनन्तरम् ?)

कटशकंरया युक्तैर्वारांस्त्रोन् कूर्चकेन च ॥४२॥

यथा पट्टे तथैव स्याद् मूमिबन्धः पट्टेऽपि सः ॥४३॥

इति निगदितमेवं लक्षणं वतिकाना-

(मिहकपदकुड्यक्ष्मानिविविविधेश्च ?) ।

इदमखिलमवेति (प?त्र)न्यतो योऽयंतश्च

(प्रतिवति स विधातुविभ्रमस्यास्य योगात् ?) ॥४४॥

इति महाराजाधिराजभोजभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे

मूमिबन्धो नाम

एकपञ्चाशोऽध्यायः

लेप्यकर्मादिक-लक्षणम्

लेप्यकर्म समृत्सक्ष्म लेखालक्ष्म च कथ्यते ।
 वायीकूपतटाकानि परिग्न्यो बोधिकास्तथा ॥१॥
 वृक्षमूर्त्तं नदीतीरं गुल्ममर्ध्यं तथैव च ।
 मृत्तिकानामिति क्षेत्राण्युक्ताः येतानि तत्त्वतः ॥२॥
 तासां वर्णः सितालोद्वसन्निभो गौर एव च ।
 कपिलश्चेति ते स्निग्धाः शस्ता विप्रादियु क्रमात् ॥३॥
 (इन्द्रांशो?) मृत्तिका पाह्ना स्थूलपाषाणवज्रिता ।
 शास्मलीसायककुभमयूकत्रिफलोद्भवम् ॥४॥
 एतं विनिक्षिपेत् तस्यां प्रक्षिप्य सिक्तामपि ।
 क्रमुजं (चनका?) बिल्वे सटातोमानि याजिनः ॥५॥
 गव्यां रोमाणि वा दद्यान्नालिकेरस्य घृत्यत्वम् ।
 मृदा संयोज्य मृदनीयाद् दद्याद् वा द्विगुणांस्तुधान् ॥६॥
 बालुका धावती चापि तावती योजयेन्मृदम् ।
 भागद्वयं मृत्तिकायां कार्पासांश्चित्रिभयेत् ॥७॥
 तदेकीकृत्य मृद्भागं तृतीयमुपरि क्षिपेत् ।
 पूर्वोविता सप्रिपाय ततश्च कटशर्कराम् ॥८॥
 फ(ल्गु?)ल्गं विपाय (ः?) क्षीरेण रूपं तत्परिवेष्टि (ता?)तम् ।
 तेन निपास्युक्तेन कुप्याकारमादृतः ॥९॥
 कटशर्करया लिम्पेत् कूर्चकेन विचक्षणः ।
 मृत्तिकावधायसङ्घातात्लेप (क)मं प्रशस्यते ॥१०॥
 (रथमेत्लोहसङ्घातं सत्तंकायसुपाषण्ड्यमे ।
 युक्तं पठेत संयोज्य मोघमानं योजयेत् ॥११॥
 घनेपकं समायुक्तं?) कर्तुः स्थानविनाशनम् ।

लेप्यकर्ममृत्तिकानिर्णयः॥

मितेखा(ल)क्षणं सम्प्रतिदानीमभिधीयते ॥१२॥

कूर्चनं कर्चकेनाथ द्वितीयं हस्तकूर्चकम् ।

तृतीयं भासकूर्चाख्यं चतुर्थं चल्लकूर्चनम् ॥१३॥

(वर्तनं पञ्चमं वर्तन्यकूर्चमान्यकूर्चनमिष्यते ।

लेप्यकर्मणि तच्छस्तमनामणवः ॥१४॥

जलचूर्णकमानोत्तमिह सत्सन्तितो?) + + ।

कूर्चकं धारयेद् धीमान् बृधश्रवणरोमभिः ॥१५॥

+ + + + + तत्कृतकूर्चके ।

वल्कलर्या विधातव्यः खरकेशैरथापि धा ॥१६॥

कूर्चको (येमतिर्यापि?) विहितोऽत्र प्रशस्यते ।

(कूर्चकं धारयेद् धीमान् बृधश्रवणरोमभिः?) ॥१७॥

तन्तूतः कूर्चकः श्रेष्ठो विले(प?ला)कर्मणि स्वतः ।

प्रायो वटाङ्कुराकारस्ततोऽवयाङ्कुराकृतिः ॥१८॥

प्लक्षसूचीनिभश्चान्यस्तृतीयः कूर्चको भवेत् ।

उदुम्बराङ्कुराकारश्चतुर्थः परिकीर्तितः ॥१९॥

स्थूला लेखा न कुर्वीत वटाङ्कुरनिमावितः ।

भ्यूनलेखा न कुर्वीत प्लक्षाङ्कुरसमेन च ॥२०॥

अश्वत्थाङ्कुररूपेण यत्र (विद्वत्सहीकरात्?) ।

उदुम्बराङ्कुराकानो लेप्यकर्मणि शस्यते ॥२१॥

उपेष्ठः स्यादायतो दण्डो वेणवो + + + ड्गुलः ॥२२॥

लेप्यकर्म गदितं समासतः संस्कृ(तं?तेः)विधिरनन्तरं मृदः ।

अत्र सम्यगुदिता विलेखनी कूर्चकस्य रचना (च) पञ्चधा ॥२३॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गनसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे

लेप्यकर्मविलेखालक्षणं नाम

द्विपञ्चाशोऽध्यायः

अण्डक-लक्षणम्

अथात्र प्रक्रमयाता कथ्यतेऽण्डकवर्तना ।
 कायप्रमाणमपि च जातिभावादिसंश्रयम् ॥१॥
 अथ (मघोतिरालिख्य तोरका सन्निवेशयेत् ।
 तारका?) अथमालेख्य तत्रान (न समायति ॥२॥
 ताव(त् प्रमाणमायाम् गोल(क)स्योत्तमं विदुः ।
 तेन गोलकस्थेन ?) मानोन्माने तु कारयेत् ॥३॥
 मुख्याण्डकस्य विस्तारो (लेप?) यट्केन सम्मितः ।
 द्विवैध्यं तु (?) गोलकाः सप्त वापीतंस्थानमेव च ॥४॥
 मुख्याण्डकमिदं श्लेष्ट कर्तव्यं चित्रकर्मणि ।
 त्रिकोटि घु(न्ति?त्त) मालेख्यं घुत्ताण्ड(क)मिति कृमात् ॥५॥
 (भावाण्डकान्यथ धूमः सोहस्याभिप्रस्तवेडकम् ? ।
 गोलाधर्म्यधिकं कार्यं (पूर्वेस्तोत्तद्विचक्षणे?) ॥६॥
 अर्धगोलकमायामादलसाण्डकमुच्यते ।
 नवगोलकवैध्यं तद्वद्वहासमुख (?) भवेत् ॥७॥
 पुंसां यडा (वात्त?यतं) मानं विस्तारात् पञ्चगोलकम् ।
 घनिताण्डकमालेख्यं नालिकेरफलोपमम् ॥८॥
 चतुर्गोलकविस्तीर्णमायतं पञ्चगोलकान् ।
 शिशूनामण्डकं तावत् कर्तव्यं चित्रकर्मणि ॥९॥
 (हास्योभिः प्रलभेत् ?) तस्य गोलकार्यान् विशेषयेत् ।
 आलस्याण्डकमप्येवं रोदनं तद्वदेव तु ॥१०॥
 षडगोलक(प्र)विस्तारमायतं सप्तगोलकम् ।
 राक्षस्ययाण्डकं कुर्याच्चन्द्रमण्डलसंश्रमम् ॥११॥
 (हास्योभिप्रस्तवे?) तस्य गोलकार्यान् विशेषयेत् ।
 देवाण्डकं प्रमाणेन तवालस्यैऽथ कीर्तितः (?) ॥१२॥

षड्गोलक (प्र) विस्तारं गोलकाष्टकमायतम् ।
 वृत्तायतं समालेखं दिव्याण्डकमिति स्मृतम् ॥१३॥
 अथाभिधीयते दिव्यमानुषाण्डक-लक्षणम् ।
 गोलकार्तादिकं घञ्च कार्यं मानुषमानतः ॥१४॥
 पञ्चगोलकविस्तीर्णं षड्गोलकसमायतम् ।
 मुख्याण्डं मानुषं कृत्वा (केतरस्य?) विधीयते ॥१५॥
 शिशुकाण्डकमानेन प्रमथानां मुख्याण्डकम् ।
 राक्षसाण्डकमानेन यातुधानाण्डकं भवेत् ॥१६॥
 दानवस्याण्डकं कुर्याद् देवानां वदनोपमम् ।
 गन्धर्वनागयक्षाणां तद्वेवाण्डकं भवेत् ॥१७॥
 विद्याधराणां विज्ञेयं दिव्यमानुषमण्डकम् ।
 बुधयस्ते केऽपि शास्त्रार्थं केचित् कर्षाणि कुर्वते ॥१८॥
 करामलकव (त्यास्यं पर?) द्वयमप्यदः ।
 न वेति शास्त्रवित् कर्म न शास्त्रमपि कर्मवित् ॥१९॥
 यो वेति द्वयमप्येतत् स हि चित्रकरो धरः ॥२०॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रं

अण्डक-लक्षणं नाम
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः

चित्रकर्म-मानोत्पत्ति-लक्षणम्

प्रमोऽय मानगणनम् परमाण्वादि तद् भवेत् ॥१॥
 परमाणू रजो रोम लिखा सूका यवोऽङ्गुलम् ।
 क्रमशोऽष्टगुणा वृद्धिरेवं मानाङ्गुलं भवेत् ॥२॥
 द्व्यङ्गुलो गोलको ज्ञेयः कलां वा तां प्रचक्षते ।
 द्वे फले गोलको वा द्वौ भागो मानेन तेन तु ॥३॥
 प्रायामाद् विस्तृतेश्चित्रमभ्यूनाधिकमाचरेत् ।
 देवादीनां शरीरं स्याद् विस्तारेणाष्टभागिकम् ॥४॥
 त्रिशद् भागायतं चेतद् विदध्याच्चित्रशास्त्रवित् ।
 असुराणां शरीरं स्याद् भागान् सप्तार्धसयुतान् ॥५॥
 विस्तारेण तदायामादेकान्नात्रिशदिष्यते ।
 सप्तभागं राक्षसानां विस्तारेणायतं पुनः ॥६॥
 सप्तविंशतिभागं स्याद् यत् पुनर्दिष्यमानुषम् ।
 (सार्धं तु षडंशास्त कुर्वत्याद्विशत्यायतम् ?) ॥७॥
 षड्भागविस्तृतं कार्यं शरीरं मर्त्यजन्मनि ।
 चतुर्विंशतिभागान्+सार्धान् कुर्वीत देव्यः ॥८॥
 पुदयस्योत्तमस्यैतन्मानमस्माभिरोरितम् ।
 मध्यमस्य तु सार्धं स्याद् विस्ताराद् भागपञ्चकम् ॥९॥
 प्रायामस्तस्य तु प्रोक्ता विंशतिस्त्रिभिरन्विता ।
 फलोपसः शरीरस्य विस्तारः पञ्चभागिकः ॥१०॥
 देव्यमस्य विधातव्यं विंशतिश्चतुरन्विता ।
 देव्यं देव्यं) द्वाविंशतिर्भागा वपुषोऽस्य प्रशस्यते ॥११॥
 कार्यं शरीरं फलजानां विस्तारात् पञ्चभागिकम् ।
 देव्यमस्य विधातव्यं तथा भागाश्चतुर्विंश ॥१२॥

भागपञ्चकस्वितारं वामनानां वपुर्भवेत् ।
 कुर्वीत सा (धर्म?) धान् सप्तैव भागा (न्) वैध्यैण तत् पुनः ॥१३॥
 किन्नराणामपि प्रोक्तं प्रमाणमिदमेव हि ।
 प्रमथानां तु विस्तारो वपुषोऽश्वत्थुष्टयम् ॥१४॥
 वैध्यं भवेत् पुनस्तस्य भागषट्कप्रमाणतः ।
 उक्तं देहप्रमाणस्य भागसूत्रमिदं पृथक् ॥१५॥
 देवामामसुराणां च राक्षासानां तथैव च ।
 दिव्यामानुषमर्त्यानां कुब्जवामनयोरपि ॥१६॥
 किन्नराणां ससूतानां क्रमेणास्मिन्नुदाहृतम् ॥१७॥
 इत्थमण्डकविलेखनक्रमः
 कायमानमपि जातिभेदतः ।
 भावतश्च कथितं विभा (जम्भना?) वपुः
 यो लिखेत् स खसु चित्रवित्तमः ।
 अथ मानसमुत्पत्तिर्यथावदभिधीयते ॥१८॥
 देवानां त्रीणि रूपाणि सुरजो + + कुम्भकौ ।
 स्याद् दिव्यमानुषस्यैकं हारीरं दिव्यामानुषम् ॥१९॥
 असुराणां त्रिधा रूपं चक्रमुत्तीर्णकं तथा ।
 दुर्वरः शकटः कूर्म (त्रिविधो? इति द्वे) रक्षसां पुनः ॥२०॥
 पुंसां रूपाणि पञ्च स्युस्तान्युच्यन्ते यथाक्रमम् ।
 हंसः शशकश्चकौ भद्र मासद्यएव च ॥२१॥
 कुब्जस्तु द्विविधौ ज्ञेयो मेघो वृत्तकरस्तथा ।
 वामनास्त्रिविधा ज्ञेयाः सपिण्डास्थानपथका ॥२२॥
 कूटमाण्डकर्वटस्तिर्यक् त्रिविधा प्रमथाः पुनः ।
 मयूरः कुर्वटः काशः किन्नरस्त्रिविधो भवेत् ॥२३॥
 बालका पौरुषो वृत्ता + + + वण्डका तथा ।
 त्रय (?) पञ्चधा प्रोक्ताः समस्तस्त्रित्रिवेविभिः ॥२४॥
 अद्वो मन्दो मृगो मिथ्य इति हस्ती चतुर्विधः ।
 जन्मतस्त्रिविधं प्राहुर्गिरिनद्यूषराभयम् ॥२५॥
 द्विविधा वाजिनो रथ्याः पारसादुत्तरान्ततः ।
 सिंहाश्चतुर्यां शिखिरबिलगुल्मतृणाथयाः ॥२६॥

व्यालाः षोडश निदिष्टा हरिणो गृध्रकः शुक्रः ।
 कुक्कुटः सिंहशार्ङ्गलवृकाजगण्डकीगजाः ॥२७॥
 फोडाश्वमहिषश्वानो मकटः खर इत्यमी ।
 शुक्लवासाः शुचिर्दक्षः स्त्रीशूद्रानभिलाषुकः ॥२८॥
 आरम्भो देवतार्चना रोहिण्यामुत्तरेषु च ।
 स्थाने कर्मरभेततद् विभक्ते संवृतेऽपि च ॥२९॥
 साधकं वा भवेद् यत्तु तदारम्भो विधीयते ।
 एवं विधानतो योज्यं रूपजातमज्ञेयतः ॥३०॥
 जातीनां वशत प्रमाणमुक्तं
 विद्यादिष्वखिलमिदं स्फुटं विदिष्ट्वा ।
 यश्चित्रं लिखति बहुप्रकारमस्मै
 प्राधान्यं वितरति चित्रकृत्समूहः ॥३१॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते ममराज्ञगसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 चित्रकर्म-मानोत्पत्ति-लक्षण नाम
 चतुष्पञ्चाशोऽध्यायः

रसदृष्टि-लक्षणम्

रसानाम (य) वक्ष्यामो दृष्टीनां चेह लक्षणम् ।
 तवायत्ता यतश्चित्रे भावव्यक्तिः प्रजायते ॥१॥
 शृंगारहास्यकरुणा रौद्रप्रेयोभयानकाः ।
 वीर (प्रत्ययाक्षी?) च बीभत्सश्चाद्भुतस्तथा ॥२॥
 शा तद्वर्णकादशेत्युच्यता रसाश्चित्रविशारदः ।
 निगद्यते क्रमेणैषां सर्वेषामपि लक्षणम् ॥३॥
 सभ्रूकम्प (कटकपेक्ष?) तथा प्रेमगुणान्वितः ।
 यत्रेष्टललिता चेष्टा स शृंगारो रसः स्मृतः ॥४॥
 विकासिललितापाङ्गो मृदु वा (?) स्फुरिता (ध) रः ।
 लीलगा सहितो यद्वच स हास्यो रस उच्यते ॥५॥
 अश्रुविलम्बकपोलान्तः लोकसङ्कुचितेक्षणः ।
 चित्तसन्तापसंयुक्तः प्रोच्यते करुणो रसः ॥६॥
 निर्माजितललाटान्तः संरक्तोद्बुत्तलोचनः ।
 दन्तवष्टाधरोष्ठी यः स रौद्रो रस उच्यते ॥७॥
 अर्थलाभसुतोत्पत्तिप्रियदर्शनहर्षजः ।
 सजातपुलकोद्भेदो रसः प्रेमा स उच्यते ॥८॥
 वैरिदर्शनवित्राससम्भ्रान्तोद्भ्रान्तलोचनः ।
 हृदि संक्षोभयोगाच्च रसो ज्ञेयो भयानकः ॥९॥
 (मृष्टावष्टम्भसमेर्था?) सूत्रसङ्कुचितानतः ।
 धैर्यवीर्यबलोत्पन्न स वीरस्तु रसः स्मृतः ॥१०॥
 टि०—इह वीरादनन्तरबोद्धव्यो रसयोर्लक्षणं लुप्तम् ।
 (ईषदुप्तसितत्र कस्तच्च?) स्तिमिततरारकः ।
 असम्भाव्यं विलोक्यार्थमद्भुतो जायते रसः ॥११॥

प्रविकारैः प्रसन्नैश्च भ्रूनेत्रवदनादिभिः ।

प्ररागाद् विषयेषु स्यादयः स शान्तो रसः स्मृतः ॥१२॥

इत्येते चित्रसंयोगे रसाः प्रोक्ताः संलक्षणाः ।

मानुषाणि पुरस्कृत्य सर्वसत्त्वेषु योजयेत् ॥१३॥

इति रसाः ।

अथ दृष्टीरभिदध्मो ललिता हृष्टा विकसिता विकृता ।

भ्रुकुटी विभ्रमसंज्ञा संकुचिता (छयितनाप्रोव?) ॥१४॥

स्याच्छङ्कुताभिधाना (विधिरस्याय?) जिह्वा च ।

मध्यस्थेति स्यान्मया स्थिरा चाष्टावज्जंघमुद्दिष्टाः ॥१५॥

ऊर्णाता योगिन्यथ दीना दृष्टा च विह्वला च ।

एतावदशोऽथ लक्षणमेतासामुच्यते त्रयशः ॥१६॥

विकसित (प्रगल्भाससम्भ्रमत्र?) कटाक्षविक्षेपा ।

भृङ्गारस्योदयता दृष्टिललितेति विज्ञेया ॥१७॥

प्रियदर्शने प्रसन्ना प्रोदयतरोमाञ्चविकसिता पाङ्गा ।

(प्रस्तरसासि?) जाता हृष्टा दृष्टिः समाख्यता ॥१८॥

विकसितनयनप्रान्ता वि(का)सितापाङ्गनयनगण्डतला ।

क्रीडाकारयुता(न्या) हास्यरसे(स्याद्) विकसिता दृष्टिः ॥१९॥

विख्याता प्रीतिविकारि(?) व्यङ्ग्यमया आन्तरारका या च ।

ज्ञेया (विकृत्यकारैः सारं च?) भयानका दृष्टिः ॥२०॥

दीप्तोर्ध्वतारकाताम्रपतता मन्ददशना ।

दृष्टिरूर्ध्वं निविष्टा तु भ्रुकुटिः परिकीर्तिता ॥२१॥

सत्यस्या दृढलक्ष्मा ससौष्ठवव्यक्ततारका सौम्या ।

(विप्रत्यपरजालाता?) दृष्टिः स्याद् विभ्रभा नाम ॥२२॥

मन्मथमदेन युक्ता स्पर्शरसोन्मीलिताक्षिपुटयुग्मा ।

सुरतमुखानन्दयुता संकुचिता नाम दृष्टिराख्याता ॥२३॥

निविकारा ववचित् तावन्नासिकाश्रवलोकिनी ।

योगिनी नाम सा दृष्टिस्तत्त्वे चित्तस्य योजनात् ॥२४॥

अर्धसस्तोत्तरपुटा किञ्चित् संरुद्धतारका ।

मन्दसञ्चारिणी साक्षा शोके दीनाभिधीयते ॥२५॥

संस्थिते तारके यस्याः स्थिरा विकसिता तथा ।
 सत्वमुगिरतोदृष्टादृष्टिस्ताहसम्भवा ॥२६॥
 म्लानभ्रपुटपक्ष्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
 (क्राम?) प्रविष्टतारा च विह्वला नाम सा स्मृता ॥२७॥
 किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिदुत्ताना तिर्यगायता ।
 मूढा चकिततारा च क्षिप्नुता दृष्टिरिष्यते ॥२८॥
 श्रानिकुञ्चितपक्ष्मा या पुटेराकुञ्चिता तथा ।
 (सत्रिजन्त+?) तारा च कुञ्चिता दृष्टिरुच्यते ॥२९॥
 लम्बिताधंपुटातिर्यपूक्षणा क्षनः ।
 निगूढा गूढतारा च जिह्वा दृष्टिरुदाहृता ॥३०॥
 ऋजुतारा ऋजुपुटा प्रसन्ना रागवर्जिता ।
 त्यक्तादरा च विषये मध्यस्था दृष्टिरुच्यते ॥३१॥
 समतारा समपुटा समभ्ररविकारिणी ।
 (उपगारा?) विहीना च स्थिरा दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥३२॥
 हस्तेन सूचयन्नर्थं दुष्ट्या च प्रतिपादयन् ।
 सजीव इति दृश्येते सर्वाभिनयदर्शनात् ॥३३॥
 प्राङ्गिके चैव चित्रे च द्वयोस्साधनमुच्यते ।
 (भवेदनादित?) स्तस्मादनयोश्चित्रमाश्रितम् ॥३४॥

दृष्टिः ।

प्रोक्तं रसानामिदमत्र लक्ष्म वृक्षां च सङ्क्षिप्ततया तथै (त्ये?त्) ।
 विज्ञाय चित्रं लिखतां नराणां न संशयं यावि मनः कदाचित् ॥३५॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे

रसदृष्टिलक्षणं नाम

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः

षष्ठः पटलः

प्रतिमा-लक्षणम्

आलेख्य-कर्मणः लक्षण-कौशलस्य च सामान्याङ्गम्

१. प्रतिमा-द्रव्याणि, प्रतिमाङ्गोपाङ्गनिर्माणार्थ-मान-विधिः
२. चित्र्यदेवादिरूपेषु आयुधाभूषणलाञ्छनादिसंयोग-लक्षणम्
३. चित्र्य-देव-देवी-प्रतिमाधार-पञ्च-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्
४. चित्र-प्रतिमा-गुण-दोष-निर्णयः
५. चित्र-प्रतिमा-सामान्य-मुद्राः—शरीर-मुद्राः, पाद-मुद्राः
हस्त-मुद्राश्च :—
अ ऋज्वागतादि-स्थान-मुद्राः
ब धंष्ट्रणादि-स्थानक-मुद्राः
स पताकादि-चतुष्टयष्टि-हस्तमुद्राः—संयुताः, असंयुताः
नृत्याश्च ।

प्रतिमा - लक्षणम्

प्रतिमानामयं भूमी लक्षणं द्रव्यमेव च ।
 सुवर्णरूप्यताम्राश्मदारुलेख्यानि शक्तिः ॥१॥
 चित्रं चेति त्रिनिर्दिष्टं द्रव्यमर्चासु सप्तधा ।
 सुवर्णं पुष्टिकृद् विद्याद् रजतं कीर्तिवर्धनम् ॥२॥
 प्रजाविवृद्धि(ज?दं) ताम्रं शैल्यं मूजयावहम् ।
 धाम्युष्यं वा(धरच?रघं) द्रव्यं लेख्यचित्रे धनावहे ॥३॥
 प्रारभेद् विधिना प्राज्ञो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 हविष्यनियताहारो जपहोमपरायणः ॥४॥
 क्षयानो धरणीपृष्ठे (कुशास्तरणे तदन्तरम् ?)
 अप्राप्ताया(?) द्वयोर्मध्यं भवेत् पञ्चाक्षिसम्मितम् ॥५॥
 नेत्रश्रवणयोर्मध्यं भवेदङ्गुलयञ्चकम् ।
 कर्णौ चाक्षिसमौ ज्ञेयाबुत्सेधाद् द्विगुणायतौ ॥६॥
 (सा कर्णपाली स्यान्मध्यं पत्तिष्यत्यङ्गुकूटयोः ।
 द्विभागोलकायता पिप्पल्याभिताङ्गुलविस्तृता?) ॥७॥
 प्ररोमप्रभवा ज्ञेया व्याकृष्टधनुराकृतिः ।
 एवंप्रमाणं स्यादेयां कर्णपृष्ठाश्रयोऽपिच ॥८॥
 ऊर्ध्वबन्धादधोबन्धः कर्णमूलसमाश्रि (ता?तः) ।
 अर्धयर्धं गोलकं ज्ञेयः पृष्ठश्चैवमेव सः ॥९॥
 निष्पावसदृशाकारा कर्तव्या कर्णपिप्पली ।
 प्रायमेनाङ्गुलं सा स्याद् विस्तारेण चतुर्य(या?वा) ॥१०॥
 पिप्पल्याधातयोर्मध्ये (?) लकार इति संज्ञितः ।
 स्याद(ध्य) धिङ्गुलायामो विस्तारेण च सोऽङ्गुलम् ॥११॥

मध्ये लकारो निम्नः स्यान्मानाद् यवचतुष्टयम् ।
 मूले पित्तसिकायाः स्याच्छोयच्छिद्रं चतुर्थयम् ॥१२॥
 या (गोलकारपीगूढमो स्तुतिकेति ?) प्रकीर्तिता ।
 अर्धाङ्गुलायता सा स्याद् यवद्वितयविस्तृता ॥१३॥
 लकारावर्तयोर्मध्ये पीयूषी सा प्रकीर्तिता ।
 अङ्गुलद्वितयायामा विस्तृता सार्धमङ्गुलम् ॥१४॥
 कर्णस्य बाह्या रेखा या तामावर्तं प्रचक्षते ।
 षडङ्गुलप्रमाणः स्याद् वक्रो वृत्तायतश्च सः ॥१५॥
 मूलांशीऽर्धाङ्गुलः कायः क्रमान्मध्ये यवद्वयम् ।
 अग्रे यवप्रमाणश्च विस्तारेण विधीयते ॥१६॥
 लकारावर्तयोर्मध्यमुद्धात इति कीर्तितम् ।
 अधोभागे-पीयूष्या विस्तारेण यवत्रयम् ॥१७॥
 ऊर्ध्वतः कर्णवितारो गोलकाद् द्विययान्वितः ।
 मध्ये च द्विगुणं नालं मूले मात्रा स (पद्म? षड्य) या ॥१८॥
 समुदायप्रमाणेन गोलक द्वितयायतः ।
 कर्णप्रसप्तः (?) कर्तव्यो निम्नो (चूमत?) विभागवान् ॥१९॥
 अङ्गुलं पश्चिमं नालं पूर्वमर्धाङ्गुलं भवेत् ।
 कुर्वीत कोमले नाले क (स? सा) द्वितयमायते ॥२०॥
 श्रवणस्य विभागोऽयं (वर्षा? यया) वत् परिकीर्तितः ।
 अङ्गुनाधिकमानः स्यात् प्रशस्तो दूषितोऽन्यथा ॥२१॥
 विबुधं द्व्यङ्गुलायामं तत्पार्यमधरं विबुधः ।
 तदर्धमुत्तरोष्ठः स्याद् भाजी चार्धाङ्गुलो (पट्टा? च्छया) । २२॥
 नासापुटी तु विज्ञेयो चतुर्थं भाग (मष्ट? मोष्ठ) योः ।
 तयोः प्रान्तौ तु कर्तव्यौ करवीरसमौ शुभौ ॥२३॥
 तारकान्तःसमे चैव सृक्कणी परिचक्षते ।
 नासिका स्या (त्) प्रमाणेन चतुरङ्गुलमाय (ते? ता) ॥२४॥
 पुट (भा? प्रा) न्ते च विस्तारो नासाय स्याद् गुलद्वयम् ।
 विस्तारेणाङ्गुलान्यष्टौ तदर्धमपि चायतम् ॥२५॥

प्रमाणगुणसंयुक्तं तत्तार्त्तं परिकीर्तितम् ।

आरन्ध्रं चिबु(कां?काद्) याधत् (कु?के)शान्तं पश्चिमात् तथा ॥२६॥

ग(णिक?ण्डा)न्तं शिरसो मानं भवेद् द्वात्रिंशदङ्गुलम् ।

+ + + कर्णयोर्मध्ये (मष्टको?) ऽष्टादशाङ्गुलः ॥२७॥

+ ग्रीवयोः परीणाहो विंशतिश्चतुरन्विता ।

(श्री?ग्री)वातः स्यादुरोभा(गा?ग) ऊरसो नाभिरेव च ॥२८॥

नाभेर्महं भवेद् भागौ द्वायूरुद्वयमेव च ।

ऊर्वोः समे मते जङ्घे जानुनो चतुरङ्गुले ॥२९॥

चतुर्वंशाङ्गुली पादौ स्मृतावायाममानतः ।

पङ्चङ्गुली तु विस्तारादुत्सेधाच्चतुरङ्गुली ॥३०॥

पञ्चाङ्गुलपरीणाहावङ्गुष्ठौ ष्यङ्गुलायतौ ।

भङ्गुष्ठकसमा चञ्च स्यादायामा(त्) प्रदेशिनी ॥३१॥

तस्याः षोडशभागेन हीना स्यान्मध्यमाङ्गुलिः ।

अष्टभागेन स(ध्ये?ध्या)या हीना विद्यावनामिकाम् ॥३२॥

तस्याश्चैवाष्टभागेन हीना ज्ञेया कनिष्ठिका ।

पादोनमङ्गुलं कुर्यादङ्गुष्ठस्य नखं शुधः ॥३३॥

भङ्गुलीनां नखान् कुर्यात् (खं?) पञ्चवर्त्यशसंमितान् ।

कुर्याताङ्गुष्ठकोत्सेधं त्रियवान्वितमङ्गुलम् ॥३४॥

प्रदेशिन्यङ्गुलोत्सेधा हीना (:) शेषा यथाक्रमम् ॥

जङ्घामध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥३५॥

जानुमध्ये परीणाहोऽङ्गुलान्येकाविंशतिः ।

तस्यैव सप्तमं भागं विद्याज्जानुकपालकम् ॥३६॥

(कु?ऊ)रुमध्ये परीणाहो भवेद् द्वात्रिंशदङ्गुलः ।

(भागार्धमाशं?) यूपणो मेहं वृषणसंघितम् ॥३७॥

पङ्चङ्गुलपरीणाहं कोशस्तु चतुरङ्गुलः ।

अष्टादशाङ्गुलमिता विस्तारेण कटिर्भवेत् ॥३८॥

अङ्गुलार्धं (भवेन्नारीरोधोवशवाङ्गुलं?) भवेत् ।

नाभिमध्ये परीणाहः पट्टत्वारिंशदङ्गुलः ॥३९॥

द्वादशाङ्गुलमात्रं तु स्तनयोरन्तरं विदुः ।
 स्तनोरुपरिष्ठात् कक्षप्रान्तौ षडङ्गुली ॥४०॥
 उत्सेधात् पृष्ठविस्तारो विशतिश्चतुरन्विता ।
 उरसः सह पृष्ठेन परीणाहः प्रकीर्तितः ॥४१॥
 षडङ्गात् परीमाणादङ्गुलानीति निश्चयः (?) ।
 परीणाहाच्चतुर्विंशत्यङ्गुलाष्टौ च विस्तृता ॥४२॥
 ग्रीवा कार्या भुजायामः पट्चत्वारिंशदङ्गुलः ।
 पर्वोपरितानं बाहोः कार्यमष्टादशाङ्गुलम् ॥४३॥
 द्वादशाङ्गुलमात्रं तु द्वितीयं पर्वं कथ्यते ।
 बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥४४॥
 प्रबाहोस्तु परीणाहो भवति द्वादशाङ्गुलः ।
 आयामेन तलश्चापि कीर्तितो द्वादशाङ्गुलः ॥४५॥
 अङ्गुलीरहितः प्राज्ञः सप्ताङ्गुल उदाहृतः ।
 पञ्चाङ्गुलानि बिस्तीर्णौ सेखालक्षणलक्षितः ॥४६॥
 पञ्चाङ्गुलानि मानेन कर्तव्या मध्यमाङ्गुलिः ।
 पर्वणोऽर्धं तु मध्याया हीना विद्यात् प्रवेशिनीम् ॥४७॥
 प्रवेशिनीसमा धैव स्यादायामादनामिका ।
 पर्वार्धमानहीना च प्रमाणेन कनिष्ठिका ॥४८॥
 अङ्गुलीनां नखाः कार्याः सर्वे पर्वार्धसंमिताः ।
 आयाममात्रमेतासां परीणाहं प्रवक्षते ॥४९॥
 अङ्गुलैकस्त्व वृध्यं स्यादङ्गुलानां चतुष्टयम् ।
 पञ्चाङ्गुलं परीणाहः स्पष्टचारुयवाङ्कितः ॥५०॥
 तुङ्गात्तमानपर्यन्तात् किञ्चिद्दीना नखा मताः ।
 अङ्गुलैकप्रवेशिन्योरन्तरं द्वयङ्गुलं भवेत् ॥५१॥
 स्त्रीणामप्येवमेतत् स्यात् स्तनोरुद्धनाधिकम् ।
 त्रीणि चत्वारि चत्वारि त्रीणि चत्वार्यंयापिच ॥५२॥
 एकावशंकादश वा दशवा विशतिस्त्रयम् ।
 विशतिस्त्रीणि च स्त्रीणां मानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥५३॥

कनिष्ठं मानमेतत् स्यान्मध्यं सध्यंशमष्टकम् ।
 कलानामष्टकं सार्धमुत्तमं परिकीर्तितम् ॥५४॥
 उरसश्च भवेत् तासां विस्तारोऽष्टावशाङ्गुलः ।
 कर्तव्यः कटिविस्तारो विंशतिश्चतुरन्यता ॥५५॥
 एतत् प्रमाणमुद्दिष्टं प्रतिमानं समासतः ॥५६॥
 प्रमाणमेतत् सकलामराणामर्चासु निर्दिष्टमनुक्रमेण ।
 कार्यं सदा शिल्पिरप्रमत्तैर्यथोजितद्वयसमुद्भवासु ॥५७॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराज्जनसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे

प्रतिमासंक्षणं नाम

षट्षच्चाशोऽध्यायः

देवादिरूपप्रहरणसंयोग-लक्षणम्

त्रिदशानामयाकारान् भूमः प्रहरणानि च ।
 वंस्यानामय यक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥१॥
 विद्याधरपिशाचनां + + + यथायथम् ।
 ब्रह्मानलार्चिःप्रतिमः कर्तव्यः सुमहाद्युतिः ॥२॥
 स्यूताङ्गःश्वेतपुष्पश्च श्वेतवेष्टनवेष्टितः ।
 कृष्णाजिनोत्तरीयश्च श्वेतवासश्चतुर्मुखः ॥३॥
 वण्डः कमण्डलुश्चास्य कर्तव्यो वामहस्तयोः ।
 भक्तसूत्रधरस्तद्वद् मौञ्ज्या मेखलया धृतः ॥४॥
 कार्यो वर्धयमानस्तृ जगद् दक्षिणपाणिना ।
 एवं कृते तु लोकेऽपि क्षेमं भवति सर्वतः ॥५॥
 ब्राह्मणा सर्वे वर्धन्ते सर्वकामेन संशयः ।
 यदा विरूपा दीना वा कृशा रौद्रा कृशोदरी ॥६॥
 ब्रह्मणोऽर्चा भवेद् वर्णा (?) सा नेष्टा भयदायिनी ।
 निहन्ति कारकं रौद्रा दीनरूपा च शिल्पिनम् ॥७॥
 कृशा व्याधिं विनाशं च कुर्यात् कारयितुः सदा ।
 कृशोदरी तु दुर्भिक्षं विरूपा चानपत्यताम् ॥८॥
 एतान् वोढान् परित्यज्य कर्तव्या सा सुशोभना ।
 ब्रह्मणोऽर्चा यिद्यानजः प्रयमे योवने स्थिता ॥९॥
 चन्द्राङ्घ्रितजटः श्रीमान् नीलकण्ठः सुसंयतः ।
 विचित्रमुकुटः शम्भुनिशाकरसमप्रभः ॥१०॥
 दोन्व्या द्वाभ्यां चतुर्भिर्वा युवतो वा दोभिरष्टभिः ।
 पट्टिशव्यग्रहस्तश्च पद्मगानिनसंपुतः ॥११॥
 सर्वलक्षणसम्पूर्णो नेत्रत्रितयमूषणः ।
 एवंविधगुणैर्बुक्ती यत्र लोकेऽवरो हरः ॥१२॥

परा तत्र भवेद् वृद्धिर्वेशस्य च नृपस्य च ।
 यवारण्ये इमशाने वा विधीयेत महेश्वरः ॥१३॥
 एवंप्रस्तवा कार्यः कारकस्य शुभायहः ।
 अष्टावशभुजो दोष्णो विशतया वा समन्वितः ॥१४॥
 शतबाहुः कदाचिबवा सहस्रभुज एव च ।
 रौद्ररूपो गणयुतः सिंहचर्मोत्तरीयकः ॥१५॥
 लोक्षणवंपट्टाप्रवशनः शिरोमासाविभूषितः ।
 चन्द्राङ्कितशिराः श्रीमान् पीनोरस्कोषवर्शनः ॥१६॥
 भद्रमूर्तिस्तु कर्तव्यः इमशानस्यो महेश्वरः ।
 द्विभुजो राजधान्यां तु पत्तने स्याच्चतुभुजः ॥१७॥
 कर्तव्यो विशतिभुजः इमशानारण्यमध्यगः ।
 एकोऽपि भगवान् भद्रः स्थानमेवैविकल्पितः ॥१८॥
 रौद्रसाम्यस्वभावश्च त्रिपमाणो मवेव युयुः ।
 उद्यन् यथा भवेद्भानुभंगवान् सौम्यवर्शनः ॥१९॥
 रा एव लोक्षणतामेति मध्यन्विनगतः पुनः ।
 तथारण्यस्थितो निर्यं रौद्रो भवति दण्डुरः ॥२०॥
 रा एव सौम्यो भवति स्थाने सौम्य इवस्थितः ।
 स्थानान्येतानि सर्वाणि शारवा किम्पुरुषादिभिः ॥२१॥
 प्रमयः सहितः कार्यः दण्डुरो लोकशङ्करः ।
 एतद् यथायत् कथितं संस्थानं त्रिपुरद्वहः ॥२२॥
 कार्तिकेयस्य संस्थानमिदानीमभिधीयते ।
 तरुणार्कनिभो रक्तयाताः वायव्यप्रभः ॥२३॥
 ईषद्वासावृतिः कान्तो मङ्गल्यः प्रियवर्शनः ।
 प्रसन्नवदनः श्रीमानोजस्तेजोऽन्वितः शुभः ॥२४॥
 विशेषान्मुकुटैःषभैः मुक्तामणिविभूषितः ।
 यन्मुखो पंकयक्त्रो वा दक्षिणं रोचिष्मतीं दधन् ॥२५॥
 नगरे द्वारवशभुजः सेटके षड्भुजो भवेन् ।
 ग्रामे भुजद्वयोपतः कर्तव्यः शुभमिच्छता ॥२६॥
 दक्षिणः दारस्तथा दक्षो मुस्तण्डी मुद्गरोऽपि च ।
 हस्तेषु दक्षिणरेखेताभ्यामुघान्यस्य दशयेन् ॥२७॥

एकः प्रसारितश्चान्यः षष्ठो हस्तः प्रकीर्तितः ।
 धनुः पताका घण्टा च खेटः कुक्कुटकस्तथा ॥२८॥
 वामहस्तेषु षष्ठस्तु तत्र संवर्धनः करः ।
 एवमायुधसम्पन्नः सङ्ग्रामस्यो विधीयते ॥२९॥
 ग्रन्थदा तु विधातव्यः क्रीडालीलान्वितश्च स
 छागकुक्कुटसंयुक्तः शिखियुवतो मनोरमः ॥३०॥
 नगरेषु सदा कार्यः स्कन्दः परजर्यविभिः ।
 खटके तु विधातव्यः पञ्मुखो ज्वलनप्रभः ॥३१॥
 तथा तीक्ष्णायुधोपेतः स्ववामभिरलङ्कृतः ।
 ग्रामेऽपि द्विभुजः कार्यः कान्तिद्युतिसमन्वित ।
 दक्षिणे च भवेच्छक्तिर्वामे हस्ते तु कुक्कुटः ।
 विचित्रपक्षः (सत्सु) महान् कर्तव्योऽतिमनोहरः ॥३३॥
 एवं पुरे खेटके च ग्रामे (वामिसं?) शुभम् ।
 कार्तिकेयं + + कुर्यादाचार्यः शास्त्रकोविदः ॥३४॥
 अविरुद्धेषु कार्येषु खेटे ग्रामे पुरोत्तमे ।
 कार्तिकेयस्य संस्थानमेतद् यत्नेन कारयेत् ॥३५॥
 बलस्तु सुभुजः धीर्मास्तालकेतुर्महाद्युतिः ।
 वनमालाकुलोरस्को निशाकरसमप्रभः ॥३५॥
 गृहीतसीरमुसलः कार्यो दिव्यमदोत्कटः ।
 चतुर्भुजः सौम्यवक्रो नीलाम्बरसमावृतः ॥३७॥
 मुकुटलङ्कृतशिरोरोहो रागविभूषितः ।
 रेवतीसहितः कार्यो बलदेवः प्रतापवान् ॥३८॥
 विष्णुर्वैद्यसंकाशः पीतवासाः धियावृतः ।
 वराहो वामनश्च स्यान्नरसिंहो भयानकः ॥३९॥
 कार्यो वा दाशरथी रामो जामदग्न्यश्च यीरवान् ।
 द्विभुजो षट्भुजो वापि चतुर्बाह्विररिन्दमः ॥४०॥
 शङ्खचक्रगदापाणिरोजस्वी कान्तिसयुतः ।
 नानारूपस्तु कर्तव्यो ज्ञात्वा कार्यान्तरं विभुः ॥४१॥
 इत्येषु विष्णुः कथितः सुरासुरनमस्कृतः ।
 त्रिदशेशः सहस्राक्षो यज्जभूत् सुभुजो यत्नी ॥४२॥

किरीटी सगदः धीमान् श्वेताम्बरधरस्तथा ।
 श्रोणिमूत्रेण महता दिव्याभरणभूषितः ॥४३॥
 कार्यो राजश्रिया युक्तः पुरोहितसहायवान् ।
 वंस्वतस्तु विज्ञेयः (कालेः केसं?) परायणः ॥४४॥
 तेजसा सूर्यसंकाशो जाम्बूनदविभूषितः ।
 सम्पूर्णचन्द्रवदनः पीतवासा(स्तु?ःशु) भक्षणः ॥४५॥
 विचित्रमुकुटः कार्यो वराङ्गदविभूषितः ।
 तेजसा सूर्यसङ्काशः कर्तव्यो बलवाञ्छुभः ॥४६॥
 धन्वन्तरिभरद्वाजः प्रजानीयतयस्तथा ।
 दक्षार्थः सदृशः कार्यो कार्या रूपाणिरपि ? ॥४७॥
 अचिष्मान् ज्वलनः कार्यः (यत्कण्ठाश्व?) समीरणः ।
 सौम्यः कार्यस्तथा (विस्था?) + + रुद्रशरीरिणः ॥४८॥
 रक्तवस्त्रधराः कृष्णा नानाभरणभूषिताः ।
 कर्तव्या राक्षसाः सर्वे बहुप्रहरणान्विताः ॥४९॥
 पूर्णचन्द्रमुखा शुभ्रा विम्बोष्ठी चारुहासिनी ।
 श्वेतवस्त्रधरा कान्ता दिव्यालङ्कारभूषिता ॥५०॥
 कटिवेशनिविष्टेन वामहस्तेन शोभना ।
 सपथेन (वान्तेन?) दक्षिणेन शुचिस्मिता ॥५१॥
 कर्तव्या श्रीः प्रसन्नास्या प्रथमे यौवने स्थिता ।
 गृहीतशूलपरिघ (पाहिका?) पट्टिस्वजा ॥५२॥
 विभ्राणा छेटकोपेतलघुलङ्गं च पाणिना ।
 घण्टामेकां च सौवर्णीं दधती घोररूपिणी ॥५३॥
 कौशिकी पीतकौशेयवसना सिंहवा(ह)ना ।
 (सेचोष्ठी?) + विधातव्याः शुक्लाम्बरधराः + + ॥५४॥
 शोभमानाश्च मुकुटनिवारत्नविभूषितः ।
 सदृशावश्विनी कार्यो लोकस्य शुभदायको ।
 शुभलमाल्याम्बरधरो जाम्बूनदविभूषितो ।
 त्रिपञ्चदशपूतिरस्येदं भृङ्गवन्मेचकप्रभाम् ॥५५॥
 वंद्यैशकंसङ्काशः हरिततश्मभ्रवोऽपि च ।

रोहिता विकृता रक्तलोचना बहुरूपिणः ॥५७॥
 नागः शिरोरुहालीनैर्विरागाभरणाम्बराः ।
 कार्याः पिशाचा भूताश्च परुषास्त्यवादिनः ॥५८॥
 (बहुप्रकारमन्दहा ?) विरूपा विकृताननाः ।
 घोररूपा विघातव्या ह्रस्वा नाना (सु?यु) घाश्च ते ॥५९॥
 सुभीमविक्रमा भीमाः (:) सञ्ज्ञा यज्ञोपवीतिनः ।
 बर्मभिः शाटिकाचित्रैर्मृताः कार्याः सदा युधेः ॥६०॥
 येऽपि नोयता विघातव्यास्तेऽपि कार्यानिरूपतः ।
 यस्य यस्य च यत्स्तिङ्गमसुरस्य सुरस्य च ॥६१॥
 यक्षराक्षसयोवापि ना (ना?ग) गन्धर्वयोरपि ।
 तेन लिङ्गने कार्यः स यथा सा (शु ? घु) विजान (जा?ता) ॥६२॥
 प्रायेण (वा ?) धीर्येधन्तो हि दानवाः क्रूरकर्मिणः ।
 किरीटिनश्च कर्तव्या विविधायुधपाणयः ॥६३॥
 तेभ्योऽपीयत् कनीयांसो-द्वेष्ट्याः कार्या गुणैरपि ।
 द्वेष्टेभ्यः परिहीणास्तु यक्षाः कार्याः मद्योत्कटाः ॥६४॥
 हीनास्तेभ्योऽपि गन्धर्वा गन्धर्वेभ्योऽपि पन्नगाः ।
 नागेभ्यो राक्षसा हीनाः क्रूर (विक्रिमतसूपिणः ?) ॥६५॥
 विद्याधराश्च यक्षेभ्यो हीनवेधधराः स्मृताः ।
 विभ्रमाल्याम्बरधराश्चित्रचर्मसिपाणयः ॥६६॥
 नानावेधधरा घोरा भूतसञ्ज्ञा भयानकाः ।
 पिशाचेभ्योऽधिकाः स्यूतास्तेजसा परुषास्तया ॥६७॥
 अग्न्यूनाधिकरूपाश्च कुर्वीत प्रायशः शुभान् ॥६८॥
 “पूर्णं भूष्टमिदं पद्यम्” ॥६८॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 देवादिरूपप्रहरणसंयोगसप्तमं नाम
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः

पञ्च-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्

पञ्चानां हंसमुखानां वैहग्यादिकं नृणाम् ।
 वण्डिनीप्रमुखानां च स्त्रीणां तद् ब्रूमहे पृथक् ॥१॥
 हंसः दशोऽथ रुचको भद्रो मालव्य एव च ।
 पञ्चैते पुरुषास्तेषु मानं हंसस्य कथ्यते ॥२॥
 अष्टाशीत्यङ्गुली हंसस्यायामः परिकीर्तितः ।
 विजया वृद्धिरग्रेषां चतुर्णां द्व्यङ्गुलक्रमात् ॥३॥
 तस्याङ्गुलद्वयं सार्धं ललाटे नासिका मुह्यम् ।
 प्रीया च वक्षश्चायामात् भवेदेकादशङ्गुलम् ।
 एयमेवोदरं नाभिमेढ्रयोरन्तरं दश ।
 विंशतिश्चाङ्गुलान्मूरु जङ्घे च त्रीणि जानुनी ॥५॥
 श्रोण्यङ्गुलान्यङ्गुले च केशमूरङ्गुलद्वयम् ।
 केशान्तमानं सर्वेषामाधिकं स्यात् स्वमानतः ॥६॥
 विस्तारेण भवेद् वक्षस्तत्स्यवाङ्गुलविंशतिः ।
 द्वादशाङ्गुलविस्तारो ग्राह्यः हंसस्य निर्दिशेत् ॥७॥
 दशाङ्गुली प्रकीर्ण्य च (हस्ततथे) + +
 तथा पृथक्पृथक् कट्योनिः पीताङ्गुलि (?) ततो भवेत् ॥७॥
 हंसस्यभावेन पृथग + + स्मरनासोकः (?) ।
 दशस्य अङ्गुलं + + नासिका वक्षमेव च ॥८॥
 प्रीयापि तत्प्रमाणं वक्षस्तथेकादशाङ्गुलम् ।
 तथोदरं तथा नाभिमेढ्रयोरन्तरं दश ॥९॥
 ऊरुः विंशतिमात्रो च दशस्य परिकीर्तितौ ।
 अङ्गुले जानुनी जङ्घे मात्राविंशतिमायते ॥१०॥
 गुल्फौ च अङ्गुलायामौ तावन्मात्रं शिरो भवेत् ।
 आयामोऽयं दशस्य च स्यान्नवत्यङ्गुलीन्मितः ॥११॥

द्वाविंशत्यङ्गुलं वक्षो विस्तारेणास्य कीर्तितम् ।
 बाहुप्रबाहू पाणी च शशकस्यापि हंसवत् ॥१३॥
 समयाच्च स कर्तुं व्यः स्वभावच्च कृशोदरः ।
 (तथोपवेत् केशोरुजङ्घने द्विद्वान् ?) विचक्षणः ॥१४॥
 रुचकस्य मुखायामः प्रोक्तः सार्धदशाङ्गुलः ।
 ग्रीवाङ्गुलत्रयं सार्धमायामेनास्य कीर्तिता ॥१५॥
 एकादशाङ्गुलान्याहुर्वक्षस्तस्य प्रमाणतः ।
 तावत्पेवोदरं तस्य नाभिमेढ्रान्तरं दश ॥१६॥
 विंशतिश्चाङ्गुलान्पूरु जानुनी चाङ्गुलत्रयम् ।
 विंशत्यङ्गुलमायामं जङ्घयोस्तस्य निर्दिशेत् ॥१७॥
 अङ्गुलत्रितयं गुल्फो कुर्यात् तस्य शिरोऽपि च ।
 द्विंशत्यङ्गुलायामो रुचकः परिकीर्तितः ॥१८॥
 इत्यायामोऽस्य विस्तारो वक्षसोऽङ्गुलविंशतिः ।
 भुजौ दशाङ्गुलायामो प्रकोष्ठौ तद्वदेव च ॥१९॥
 एकादशाङ्गुलो हस्तौ विस्तारेणास्य कीर्तिता ।
 पीनसिः पीनबाहुश्च स (लि? लो) लगतिचेष्टितः ॥२०॥
 बलवान् वृत्तबाहुः स्याद् दक्षको रुचकाकृतिः ।
 भ्रष्टस्य प्राहुरायामं मस्तकस्याङ्गुलात्रयम् ॥२१॥
 एकादशाङ्गुला + + ग्रीवा सार्धङ्गुलत्रया ।
 वक्षो जठरमध्यस्य सपादकादशाङ्गुलम् ॥२२॥
 नाभिमेढ्रान्तरं चास्य विद्यात् सार्धदशाङ्गुलम् ।
 श्वायाममूर्ध्वोर्जानीयात् सपादाङ्गुलविंशतिम् ॥२३॥
 जङ्घे च तावदायामे जानुगुल्फ त्रिमात्रकम् ।
 चतुर्नवतिरायामो भ्रष्टस्यैव प्रकीर्तितः ॥२४॥
 श्वायाम एव विस्तारो वक्षसस्त्वेकविंशतिः ।
 पृथग् वक्षः पृथक् श्रोणिः वृत्तः बाहुः सुसंस्कृतिः (?) ॥२५॥
 भद्राकारो भवेद् भद्रो वृत्तयुक्त्रः स्वभावतः ।
 मासव्यस्य भवेन्मूर्धा प्रमाणेनाङ्गुलत्रयम् ॥२६॥
 (चतुर्मात्रललाटं च नाश यवशशिरोधरा ।
 मात्रा द्वादश यक्षेऽप्ये नाभिमेढ्रान्तरोदरे?) ॥२७॥

अष्टादशाङ्गुली चोत्तु जङ्घे अप्येवमेव हि ।
 चतुरङ्गुलकी + + जानुनी चतुरङ्गुले ॥२८॥
 मालव्यस्यायमायामः घण्ण वत्यङ्गुली मतः ।
 विस्तारो वक्षसस्तस्य मात्राः षड्विंशतिः स्मृतः ॥२९॥
 बाह्वोः षोडशमात्रश्च प्रबाह्वो रेवमेव सः ।
 (पाण्यो' द्वादमाशत्रस्य मालव्यस्त्वेव विस्तुतिः?) ॥३०॥
 पीनांसो दीर्घबाहुश्च पृथुवक्षाः कृशोदरः ।
 वृत्तोरुक्रटिजङ्घश्च मालवः पुरुषोत्तमः ॥३१॥
 हसस्य वक्रं पृथग् ? यु) गण्डभागं
 कृशं शशस्यायतमास्यमाहुः ।
 विस्तारदेर्घ्याद् भवकस्य तुल्यं (१)
 सुखं सुवृत्तं त्विहच (?) भद्रवक्त्रे ॥३२॥
 (स्यान्मालावस्या लेपनं तु कान्तमयोज्यं ।
 देहो तु रपैश्च भवन्ति युक्तास्ते कर्मणि सर्वगुणान्वितास्ते) ॥३३॥
 (स बुलभं स्यात् पुरुषः प्रमेय-
 मानोऽस्ति कीर्णं इति ह पष्टः?) ॥३४॥
 (मांसलेन शरीरेण ग्रीवात्तिरा अया + + ।
 मांसलापतशाखा च नारी वृत्तेति सा मता) ॥३५॥
 पृथुवक्त्रा कटिहत्वा ह्रस्वग्रीवा पृथ्वरी ।
 पुं वृत्तकाण्डकतुल्या स्यात् सा नारी पौरुषी मता ॥३६॥
 अल्पकायशिरोग्रीवा लघुशाखा-भवेच्च या
 कृशाल्पग्रहासत्वा च सा नारी बालकी स्मृता (?) ॥३७॥
 पुंस्पर्शान् पश्यता (?) या स्यात् कोमारे प्राप्तयोधना ।
 अन्य सा बालकी प्रोक्ता स्त्रीलक्षणविचक्षणैः ॥३८॥
 हंसादिपुंसां मिदमेवमुक्तं
 यद्वा यथालक्षणमानमत्र ।
 स्त्रीणां च सम्यग् (गदिता सुखानाद्)
 यो वेत्ति मान्यः ॥ भवेन्नृपाणाम् ॥३९॥
 इति महाराजाधिराजधीमोजदेवविरचिते समराङ्गसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 पञ्चपुरुषस्त्रीलक्षणं नाम अष्टपञ्चाशोऽध्यायः

दोष-गुण-निरूपण-लक्षणम्

कथं वर्ज्यानि रूपाणि ब्रूमहेऽर्चादिकर्मसु ।
 यथोक्तं शास्त्रतत्त्वज्ञेयैर्गोब्राह्मणहितार्थिभिः ॥१॥
 अशास्त्रज्ञेन प्रदि(ता?तं) शिल्पना दोषसंयुतम् ।
 अपि माधुर्यसम्पन्नं न ग्राह्यं शास्त्रवेदिभिः ॥२॥
 कश्चिदष्टसन्धि विभ्रान्तां वक्रां चावनतां तथा ।
 अस्थितामुन्नतां चैव काकजङ्घां तथैव च ॥३॥
 प्रत्यङ्गहीना विकटा मध्ये प्रस्थिततां तथा ।
 ईदृशीं देवतां प्राप्ते हितार्थमेव कारयेत् ॥४॥
 प्रद्विषट्सन्ध्या मरणं भ्रान्तया स्थानविभ्रमम् ।
 वक्रया कलहं विद्यान्नतया वयसः क्षयम् ॥५॥
 नित्यमस्थितया पुंसामयस्य क्षयमाविशेत् ।
 भयमुन्नतया विद्याद्वद्गोमं च न सशयः ॥६॥
 देशान्धरेषु नमनं सततं काकजङ्घया ।
 प्रत्यङ्गहीनया नित्यं भर्तुः स्यादनपत्यता ॥७॥
 विकटाकारया ज्ञेयं भय दारुणमर्चया ।
 अधोमुख्या शिरोरोमं (तथानयापि च?) ॥८॥
 एतत्क्षेपा दोषैर्या वर्जयेत् तां प्रयत्नतः ।
 अन्यैरपि युता दोर्वरर्चा ब्रूमोऽयं सम्प्रति ॥९॥
 (उद्धृष्टविण्डिका सातिसाति?) स्वामिनो दुःखमायहेत् ।
 (कुक्षिष्टिप्राप?) दुर्मिक्षं रोगान् कुब्जाधिता नृणाम् ॥१०॥
 पाद्वर्होना तु भवति राज्यस्याशुभदर्शनो ।
 (शालापासनया स्थानं स्त्रीभ?) प्रतिमया भवेत् ॥११॥
 आसनास्यहीनायां मन्थनं स्थानविच्युतिः ।
 नाताकाष्ठसमायुक्ता या चैवायसपिण्डिता ॥१२॥

सन्धिभिः (प्रविसर्हिया?) सानयभयदा भवेत् ।
 (सम्बन्धाकृष्ट?) लोहेन त्रपुणा वा कदाचन ॥१३॥
 वारुणा च तथैवोक्ता प्रतिमा (यास्तु?शास्त्र) वेदिभिः ।
 सन्ध्यश्चापि कतंव्याः सुदिलष्टाः पुष्टिमिच्छता ॥१४॥
 अचंनाम धराधेन (?) शास्त्रदृष्टविधानतः ।
 बध्नीयात् ताम्रलोहेन सुवर्णरजतेन वा ॥१५॥
 (कृतेन केणना चान्यथा स्तुंसामबद्धावरुजावहा?) ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन स्यपतिः शास्त्रकोविदः ॥१६॥
 कुर्याद्वर्चा यथाऽप्यायं सुविभक्तां प्रमाणतः ।
 (न क्षतां नोपदिगां च न च विवर्जिता ॥१७॥
 न प्रत्यङ्गः प्रहीनं च घाणपर्वर्नखादिभिः?) ।
 सुविभक्तां यथोत्सेधां प्रसन्नबदनां शुभाम् ॥१८॥
 निगूढसन्धिकरणां समायतिमृजुस्थिताम् ।
 ईदृशीं कारयेदर्चां प्रमाणगुणसंयुताम् ॥१९॥
 समोपचितमांसाङ्गाः पुरुषाः स्युः समासतः ।
 प्रमाणलक्षणयुता वस्त्ररत्नविभूयिताः ॥२०॥
 ज्ञात्वा गुणान् परिकलय्य च दोषजात-
 मर्चा यथोदितगुणां विदधोत मूर्त्ये ।
 शिष्यात्वमेव विविध(त्स?) मुपासतेऽन्ये
 तं शिल्पिनः कृतधियश्च मुहुः स्तुवन्ति ॥२१॥
 इतिमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 दोषगुणनिरूपणनाम एकोनपष्ठितमोऽध्यायः ।

ऋज्वागतादि-स्थान-लक्षणम्

अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नवस्थानविधिक्रमम् ।
 (सपात्यारूपाणां?) हि जायन्ते नव वृत्तयः ॥१॥
 पूर्वभूज्वागतं तेषां ततोऽर्धज्वागतं भवेत् ।
 ततः साचीकृतं विद्यादध्यर्धाक्षमनन्तरम् ॥२॥
 चत्वार्यर्धज्वागतादीनि परावृत्तानि तानि च ।
 ऋज्वागतपरावृत्तं (तत्तत्) ततोऽर्धज्वागतादिकम् ॥३॥
 साचीकृतं परावृत्तं ततोऽध्यर्धाक्षपूर्वकम् ।
 पाश्चात्गतं च नवमं स्थानं भित्तिकविग्रहम् ॥४॥
 ऋज्वर्धं ऋजुनोर्मध्ये चत्वारि व्यन्तराणि च ।
 अर्धजुं साचीकृतयोर्मध्ये च व्यन्तरत्रयम् ॥५॥
 (द्व्यर्धज्वा?) साचीकृतयोर्मध्ये द्वे व्यन्तरे परे ।
 (परोऽर्धज्वाक्षपाश्च?) व्यन्तरं चैकमन्तरे ॥६॥
 ऋज्वागतपरावृत्तपाश्चात्यागतयोर्दश ।
 अन्तरे व्यन्तराणि स्युः स्थानकान्यपराभ्यपि ॥७॥
 ऋज्वागताद्यं मध्यं च विग्रहं (येन्वा + + + ।
 ऋज्वागतां + + + + शेषभाव्यन्तरा व्यया ?) ॥८॥
 अर्धापाङ्गमर्धपुटमर्धार्धपुटमेव च ।
 अर्धज्वंसेऽपि कथितं सिलीदव्यन्तरं व्ययः ?) ॥९॥
 अर्धसाचीकृतं चैव स्वस्तिकं च ततः परम् ।
 (साचीकृतोऽंशे?) द्वावुक्तावंशौ द्वर्धाक्षसंज्ञिते ॥१०॥
 द्व्यर्धाक्षांशपरावृत्तं द्व्यर्धाक्षांशं च ते उभे (?) ।
 (द्विज्वाक्ष?) व्यन्तरे प्रोक्ते चित्रशास्त्रविशारदः ॥११॥
 ऋज्वागतादध्यर्धाक्षं (?) यथा प्रोक्तानि संज्ञया ।
 व्यन्तराणि तथैव स्युः परावृत्ते यथाक्रमम् ॥१२॥

वचिष्यं भित्तिके नास्तीत्येव चित्र(चिचिष्यं वि?) विदो विदुः ।
 एकाम्रत्रिशदेवं च स्थानानि व्यस्तवर्त्मना ॥१३॥
 वेतस्त्यमन्तरं स्याप्यं पादयोः सुप्रतिष्ठितम् ।
 हिवकायां पादयोश्चान्तमूढो लम्बे प्रतिष्ठिते ॥१४॥
 प्रोक्तमृज्वागत पूर्वं प्रमाणेन निरूपितम् ।
 ततोऽर्धज्वागतस्येवं प्रमाणमुपलक्षयेत् ॥१५॥
 ब्रह्मसूत्रं तु कर्तव्यं मुखस्यैव तु मध्य(गः?गम्) ।
 नेत्ररेखासमत्वेन तिर्यक्तालो भवेन्मुखम् (?) ॥१६॥
 अपाङ्गस्याक्षिकूटस्य कर्णस्य च भवे(त्) क्षयः ।
 अन्यत्र कर्णमानं स्यादधर्द्दिगुलविशेषितम् ॥१७॥
 वृक्षसूत्रे ब्रह्मलेखाया अपरे स्यात् (कलाहवम् ।
 यच्छमात्राधुपातोक्षि शीयतान्योपवस्तया?) ॥१८॥
 त्रिययाः श्वेतभागः स्यात् तारा च प्रोक्तमानतः ।
 विस्तारः श्वेतभागश्च करवीरोऽपि शोक्तवत् ॥१९॥
 परभाः (?) करवीरं स्याद् ब्रह्मसूत्रात् तथाङ्गुलम् ।
 पूर्वभाकरवीरात्तु (?) सङ्गमद्वाराङ्गुलं भवेत् ॥२०॥
 कर्णनेत्रान्तरं प्रोक्तं कला(भ्य?द्य)धर्द्दिगुलाधि (कम्?का) ।
 (पूर्वकू सयंविस्माविक्षायत् कथयेत् पराम ?) ॥२१॥
 पुटोङ्गुलं ब्रह्मसूत्रात् कपोलाद् द्व्यङ्गुलं भवेत् ।
 पूर्वं परत्र मात्रार्धं पुटः स्याच्छेषमुक्तवत् ॥२२॥
 (परभागान्तराष्ट?) स्यादङ्गुलं द्वियथाधिकम् ।
 अधरः परभागे तु यवपट्कं विधीयते ॥२३॥
 अधरान्ता कला (?) गण्डो ब्रह्मसूत्रात् पुनर्हनुः ।
 परभागेऽङ्गुलं सार्धं मुखलेखाङ्गुलं ततः ॥२४॥
 (भारुड वा मत्कायं मुखयोः पर्यन्तलेखाया ।
 परिवर्तमुखादेशा?) ज्ञात्वा कार्या प्रयत्नतः ॥२५॥
 अपादमध्यं हि ज्ञातः ?। सूत्रेऽन्यस्मिन् प्रवर्तिते ।
 (एते लुप्येत सुर्पाजः पूर्वत्येवावियर्धते ?) ॥२६॥
 कक्षापरः परे भागे सूत्रतः पञ्चगोलकः ।
 पूर्वभागे (तृत ?) विद्यात् (पद्मो ? पङ्गो) तपरिमाणतः ॥२७॥

मध्ये सूत्रात् (पर?) पाश्वलेखा + + यावच्चतुष्कलम् ।
 उरसो मध्य (मो? मात्) सूत्रात् कक्षा स्यान्नव (माभवा?) ॥१८॥
 (द्वगतलेखास्तस्मात्वं विधाकलत्रयम् ।
 स्तनाः पाश्वकलां कुर्यात् स्तनं वा पतमण्डलम् ?) ॥२६॥
 परतो हस्तकः कार्यः कर्मयोगानुसारतः ।
 (पाश्वर्पर्यन्त सर्वा भागे पयंडलालम्?) ॥३०॥
 तथैव पूर्वहस्तस्य यथायोगं प्रकल्पना ।
 (अभ्ययस्वाग + दीना?) क्रिया स्याद् बक्षिणे करे ॥३१॥
 मध्ये षडङ्गुला रेखा बाह्यसूत्रात् परे भवेत् ।
 पूर्वस्मिन् बाह्यलेखा तु मध्ये (सा?स्या) षष्ठमात्रका ॥३२॥
 नाभिदेशे परे भागे बाह्यासौ सप्तमात्रका ।
 कलामात्रं भवेन्नभिस्तस्याः पूर्वं नवाङ्गुला ॥३३॥
 परे भागे कटिः सप्त मात्रा दश च पूर्वतः ।
 ऊरुलेखा परे भागे मुखमानस्य मध्यतः ॥३४॥
 प्राग्भागस्य बहिर्लेखा + + + परजानुतः ।
 (परभागेन्द्रवास्तेष्वच सूत्रस्यात् तद्वदङ्गुले?) ॥३५॥
 परस्य नलकस्य स्यात्लेखा प्राग्ङ्गुलान्तरे ।
 पंरभागस्य पट्ठांशाः (सूत्रा प्राग्ङ्गुलद्वयोः?) ॥३६॥
 नलेन परपादस्य भूमिलेखा विधीयते ।
 ततोऽङ्गुष्ठोऽङ्गुलेनाधः पार्श्वरुद्धं तदधतः ॥३७॥
 अङ्गुष्ठाग्रं ग्रह्यसूत्रात् परस्मिन् पञ्चमात्रकम् ।
 तलं च परभागनेस्तियक् पञ्चाङ्गुलं स्मृतम् ॥३८॥
 (सन्धितस्तलघाष्ठ्ये?) स्यादङ्गुष्ठाग्रं कलात्रये ।
 अङ्गुल्योऽङ्गुष्ठतः सर्वा (यजत्परयं?) कमात् ॥३९॥
 (सन्धिवेशसासाद द्विरङ्गुल्यतो?) नवाङ्गुलः ।
 यथोक्तं जानु पूर्वं स्यात् सूत्रतश्चतुरङ्गुले ॥४०॥
 नलकस्तद्वेदास्य नलकोऽप्यङ्गुलान्तरो ।
 (सूत्रादक्षः कलास्तिस्राङ्गुष्ठस्त्वङ्गुलत्रयम् ॥४१॥
 भूमिसूत्राद् गतोऽधस्तात् पूर्वाङ्गुष्ठो भवेत् कला ।
 अङ्गुष्ठोऽङ्गुलयश्चेति सर्वमन्यद् यथोदितम् ॥४२॥

(दृश्यपाश्र्वंतलप्रविपारंही ?) मध्यमे तलम् ।

एवमुक्तप्रमाणेन ज्ञात्वा युवत्पा समादिशेत् ॥४३॥

श्रृङ्गार्वागतमित्येतत् प्रवरं स्थानमीरितम् ।

लक्ष्म साक्षीकृतस्याय स्थानकस्याभिधीयते ॥४४॥

विन्यस्येद् ब्रह्मसूत्रं प्राक् स्थानबोधस्यक सिद्धये ।

ललाट परभागे स्यात् केशलेखा तथा कला ॥४५॥

परभागभ्रूयो लेखा + + + धमुदाहृता ।

(परता + क्षिलेखायां कालिका द्वियतो ज्ञतः ?) ॥४६॥

उद्योतिषः स्यात् परे भागे तारा दृश्या यवीन्मिता ।

यवमात्रं सतो ज्योतिस्तस्मात् तारा यवद्वयम् ॥४७॥

इवेतं च करवीरं च ततः प्रागुक्तमानतः ।

कनीनिका तु नासाया मूलं विद्याद् यवान्तरम् ॥४८॥

नासामूलं प्रमाणेन ततो ज्ञेयं यवत्रये ।

ब्रह्मसूत्रात् पूर्वभागे (नगन्तो?) ध्वंगोलको ॥४९॥

(प्रापाङ्गं स्तात्रेतो?) विद्याद् द्विगोलकमितेऽन्तरे ।

तस्माद् भागेन कर्णाक्षिः कर्णः स्याद् विस्तरणं तु ॥५०॥

द्विययोना कला चक्षुर्यादित्या परिवर्धितः ।

पूर्वस्य करवीरेण सह इवेत्यं यवत्रयम् ॥५१॥

द्वितीयश्रृङ्गदृक् ताराप्रसूतिः प्रोक्तमानतः ।

कपोललेखा परतो (यवद्वयं ता?) कला भवेत् ॥५२॥

ब्रह्मसूत्राभ्यासिकाग्रं परस्मिन् सप्तभिर्यवैः ।

नासापुटः पूर्वभागे स्याद् यवाधिकमङ्गुलम् ॥५३॥

पूर्वं भागे यव गोत्री तन्नीपान्ते विधीयते ।

परभागोत्तष्ठः स्यात् प्रमाणेनार्धमात्रकः ॥५४॥

त्रियवदचाधरोष्ठः स्याच्छेषदचापचयस्तयोः ।

पाल्या मध्ये भवेत् सूत्रं पाल्यास्तु चिबुकं परे ॥५५॥

हनुपयन्तलेखा च सूत्रावर्धाङ्गुले भवेत् ।

हनोर्मध्यगतं सूत्रं परे स्यात् परिमण्डलम् ॥५६॥

सहैकसूत्रे परदृक् पयन्तेन परिस्फुटा ।

मुखपयन्तलेखार्धहनोरुपरि घाघरः ॥५७॥

कुर्यात्लेखाभिरेताभिः परभागं विचक्षणः ।
 (सूत्राङ्गुलोर्ध्वमात्रायां तस्माद् प्रोवा ययोदिता ॥१८॥
 सूत्रसंयोगात् पूर्वस्मिन्नङ्गुले सयवेऽङ्गुलः ?) ।
 ह्रिकार्ध्याङ्गुलं सूत्रात् पूर्वं स्यात् सुप्रतिष्ठिता ॥१९॥
 बाह्यलेखा हि तत्सूत्रात् परस्मिन्नङ्गुलाष्टके ।
 (तालं यद्योनप्रोवातो नप्रोवजेयोस्तूनद्वयको ?) ॥२०॥
 ह्रिकार्धसूत्रात् समारम्भः यलोभागोऽधिकं (?) भवेत् ।
 (तावन्मात्रे तरेवाहु ?) तस्मात् प्रभृति निर्दिशेत् ॥२१॥
 ह्रिकार्धसूत्रात् परे भागे स्तनश्चाङ्गुलपञ्चके ।
 रेखान्तसूचकः कार्यो मण्डलं साधंमङ्गुलम् ॥२२॥
 तस्मादनन्तरं बाह्यभागमात्रं विनिर्दिशेत् ।
 ह्रिकार्धसूत्रात् समारम्भः स्तनः (पूर्वपङ्कङ्गुले?) ॥२३॥
 स्तनात् पङ्कङ्गुले (तिर्यगक्षो स्मा द्वी ?) द्विभागिकः ।
 कक्षतो द्विकलेऽधस्ताद् बाह्यलेखा विधीयते ॥२४॥
 ग्राम्यन्तरा बाह्यलेखा स्तनात् पञ्चाङ्गुलेऽन्तरे ।
 ब्रह्मसूत्राच्च भागेन मध्यभागे (परि?) विदुः ॥२५॥
 (मध्याह्नककृपावहः परे?) तिर्यग् विभज्यते ।
 मध्यप्रान्तः पूर्वभागे भवेत् सूत्राद् दशाङ्गुलः ॥२६॥
 तिर्यग् नाभिप्रदेशः स्यात् परतो ब्रह्मसूत्रतः ।
 पयश्चतुर्भरधिकमङ्गुलानां चतुष्टयम् ॥२७॥
 पूर्वभागे विनिर्दिष्टः स एव कावशाङ्गुलः ।
 मध्येनेति परस्पोरोः सूत्रं नाभ्यन्तराधितम् ॥२८॥
 प्रधात्यपरजाञ्चेतात् (?) पूर्वतः कलया च सत् ।
 जावयोभागतश्चार्धकलया त्रियवेन च ॥२९॥
 जङ्घामध्येन लेखायाः प्रसक्तं नलकस्य तु ।
 (यति वरव ?) परतश्चतुर्भिः सूत्रमिष्यते ॥३०॥
 अनेनैवःनुसारेण बहिलेखा विधीयते ।
 ब्रह्मसूत्रात् परे भागे कटिरङ्गुलपञ्चके ॥३१॥
 (तामात्रमात्रा तु सा पूर्व मेडापं सूत्रसङ्गतम् ।
 सूत्रादरभागोरु मूलाग्राये ?) ॥३२॥

सूत्रादपरभागोरुमध्ये रेखा कलाद्वये ।
 सूत्रात् पूर्वोऽमूलं स्यात् पूर्वतः कलया तथा ॥७३॥
 कलाद्वये विज्ञेया रेखा पूर्वस्य जानुतः ।
 सार्धाङ्गुल्ययं जानु तत्पादयं चार्धमङ्गुलम् ॥७४॥
 सूत्रेण परपादस्य मध्यरेखा विभज्यते ।
 प्रादिमध्यान्तलेखायां सूत्रशीचमुदाहृता (?) ॥७५॥
 सूत्रात् प्राग्भागमलके (?) प्रान्तः मञ्चभिरङ्गुलः ।
 अर्धाङ्गुलं क्षयः कार्यः परभागोरुजङ्घयोः ॥७६॥
 पराक्षिभध्यगं सूत्रं लम्बभूमिप्रतिष्ठितम् ।
 परपादतलान्तात् प्रागङ्गुलेन विधीयते ॥७७॥
 + + सूत्रात् पूयपादस्य तलमण्डाङ्गुलं भवेत् ।
 अर्धस्तात् तलयोः शूक्ष्मा स्यात्लेखाष्टादशाङ्गुलम् ॥७८॥
 अङ्गुष्ठकाद्रकमात् (?) प्रदेशिन्यङ्गुलाधिका ।
 (परपादतलावस्तून पूर्वाङ्गुष्ठमूलगम् ॥७९॥
 सूत्रं यथाति?) सा भूमिलेखेति परिकीर्तिता ।
 सूत्रायर्धाङ्गुलेनोर्ध्वं तस्मात् पार्श्वेणः परस्य च ॥८०॥
 अङ्गुष्ठावङ्गुलीपातः पूयपादेऽनुसारतः ।
 उपप्रदेशिनीमानात् कुर्यादत्र प्रदेशिनीम् ॥८१॥
 अपरादचाङ्गुलीः सर्वाः क्रमेण क्षपयेत् ततः ।
 इति साचीकृतं स्थानमेतदुक्तं यथार्थतः ८२॥
 अर्धधर्माक्षिमिवानीं च स्थानकं सप्रचक्ष्महे ।
 अहसूत्र मुखे कृत्या मानमत्र विधीयते ॥८३॥
 केशान्तलेखा सूत्रात् स्यान्मात्रंका यवसंयुता ।
 [अयः सद्विषयामात्रा लेखा कुशयवाङ्गुलाः ॥८४॥
 उक्तोपमन्तरे यत्नं ताराय अर्धमातिष्ठेत् ।
 स्यैत्य चतुर्थयं दृश्यशेषं सा तिरस्कृतम् ॥८५॥
 कपोतरेखा परतो यववर्जितमङ्गुलम् ।
 सूत्रापूर्वापुटान्तः स्यादर्धाङ्गुलमितेन्तरे ॥८६॥
 नासिकान्तोऽङ्गुलं सूत्रात् परे पूर्वतपाङ्गुलम् ।
 मूले नासापुटः साद्वः सूत्रं गोज्याश्च मध्यगम् ?] ॥८७॥

यवार्धमात्रा गोजी स्यादुत्तरोष्ठः परस्य यः ।
 स ब्रह्मसूत्रादारम्य विज्ञेयो द्वियवोन्मितः ॥८८॥
 परे त्वधस्तान्नासाया रेखा चार्धाङ्गुलं भवेत् ।
 परभागेऽधरोष्ठस्य प्रमाणं + यवं मतम् ॥८९॥
 हनुपर्यन्तलेखाया मध्ये सूत्रं प्रतिष्ठितम् ।
 सूत्रात् प्राक् करवीरः स्याद् द्वियवोनाङ्गुलद्वयम् ॥९०॥
 यवार्धं स च दृश्येत इदं त्यं सार्धयवं ततः ।
 + तारा त्रियवा ज्ञेया शेषमुक्तप्रमाणतः ॥९१॥
 कर्णावर्ताविधः कर्णमध्यभागेन संमितम् (?) ।
 द्व्यङ्गुलः कर्णविस्तारः कर्णावर्ताच्चतुर्थवे ॥९२॥
 शिरःपृष्ठस्य लेखा स्यादिति ज्ञातव्योक्तमाचरेत् ।
 कर्णसूत्राद् बहिर्ग्रीवा विधातव्यं कमङ्गुलम् ॥९३॥
 गलो ग्रीवा च ह्रिकका च सूत्राद् प्रागङ्गुलीतरे ।
 ह्रिककासूत्राद् भवेदूर्ध्वमंसलेखा तथाङ्गुलम् ॥९४॥
 ब्रह्मसूत्रात् परे भागे स्यादं सोऽङ्गुलसमिते ।
 (वक्षोऽङ्गुलं ब्रह्मसूत्रां + + नस्ति कलान्तरे (?) ॥९५॥
 भागमात्रं भवेत् कक्षासूत्रात् पूर्वः स्तनस्य च ।
 कक्षातस्त्रिकलं यावत् पाद्वलेखा विधीयते ॥९६॥
 (दूरादग्रभुजस्तस्यावग्रे कर्मानुसारतः ।
 प्रासादमध्यः सूत्रः स्यादेकादशभिरङ्गुलैः ॥९७॥
 परभागस्य मध्यस्त?) सूत्रात् स्यादङ्गुलैस्त्रिभिः ।
 मङ्गुलेन परे भागे सूत्रती नाभिरिष्यते ॥९८॥
 नाभेखदरेखा तु विज्ञातव्याङ्गुलत्रये ।
 श्रोणी कर्णो भवेन्नाभे(?) मुखमर्धाङ्गुलान्वितम् ॥९९॥
 ब्रह्मसूत्रात् कटिः पूर्वं त्रिभागा द्व्यङ्गुला परे ।
 (ब्रह्मसूत्राभित मेढ्रस्तेल चापरतो भवेत् ॥१००॥
 पूर्वोक्तः मध्यमेखास्यात् सूत्रात् प्रत्यङ्गुलमन्तरे?) ।
 तस्यैव मूलरेखा च सूत्रात् प्रागु द्व्यङ्गुलेऽन्तरे ॥१०१॥
 मूललेखा परस्योरोः सूत्रात् स्याद् द्विकलेऽन्तरे ।
 त्वन्तजानुनो भागे पर्यन्तोपरि जानतः ॥१०२॥

परभागिका जातद्वै(?) सूत्रस्य सम्यक् प्रतिष्ठितम् ।
 जानुमध्ये गता लेखा बाह्यलेखाश्रिता भवेत् ॥१०३॥
 मध्यधमात्रं जानु स्यादधोलेखा तु तस्य या ।
 अर्धाङ्गुलेन सा सूत्रात् पूर्वतः प्रविधीयते ॥१०४॥
 सूत्रात् परे पराङ्गुलमूलपादोन्मङ्गुलम् ।
 मूलादङ्गुलकस्याग्रं सार्धं स्यादङ्गुलं स्थिभिः ॥१०५॥
 सूत्रात् परं स्याज्जङ्घाया लेखाङ्गुलचतुष्टये ।
 तस्मात्सु पूर्वजङ्घाया लेखा स्यादङ्गुलद्वये ॥१०६॥
 पूर्वजानु कलामानं शेषं कुर्याद् यथोदितम् ।
 परपादतले (स्तम्भं?) यत् त्रियंक् सुप्रतिष्ठितम् ॥१०७॥
 (तत्प्राक्प्रदेहस्वीध्वं?) सार्धं कलया भवेत् ।
 (प्राग्भस्मोऽङ्गुलमूलेच्छस्तत्र स्वीया?) कनिष्ठिका ॥१०८॥
 (कलामात्रं निजाङ्गुलद्वयासागं?) प्रपद्यते ।
 (यत् पराङ्गुलम्बसूत्रं प्रतिपद्यते?)
 यत् पराङ्गुलमूलोत्थं लम्बसूत्रं प्रपद्यते ॥१०९॥
 (मध्येन पूर्वभागास्ति शङ्खपाङ्गुलकस्य तत् ।
 पूर्वपाणिनतलादूर्ध्वं विदध्यादङ्गुलत्रये ॥११०॥
 पाण्यः परस्य पादस्य पूर्वपाद तिरस्कृतम् ।
 मध्यधर्माक्षं यथाशास्त्रमेवं स्यान्कमातिसेत् ॥१११॥
 अथ पादवर्गागतं नाम स्यान् पञ्चममुच्यते ।
 व्याप्यतितमुत्समान्ते ब्रह्मसूत्रं विधीयते ॥११२॥
 तत्ताटमाह्यलेखां च सूत्रस्पृष्टां प्रवर्शयेत् ।
 सूत्रात् सु नासिकावर्शः (सयुद्धय्य द्वाक्षमानतः?) ॥११३॥
 मपाङ्गो द्विकले सूत्रात् कर्णो (यथात्?) कलाद्वये ।
 कर्णो द्वपङ्गुलविस्तारः शिरःपृष्ठं कला ततः ॥११४॥
 अस्य मध्यगतं सूत्रमास्याधं स्यापयेत् ततः ।
 घट्गुले विद्युक् सूत्रादनुमध्यं चतुर्थये ॥११५॥
 सार्धाङ्गुले ततः कण्ठ त्रिप्रोवाङ्गुले नतः ।
 घट्गुलेन ततो ह्रिकवा चतुर्भिर्ब्रह्मसूत्रतः ॥११६॥
 मूर्ध्ना थवणपात्सन्तेनंनि सूत्रं सप्तमुच्यते ।

ग्रीवायाङ्गुल्यमप्येन (?) मध्यसूत्रं तदुच्यते ॥११७॥

भागे ह्रिकामध्यसूत्रादण्डमूलं कलाद्वये ।

मात्राष्टके च पृष्ठं तो (?) हस्तेखाप्येवमेव हि ॥११८॥

स्तनस्य मण्डलं तस्मादङ्गुलेन विधीयते ।

कक्षा च पूर्वभागे स्यान् सूत्रात् पञ्चभिरङ्गुलैः ॥११९॥

मात्रात्रयेणापरस्मिन् भागे कक्षा विधीयते ।

उभयोरन्तयोः प्राहुर्मध्यमण्डाङ्गुलं बुधाः ॥१२०॥

अङ्गुलद्वंद्वं शभिर्मध्यं पर्यन्तो मध्यसूत्रम् ।

मध्यपृष्ठं चतुभिः स्यान्नाभिपृष्ठं च पञ्चभिः ॥१२१॥

नाभ्यन्तरेणा नवभिः कटिपृष्ठं कलात्रये ।

उदरप्रान्तलेखा च ज्ञेया दशभिरङ्गुलैः ॥१२२॥

मात्राभिरष्टिभिः सूत्रात् स्फिजौ मध्यं प्रचक्षते ।

वस्तिशोर्ध्वं च नवभिः स्फिगन्तोऽष्टभिरङ्गुलं ॥१२३॥

अष्टभिर्मण्डमूलं स्याद्ब्रह्ममध्यं च सप्तभिः ।

अङ्गुलं पञ्चभिर्मूलमूरोः पादचास्यमुच्यते ॥१२४॥

चतुर्भिरङ्गुलैः सार्धं करमध्यं च पृष्ठतः ।

अग्रतः पञ्चभिः सार्धंस्तदेव प्राहुरङ्गुलैः ॥१२५॥

करमध्याङ्गुलमध्यं सूत्रमप्ये विधीयते ।

जान्वर्धं मध्यसूत्रं स्याद् भागो लेखा च जानुतः ॥१२६॥

भवेदुभयतः सूत्रं जङ्घा मध्ये च कीतिता ।

जङ्घा पङ्गुला सूत्रं मध्ये स्यान्नलकस्य च ॥१२७॥

उभयोः पादयोः कार्यौ नलकश्चाङ्गुलद्वयम् ।

चतुर्भिरङ्गुलैः पाणिमध्यसूत्राद् विधीयते ॥१२८॥

यथोक्तमानेनाङ्गुल्यस्तथा पादतलं भवेत् ।

पादर्यागतमिदं प्रोक्तं स्थानं भित्तिरसंज्ञकम् ॥१२९॥

पादर्यागतस्थानम् ॥

अतः परं परायुत्तस्थानकान्यभिधत्सहे ।

शृज्यागतपरायुत्त तत्रावापविधीयते ॥१३०॥

तत्राङ्गुलद्वयं कर्णौ विधातव्यौ पृथक् पृथक्

पाणिपर्यन्तयोर्मध्यं तथा सप्ताङ्गुलं भवेत् ॥१३१॥

अङ्गुलत्रितयं सार्धं पाष्णीं कायो पृथक् पृथक् ।
 कनिष्ठानामिकामध्या दशयेच्चतुरङ्गुलम् ॥१३२॥
 अङ्गुष्ठानामिकामध्याकनिष्ठ(वलिखेन्तरे?) ।
 परावृत्तमिदं शेषमृज्वागतवदादिशेत् ॥१३३॥
 अर्धधाक्षादिकादीनि यानि स्थानानि तेषु यत् ।
 भवेद् यस्य परावृत्तं तद्वशात् तस्य तद् भवेत् ॥१३४॥
 + + यस्य हि यद् दृश्यं स्थानकस्याङ्गुलीरितम् ।
 तद्दृश्यं परावृत्ते तस्यावृश्यं च दृश्यते(?) ॥१३५॥
 स्थानानि गदितानि + जीवेषु त्रिपदेषु च ।
 निर्जोषेष्वपि ज नीयाद् यानासनगृहादिषु ॥१३६॥
 स्थानानि मूलभूतानि नवधौतानि वस्तुतः ।
 यानि विशति-भक्तानि तद्भूदानेव तान् विदुः ॥१३७॥
 मूर्धस्थिता यदा वृष्टा ऋज्वादीनि विलोकयेत् (?) ।
 स्थानानि तेषां यन्मानं तवस्मात् तदिहोष्यते ॥१३८॥
 विस्तृत्याष्टादश न्यस्येदाग्रत्या द्विगुणानि च ।
 (अङ्गुल्यन्यादारासूत्र?) यथाभागं यथोचितम् ॥१३९॥
 प्रायामस्याधदेशे च विस्तारोऽस्याग्रतोऽष्टभि ।
 + + + + + (पृष्ठप्रदेशाद् + मङ्कयेत् ?) ॥१४०॥
 तन्मध्यगामिनी (स्त?सू)त्रे न्यस्येदाग्रतविस्तृते ।
 अङ्गानां स्यात् तदवधिनिर्गमो (षष्ठमाणवः ॥१४१॥
 सूनस्योगतो गर्भसूत्राविस्थादि?) ।
 स्तनगर्भो गर्भसूत्राद् विस्तृतो(ती) स्यात् षडङ्गुलः ॥१४२॥
 षडङ्गुलः स्यात् स्तनयोस्ति यं ग गर्भ(वि)निर्गमः ।
 तिर्यग गर्भा(त्) पृष्ठपक्षो स्मिजावपि दशाङ्गुले ॥१४३॥
 (ने?न)षाङ्गुले पृष्ठवंशः स्फिजो(ः)सप्ताङ्गुलेऽन्त(रम्?रे) ।
 कक्षाया मूलमायामाव गर्भतश्च दशाङ्गुलम् ॥१४४॥
 निर्गमोऽष्टाङ्गुलं तस्य सूत्रात् सप्त च पृष्ठतः ।
 गर्भसूत्रात् ततस्तिर्यक् पादांशोऽष्टादशाङ्गुलः ॥१४५॥
 गर्भादि यद्यप्रदेशश्च (?) भवेत् षड्विभिरङ्गुलैः ।

अष्टाभिजंठरं गर्भात् पाश्वर्योः पुरतोऽपि च ॥१४६॥

उदरस्य + भं पृष्ठं पश्चात् सप्तभिरङ्गुलैः ।

सा (घं द्वा? घेर्द्वा) दशभिर्मूलमुर्वो (रयो?) मतोऽङ्गुलैः ॥१४७॥

पञ्चाङ्गुलं निर्गमस्तत् + स्यात् सप्त च पृष्ठतः ।

ऊरुमूलस्य पृष्ठात् तु स्फिजौ त्र्यङ्गुलनिर्गतौ ॥१४८॥

मेढ्रमग्रे ततो ज्ञेय गर्भसूत्रात् षडङ्गुले ।

तिपंकसूत्राज्जानुपाश्वर्यं सा (घं? घे?) नवभिरङ्गुलैः ॥१४९॥

आयामसूत्राज्जान्वन्तपृष्ठेऽग्रे चतुरङ्गुलः (?) ।

नलकश्च भवेद् गर्भात् तिर्यगस्य षडङ्गुलः ॥१५०॥

गर्भसूत्रात् नु नलकः पृष्ठतश्चतुरङ्गुलः ।

सूत्रान्ताङ्गुल्यपर्यन्तः (?) स्यात् सार्धैः षड्भिरङ्गुलैः ॥१५१॥

अक्षः (?) सार्धाङ्गुले सूत्राद् भवेद् विस्तृतिदर्शनात् ।

चतुर्दशाङ्गुला (ल?) पादो दैर्घ्येणात्र प्रकीर्तितः ॥१५२॥

गर्भादष्टाङ्गुलाग्रोऽसौ पश्चादपि षडङ्गुलः ।

जानुनोरक्षश्च स्यादन्तरमङ्गुलं मिथः (?) ॥१५३॥

ऊर्वोरङ्गुलमुद्दिष्टं (न भलयो?) इचतुरङ्गुलम् ।

ऋज्वगतमिति प्रोक्तमर्धजौ मध्यसूत्रतः ॥१५४॥

(परिवर्ततगुलगं सावावप्यङ्गुलद्वयम् ।

तस्मात् सावेस्त सार्धाक्ष्ये? त्र्यङ्गुले परिवर्तनी ॥१५५॥

+ + + भित्रिके परायुत्तेऽप्ययं विधिः ।

ऋज्वगताधर्जुं कसाक्षिसंज्ञाध्यर्धाधिपाश्वर्यागतसंज्ञकानि ॥१५६॥

तेषां परायुत्तचतुष्टयं च प्रोक्तान्यथो विशति (र)न्तराणि ।

इति महाराजाधिराजथीभोजदेवविरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्निवास्तुशास्त्रे

ऋज्वगतादिस्थानलक्षणं नाम

षष्ठितमोऽध्यायः

वैष्णवादि-स्थानक-लक्षणम्

अथान्यान्यभिधीयन्ते चेष्टास्थानान्यान्यनेकशः ।

यानि ज्ञात्वा न मुह्यन्ति + + चित्रविचक्षणाः ॥१॥

वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा ।

प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्येतानि लक्षयेत् ॥२॥

(अथैकपादसंज्ञायां विहितानां कथं स्त्रीणाम् ?) ।

हौ तालावधंतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥६॥

तयोः समन्वितस्त्यैकस्यैकः पक्षस्थितोऽपरः ।

किञ्चित्तद्विचित्रं च (शगाश्रोज्यचसंयुतम्?) ॥४॥

वैष्णवस्थानमेतद्वि विष्णुरश्राधिदेवतम् ।

समपादे समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥५॥

स्वभायसौष्ठवोपेतौ ग्रहाश्चाश्राधिदेवतम् ।

तालाश्रयोऽधतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ॥६॥

अथमेकं द्वितीयं च पाद पक्षस्थितं लिखेत ।

(नैयमोर?) भवत्येवं स्थानं वैशाखसंज्ञितम् ॥७॥

विशाखो भगवानस्य स्थानकस्याधिदेवतम् ।

ऐदं स्थानमण्डलं पादौ चतुस्तालांतरस्थितौ ॥८॥

अथपक्षस्थितिश्चैव कटिर्जानुसमा तथा ।

प्रसार्य दक्षिणं पादं पञ्चतालान्तरस्थितम् ॥९॥

आलीढं स्थानकं कुर्याद् रुद्रश्चाश्राधिदेवतम् ।

कुञ्चितं दक्षिणं कृत्या वामपादं प्रसारयेत् ॥१०॥

आलीढं परिवर्तेन प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।

दक्षिणस्तत्र समः (?) पादस्यैकः पक्षस्थितोऽपरः ॥११॥

समुपेतकटिर्यामिश्चावहित्यं तदुच्येत ।

एकः सप्तस्थितः पादो द्वितयोऽप्रतलान्वितः ॥१२॥

(शूद्रमविद्धं यात?) इत्यन्त उच्यते ।

स्थानत्रयमिदं स्त्रीणां नृणामपि भवेत् त्रयचित् ॥१३॥

पटोपादये करो यक्षत्रमुरो घोषा शिरस्तथा ।

स्थानत्रये समस्तेषु त्रयमेतत् त्रियानुगम् ॥१४॥

त्रिधाणां पुनरानन्त्यात् समस्तेन न शक्यते ।

यवतु तथापि दिङ्मात्रमस्माभिः संप्रदर्शयते ॥१५॥
 हृष्टायाः प्रियसंविधे नार्याः पुरुषस्य चा प्रियाम्यर्थे ।
 भवति स्थितसंस्थानं त्रिभिरिति तच्च कथयाम (?) ॥१६॥
 यद्ब्रह्मसूत्रमज्वागते भवेत् (तन्मतम् मेऽपि?) ।
 अथयव विभागतस्तत् कथयामः साम्प्रतं क्रमशः ॥१७॥
 (ज्ञानं सत्रय वि?) नानिकाधरपुटेषु सृष्टकणि च ।
 (कंगते परचूचुकपूर्वेण कलान्तरे?) नाभी ॥१८॥
 पश्चाद्दूरोर्मध्ये पश्चिमगुल्फस्य तद्वदन्ते च ।
 स्थाने त्रिभङ्गनामनि सूत्रस्य गतिर्विनिदिष्टा ॥१९॥
 पादौ तालान्तरितौ कतंयौ स्थानके त्रिभङ्गाख्ये ।
 षोडशविंशत्यङ्गुलमध्येऽन्तरितौ (पितुदंडिदाक्षे?) ॥२०॥
 गमनं त्रिविधं प्राहुर्हुतमध्यविलम्बितप्रभेदेन ।
 (स्थानेष्वर्धनेप्राख्यभित्तिषु त्रयगमध्ये?) ॥२१॥
 प्रान्ते करवीरस्याथ + + + सुखवर्ष्यन्ते ।
 कण्ठान्ते (परभागा स्तनतोगुलदुग्मवर्ष्यन्ते?) ॥२२॥
 नाम्यासन्ने मध्ये मेढस्य तथा परस्य नलकस्य ।
 प्रान्ते यज्जा?) याते गमने स्याद ब्रह्मसूत्रगतिः ॥२३॥
 (सोद्योगमने तु पूर्वं लोचनखीरके पुटे तद्वि ।
 तद्विब्रवरान्ते स्तनचूकस्य मध्ये?) तथा नाभी ॥२४॥
 मध्ये मेढस्यान्ते + + + परजानुनः क्रमेणैव ।
 अपराङ्गुलकमूले विज्ञेयं ब्रह्मसूत्रमिति ॥२५॥
 परपादद्वादशिक्ष (?) स्थित्या क्रियते तथाच पूर्वाह्नि ।
 कुर्यात् तलमिह भूतलसूत्रार्थं + गुलोत्क्षिप्तम् ॥२६॥
 भूप्रगतेऽपाङ्ग (चिबुकांशो?) गोलकान्तरे नाभेः ।
 सूत्रपरतत्रतः पूर्वण परावसाधिक्षे (?) ॥२७॥
 पादयंगते सस्थाने पश्चिमपादोऽत्र सप्तगोलः स्यात् ।
 द्वादशक्षिप्तमङ्गुलं रूपः परतत्रतः परमम् ॥२८॥
 आर्वते + + कूटे गण्डप्रान्ते च सूत्रकभागस्य ।
 गलवत्तौ स्तनमध्ये गोलत्रितयान्तरे नाभेः ॥२९॥
 (स्फिक्पादवपश्चिमजानुनश्चा पूर्वार्तिमामूते सूत्रम् ।

स्यादपरपाणिपूर्वस्थितं च भिवेत्योने?) ॥३०॥
 क्षपयेत् परभागाह्नि (?) स्वस्मान्माताद् यथोदितादेव ।
 (पूर्वाह्नि ?) रङ्गुष्ठः कर्तव्यो भूमिसूत्रस्यः ॥३१॥
 पश्चादङ्गुष्ठाग्रं सुक्षिप्तं स्याद् विलम्बिते गमने ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुले ब्रह्मसूत्रतस्तालिके मध्ये (?) ॥३२॥
 द्रुतगमनेऽङ्गुष्ठाग्रं कर्तव्यं षोडशाङ्गुलेऽस्मात् ।
 (परपादाभूमेसः ?) प्रोत्क्षिप्तो भवति पूर्वपादश्च ॥३३॥
 इति सर्वेषु जेयं गमनस्थानेषु संस्थानम् ।
 सूत्राणामन्येषां विदधोत बुधः स्थितिं यथायोगम् ॥३४॥
 (विन्यासयोषणक्षिप्तन ?) दृष्टिहस्तादिविनिवेशः ।
 अथ स्थानचतुष्कस्य प्रविच्छन्दककीर्तनात् ॥३५॥
 अस्या अपि क्रिया लेख्याः सम्भवन्तीह या नृणाम् ।
 शिक्ष्याणां प्रतिपत्त्यर्थं सूत्राणि त्रीणि पातयेत् ॥३६॥
 ब्रह्मसूत्रगते सूत्रे ये च पार्श्वे समाश्रये ।
 ऊर्ध्वानि त्रीणि सूत्राणि स्याकेष्व(भिष्वपि ?) ॥३७॥
 कुर्वीत तेषु मध्ये यद् ब्रह्मसूत्रं तदुच्यते ।
 भित्तिके पुनरन्यस्य भागस्यापेक्षया मतम् ॥३८॥
 पार्श्वस्थं ब्रह्मसूत्रं स्यात् कायतो मध्यग हि तत् ।
 ये द्वयोः पार्श्वयोः सूत्रे + + + हि ते स्मृते ॥३९॥
 प्रवेशावयवस्यात्र निष्यस्यं यद्यदीप्सितम् ।
 तत्र सूत्रं विधातव्यं तिर्यग्ूर्ध्वानुसारतः ॥४०॥
 अपेक्षितानि यावन्ति प्रत्यङ्गव्यक्तिसिद्धये ।
 तावन्त्यवयवव्यक्तिसिद्धये तिर्यङ् नियोजयेत् ॥४१॥
 ऊर्ध्वानि त्रीणि सूत्राणि तिर्यङ्मानानुसारतः ॥४२॥
 स्थानानि वैष्णवमुखान्युदितानि सम्यक् ।
 (त्रिमंगितडिते ?) गमनरूपेते ॥
 सूत्रस्य पातनविधिश्च यथाबहुक्तो ।
 ज्ञाते न भवेत् तदिह सूत्रभूतां वरिष्ठः ॥४३॥
 इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवकिरचिते समराङ्गणसूत्रधारनाम्नि वास्तुशास्त्रे
 वैष्णवादिस्थानकलक्षणं नाम एकपण्डितमोऽध्यायः ।

पताकादिचतुष्पष्टिहस्तलक्षणम्

चतु पष्टिरिहेदानीं हस्तानामभिधीयते ।
 लक्षण विनियोगश्च योगायोगविभागतः ॥१॥
 पताकस्त्रिपताकश्च तृतीयः कर्तरीमुखः ।
 अर्धचन्द्रस्तथैरात्रः शुक्लपुण्डस्तथापरः ॥२॥
 मुष्टिश्च शिखरश्चैव कपित्थ लटकामुखः ।
 सूच्याश्च पद्मकोशाहि शिरसौ मृगशीर्षकः ॥३॥
 काङ्गूलकालपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ।
 हस्तास्यौ हसपक्षश्च सन्वशमुकुलावपि ॥४॥
 ऊर्णनाभस्ताभ्रचूड इत्येषा चतुरन्विता ।
 हस्तानां विंशतिस्तेषां लक्षणं कर्म चोच्यते ॥५॥
 प्रसाररिताग्रा सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 कुञ्चितश्च तथाङ्गुल्यो स पताक इति स्मृतः ॥६॥
 उरिक्षिप्तेन शिरो यावत्पाणिना उरसा पुनः ।
 नतेन वामतः किञ्चिद् भ्रुकुटोऽकुटिलभ्रु च ॥७॥
 स्तोकावष्कारिताक्षेण प्रहारमभिनिर्दिशेत् ।
 प्रतापन तयोद्भूतो नरेसीघ्रतेन च ॥८॥
 सयेवाविकृतास्येन भालस्थ किञ्चिद् विचलित करः ।
 पताकस्कोरिताक्षेण भ्रुकुटीकुञ्चितभ्रुवा ॥९॥
 कार्योऽहमिति गर्व स्याच्चित्रशास्त्रविशारदः ।
 अयंयु वक्ष्यमाणेषु सयुत चैनमाचरेत् ॥१०॥
 द्वितीयहस्तपुक्तो य स हस्त सयुत स्मृतः ।
 (तत्राग्निमूषणाचाम पुरतो क्षिणत पुनः ?) ॥११॥
 ऊर्ध्वं प्रसर्प्य कतव्यः प्रचलद्विरस्ताङ्गुलि ।
 वटध्यादित्यमेवोक्तं वर्षघारानिरूपणम्

(कित्वधामियंतं तौ तावमच्छन्तो च?) दर्शयेत् ।

पुष्पवृष्टिप्रपतेन प्रचलद्विरलाद्गुतिः ॥१३॥

कार्यं हस्तद्वयं चक्रं त्रयोऽप्यत्राधिकारिघः(?) ।

(कंतेव ?) + + चोत्तानं विधाय स्वस्तिकं बुधः ॥१४॥

कुर्वाणो विच्युतिं तस्य पल्लवं सम्प्रदर्शयेत् ।

पुष्पोपहारं (सव्याणि?) ये चार्था भूतलस्थिता (:) ॥१५॥

तानुन्नमितयामभ्रूः किञ्चित्तुद्वाहयञ्छिरः ।

तादृशं हस्तपुष्पं तु कुर्याद्विकृताननः ॥१६॥

अधोमुखं च तेनैव कर्तव्या घटना मियः ।

संवृतं वाथ विशिलण्टं सारः + + + + ॥१७॥

दर्शनीयं च वदनमस्मिन्नधिकृतं सदा ।

पात्यं छन्नं च कर्तव्यं संवतेन परस्परम् ॥१८॥

किञ्चिद्विनसमूर्धा च विधायाधोमुखौ ततौ ।

मिषिडं निविडेनैव निषिकारमुष्णाम्बुजः ॥१९॥

उरसोऽग्रे तथोर्ध्वेन परावृत्ते च हस्तयोः ।

पुगलेन मनशशक्तिं प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥२०॥

गोप्यं घामेन गुप्तेन किञ्चिद्विनतमस्तकः ।

किञ्चिद्वाकुञ्चित्तां घामां भ्रुवं कृत्वा प्रदर्शयेत् ॥२१॥

पाद्वंस्थेन पताकेन (पाण्यङ्गद्वितयेन तु ।

अधिकस्थेन पताकेन?) पाण्यङ्गद्वितयेन तु ॥२२॥

अविकारिमुखो यायोः कुर्याद्विभिनय ततः ।

नतोत्त + शिरास्तेन (द्विहितं भ्रुकुटिमानके?) ॥२३॥

धेलामुखौ च मतिमान् पाणिपुष्मेन दर्शयेत् ।

पुरःस्थितेन यानेन दक्षिणेन तु पाणिना ॥२४॥

(तत्पृष्टे?) सर्पस्य स्तोकमुद्वाहितशिरा नरः ।

वेगं प्रदर्शयेन्नित्यमविकारि दधन्मुखम् ॥२५॥

(इत्युश्वेनुश्च?) चलता हस्तयोर्द्वितयेन तु ।

मूर्ध्ना तदनुगेनैव तथैव विकृताननः ॥२६॥

क्षोभस्याभिनयं कुर्याद्विस्ताभिनयकोविदः ।

(उधस्तुधो मुखेनावः यतः परायतापि च?) ॥२७॥

पताकादिचतुष्पष्टिहस्तलक्षणम्

चतुःपष्टिरिहेदानीं हस्तानामभिधीयते ।
 लक्षणं विनियोगश्च योगायोगविभागतः ॥१॥
 पताकस्त्रिपताकश्च तृतीयः कर्तरीमुखः ।
 अर्धचन्द्रस्तथारालः शुक्रतुण्डस्तथापरः ॥२॥
 मुष्टिश्च शिखरश्चैव कपिल्यः खटकामुलः ।
 सूच्यास्य पद्मकोशाहि शिरसौ मृगशीर्षकः ॥३॥
 काङ्गुलकालपद्मश्च चतुरो भ्रनरस्तथा ।
 हस्तास्यो हंसपक्षश्च सन्धशमुकुतावपि ॥४॥
 ऊर्णनाभस्ताम्रचूड इत्येषा चतुरन्विता ।
 हस्तानां विंशतिस्तेषां लक्षणं कर्म चोच्यते ॥५॥
 प्रसाररिताग्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 कुञ्चितश्च तथाङ्गुलः स पताक इति स्मृतः ॥६॥
 उत्क्षिप्तेन शिरो यावत्पाणिना उरसा पुनः ।
 नतेन वामतः किञ्चिद् भ्रुकुटोकुटिलभ्रु च ॥७॥
 स्तोकावष्फारिताक्षेण प्रहारमभिनिदिशेत् ।
 प्रतापन तथोद्भूतो नरेसोप्रतेन च ॥८॥
 तथैवाविकृतास्येन भालस्यः किञ्चिद् विचलितः करः ।
 पताकस्फोरिताक्षेण भ्रुकुटोकुञ्चितभ्रुवा ॥९॥
 कार्योऽहमिति गर्वः स्याच्चित्रशास्त्रविशारदः ।
 अयं वक्ष्यमाणेषु संयुतं चैनमाचरेत् ॥१०॥
 द्वितीयहस्तपुक्तो यः स हस्तः संयुतः स्मृतः ।
 (तत्राग्निसूयणाचामः पुरतो क्षिणतः पुनः ?) ॥११॥
 ऊर्ध्वं प्रसर्प्य कतव्यः प्रचलद्विरस्ताङ्गुलिः ।
 विदध्यादित्यमेवोक्तं वयं धारानिरूपणम्

(कित्वधामियंतं तौ तावमच्छन्तौ च ?) दर्शयेत् ।

पुष्पवृष्टिप्रपतेन प्रचलद्विरलाङ्गुलिः ॥१३॥

कार्यं हस्तद्वयं चक्रं त्रयोऽप्यत्राधिकारिघः (?) ।

(कंतेव ?) + + चोत्तानं विधाय स्वस्तिकं बुधः ॥१४॥

कुर्वाणो विच्युतिं तस्य पत्वलं सम्प्रदर्शयेत् ।

पुष्पोपहारं (सध्वाणि ?) ये चार्या भूतलस्थिता (:) ॥१५॥

तानुन्नमितधामभ्रूः किञ्चिदुद्वाह्यञ्छिरः ।

तादृशं हस्तयुग्मं तु कुर्याद्विकृताननः ॥१६॥

अधोमुखं च तेनैव कतंघ्या घटना मियः ।

संयुतं वाय विदिलष्टं तारः + + + + + ॥१७॥

दर्शनीयं च वदनमस्मिन्नविकृतं सदा ।

पाल्यं छन्नं च कतंघ्यं संयतेन परस्परम् ॥१८॥

किञ्चिद्विनसमूर्धा च विधायधोमुखौ तलौ ।

निदिष्टं निविडेनैव निविकारमुखाम्बुजः ॥१९॥

उरसोऽग्रे तथोर्ध्वेन पराधत्ते च हस्तयोः ।

युगलेन मनशशक्तिं प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ॥२०॥

गोप्यं वामेन गुप्तेन किञ्चिद्विनतमस्तकः ।

किञ्चिदाकुञ्चितां धामा भ्रुवं कृत्वा प्रदर्शयेत् ॥२१॥

पाश्वस्थेन पताकेन (पाण्यञ्जद्वितयेन तु ।

अधिकस्थेन पताकेन ?) पाण्यञ्जद्वितयेन तु ॥२२॥

अधिकारिमुखो वायोः कुर्यादभिनयं ततः ।

नतोत्त + शिरास्तेन (द्विहित भ्रुकुटिमानके ?) ॥२३॥

वेलामुखौ च मतिमान् पाणियुग्मेन दर्शयेत् ।

पुरःस्थितेन वामेन दक्षिणेन तु पाणिना ॥२४॥

(तसूष्टे ?) सर्पता स्तोकमुद्वाहितशिरा नरः ।

वेगं प्रदर्शयेन्नित्यमविकारि दधन्मुखम् ॥२५॥

(इत्थुश्चेत्तुश्च ?) चलता हस्तयोर्द्वितयेन तु ।

मूर्ध्ना तदनुगेनैव तथैव विकृताननः ॥२६॥

क्षोभस्याभिनयं कुर्याद्विस्ताभिनयकोविदः ।

(उघस्तूघो भुक्तेनावः यतः परार्थतापि च ?) ॥२७॥

पताकेनाभिनेतव्यो विधाय भ्रुकुटि मनाक् ।
 पाश्यंयद्यस्थितेनोर्ध्वं चसदङ्गुलिना भुहुः ॥२८॥
 उत्साहनं विधातव्यमुन्नम्य च शिरोधराम् ।
 तिर्यग्विष्फार्यमाणेन प्रभूतमभिनिर्दिशेत् ॥२९॥
 महतोऽभिनयः कार्यः पाश्यंयोरुर्ध्वसं पिणा ।
 भ्रान्तेनोत्तानितेनाविकृतास्येन महाजनम् ॥३०॥
 रूपयेदुच्चमुच्चैः पताकेनैव पाणिना ।
 इतस्ततः प्रचलता दशंयेत् पुष्कराहतिम् ॥३१॥
 (सत्ताक्षपेण वक्त्रेण चलयं + मुखेन च?) ।
 स्थितेन पाश्यंयोस्तिर्यग् रिच्यमानेन दशंयेत् ॥३२॥
 पक्षोत्क्षेपक्रियां नित्यं वक्त्रेण विकृतेन च ।
 उत्तानितेन वामेन विधृतेनेतरेण तु ॥३३॥
 पुरःप्रसर्पिणा धौतं हस्तानुगतदृष्टिना ।
 निघृष्टतलहस्तेन भ्रुकुट्या मृदितं पुनः ॥३४॥
 प्रघृष्टमेकदृष्टेन द्वितीयेन प्रसर्पता ।
 (तेन?) स्योपरि हस्तेन निविष्टेन विधीयते ॥३५॥
 अग्न्योन्मथयंणात् पिष्टं भ्रुकुट्या च प्रदर्शयेत् ।
 पाश्यंस्थितेन शैलेन्द्रं दूरविष्फारितेन च ॥३६॥
 प्रदर्शयेत् समुत्क्षिप्य मनाग् भ्रूलतिकां शनैः ।
 शैलधारणमग्न्योन्मथयंणाभिमुखेन च ॥३७॥
 पाश्ययोः सम्प्रवेशयाधः कृतभ्रुकुटिना ततः ।
 कार्यमुत्क्षिप्यमानेन शैलप्रोत्पादनं तथा ॥३८॥
 शिरःप्रवेशसंस्थेन दूरमुत्तानितेन च ।
 समुन्नतभ्रुवा कार्या पर्वतोद्धरणक्रिया ॥३९॥

इति पताकहस्तः॥

पताके तु यदा वक्त्रे नामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ।
 त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्याभिधीयते ॥४०॥
 (अयं + + अवि?) चलन्मध्याकनिष्ठिकः ।
 अत्रोहेन विधातव्यो नतमूर्ध्ना तथा मनाक् ॥४१॥
 उन्नामेन समुत्क्षिप्तपुरोभागेन चामुना ।

नमता शिरसा कुर्यात् तथावतरणक्रियाम् ॥४२॥
 पाद्वन्तः सर्पता कायंममुनैव विसर्जनम् ।
 पराङ्मुखानां (रयोग्र?) भ्रुकुटि विरचय्य वा ॥४३॥
 धारणं पाद्वन्तस्थेन प्रवेशोऽधो नतेन च ।
 प्रवेशं कुर्वताकारो (वेकुब्जमविकारिताः?) ॥४४॥
 उल्लिख्यताङ्गुलियुग्मेन तथोत्तानेन चामुना ।
 उन्नमनं विधातव्यमविकारिमुखेन च ॥४५॥
 पाद्वन्तो नमता क.यः प्रणामो नतमस्तकः ।
 निर्वृत्तं तथोद्बृत्तेनोर्ध्वाङ्गुलिशिखेन च ॥४६॥
 प्रसर्पितमुखस्याग्रे निर्वृत्तं विविधवचनं च ।
 उत्तानेना (भुमाङ्गुल्या इवहीत्वा?) नामिकावप्या ॥४७॥
 मङ्गल्यानां समालम्भः पदार्थानां विधीयते ।
 पराङ्मुखेन शिरसः प्रदेशे सर्पता तथा ॥४८॥
 प्रदर्शयेच्छिरःसन्निवेशमेतेन पाणिना ।
 एतानि दर्शनीयानि सर्वाण्यविकृताननैः ॥४९॥
 हस्तद्वयेनोभयतः केशानासप्रवतिना ।
 उष्णीषमुकुटादीनि प्राप्नोतीति निरूपयेत् ॥५०॥
 कर्तव्यः श्रोत्रनासास्यपिधाने तु समीपगः ।
 पाणिः कृतभ्रुकुटिना तथोर्ध्वस्थाङ्गुलिद्वयः ॥५१॥
 अधोमुखं प्रस्थिताभ्या (मङ्गुलीभ्यां) प्रदर्शयेत् ।
 चलाम्भ्यां मुकुलाभ्यां च हस्तस्यास्यैव पट्टपदान् ॥५२॥
 दर्शयेत् पाणिपुग्मेन कदाचित् पक्षिणो लघून् ।
 पवनप्रभृतीश्चैव पदार्थानपरानपि ॥५३॥
 चलिताङ्गुलिना हस्तद्वयेना धो नतेन च ।
 अधोमुखेन वा स्रोतो दर्शयेत् सर्पता पुरः ॥५४॥
 ऊर्ध्वावस्थितिना गङ्गास्रोतः सूत्रनिभेन च ।
 अधोविनमता पाणिद्वितयेन प्रदर्शयेत् ॥५५॥
 पुरः प्रसर्पनैकेन चलता विकृताननः ।
 हस्तेन सर्पाभिनयं विदधीत विचक्षणः ॥५६॥
 मङ्गुलिद्वितयेनाधोमुखेनाभ्रप्रमाजंनम् ।

कुर्यात् कनीनिकादेशसर्पिणा विनताननः ॥५७॥
 अथद्विचार्धं च संपन्त्या भालदेशे त्वनामया ।
 तिलकं रचयेदेकाम्बुमयं शूलतां शनैः ॥५८॥
 तथा चंचानामिकया कार्या स्याद् रोचनाक्रिया ।
 भालमय रोचनां मूर्ध्नि तथैव च विचित्रिषेत् ॥५९॥
 तथैव च विधातव्यमलकानां प्रदर्शनम् ।
 उत्तानितेन हासश्च त्रिपताकेन पाणिना ॥६०॥
 वदनस्याग्रतस्त्रियंगुलिद्वयचालनात् ।
 त्रिपताकाद्गुलीभ्यां तु चलिताभ्यामुरोपतः ॥६१॥
 शिखण्डिशारिकाकाकोकिलादीन् प्रदर्शयेत् ।
 हस्तस्मानुगतं दृष्टि (त्रैलोक्य?) + + कारयेत् ॥६२॥

इतित्रिपताकः ॥

त्रिपताके यदा हस्ते भवेद पृष्ठावलोकिनी ।
 तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुखः ॥६३॥
 नमता संयुतेनेत स्ततः तञ्चरणं पदः ।
 (तेतस्य स्तंभलनं हि युगस्य तदमातया?) ॥६४॥
 अधोमुखेन कर्तव्यमनयेव च रङ्गणम् ।
 सलाहवतिना शृङ्खलं संयुतेनोन्नतभ्रूवा ॥६५॥
 प्रदर्शयेत् तदुल्लिखता लेख्यमभ्युन्नतभ्रूवा ।
 अधोमुखेन चकेन तथाधो नमता मनाक् ॥६६॥
 दर्शयेत् पतनं बाधो गच्छता मरणं तथा ।
 नमतेतस्ततः शक्रविक्षेपेण(?) विवर्जितम् ॥६७॥
 पाणिना व्रजतायस्तात् कुञ्चितभ्रूनमच्छिराः ।
 न्यस्तं प्रदर्शयेत् (कार्यादृकसंयम्यमाचस्तं कुर्यात्त्रिघटिनं तथा ॥
 पीनं बालद्रुमीः कञ्चुककरानुगा?) । इति कर्तरीमुखः ॥
 यस्याद्गुल्यस्तु विनताः सहाद्गुष्ठेन चापवत् ॥६८॥
 सोऽर्धचन्द्र इति प्रोक्तः करः कर्मस्य कथ्यते ।
 तेनोन्नतभ्रूरेकेन शशिलेखां प्रदर्शयेत् ॥६९॥
 मध्यमोपग्य + मायस्तं कुर्यात्त्रिघटिनं तथा ।
 पीनं बालद्रुमाः कम्बु कलशा बलपानि च ॥७०॥

प्रदर्शनीयान्येतेन संयुतेनेति चापरे ।

रशनाकुण्डलादीनां तलपत्रस्य चामुना ॥७२॥

कोटजघनयोश्चाभिनयस्तद्देशवर्तिना ।

अस्याप्यनुगता दृष्टिः कार्या सर्वत्र नतंकः ॥७३॥ इति अर्धचन्द्रः ॥

प्राद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चितोऽङ्गुष्ठकस्तथा ।

शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता भरालेऽङ्गुलयः स्मृताः ॥७४॥

प्रास्तृतेनाग्रतोऽनेन किञ्चिदभ्युत्थितेन च ।

सत्त्वशीण्डोर्गाम्भीर्यधृतिकान्तोः प्रदर्शयेत् ॥७५॥

दिव्याः पदार्था ये चान्ये तानप्यविकृताननः ।

दर्शयेदुन्नतभ्रूश्च पाणिनानेन नतंकः ॥७६॥

प्राशीर्वाद तथैकेन स्त्रीकेशग्रहणे च यत् ।

निर्वर्णनं च सर्वाङ्गमात्मनो यद विधीयते ॥७७॥

उत्कर्षणं च तत् सर्वं कार्यमभ्युन्नतभ्रूवा ।

दर्शयेद्वस्तुयुग्मेन प्रदक्षिणगतेन च ॥७८॥

विवाह संप्रयोगं च कौतुकानि बहूनि च ।

अङ्गुल्यग्रसमाधोगरचितस्वस्तिकेन च ॥७९॥

परिमण्डलपातेन प्रादक्षिण्यं प्रदर्शयेत् ।

परिमण्डलसंस्थानं तथानेन महाजनम् ॥८०॥

द्रव्यं महीतले यच्च रचितं तत् प्रदर्शयेत् ।

दानं धारणमाह्वानमनैकवचनं तथा ॥८१॥

दर्शयेच्चलता तेन हस्तेनासंयुतेन च ।

खेदापनयनं कार्यं गन्धाघ्राणं तथामुना ॥८२॥

तत्प्रदेशे प्रवृत्तेन पाणिना नृत्तकोविदेः ।

योषितां विषये नृप पाणि प्रायेण युज्यते ॥८३॥

कर्माण्येतानि सर्वाणि त्रिपताकवदाचरेत् ।

नाहमित्यभिनेतव्यमास्पदेशस्थितेन च ॥८४॥

अस्यानुयायिनीं दृष्टिं विदधीत भ्रूवो तथैव ।

इत्यरातः ॥

भरालस्य यदा यक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ॥८५॥

शुकतुण्डः स विज्ञेयः कर्म चास्याभिधीयते ।

न त्वमित्यमुना तिर्यक् प्रसूतेन प्रदर्शयेत् ॥८६॥

व्यावृत्तेन तु हस्तेन न कृत्यमिति निर्दिशेत् ।

प्रसारितेन पुरतो नमतताभिमुखं मुहुः ॥८७॥

कुर्यादावाहनं तिर्यङ्मता तु विसर्जनम् ।

व्यावृत्तेन तु हस्तेन न कृत्यमिति वारताम् ॥८८॥

(अवेक्षे निपोनिषेकश्च?) परावृत्तेन शस्यते ।

दृष्टिभ्रूयो चानुगते हस्तस्यास्य समाचरेत् ॥८९॥ इति शुकतुण्डः ॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽप्रसंस्यताः ।

तासामुपरि चागुण्डाः स मुष्टिरभिधीयते ॥९०॥

एष प्रहारे ध्यायामे कार्यः स भ्रूकुटिमुखः ।

पादस्थहस्तयुग्मेन निगमे तु विधीयते ॥९१॥

यष्टपसिग्रहणे गात्रमर्दने स्तनपीडने ।

असंयुतो विधातव्यो सुदृष्टिभ्रूवो तथा ॥९२॥

इति मुष्टिः ॥

अस्यैव तु यदा मुष्टेरुध्वोऽङ्गुष्ठः प्रयुज्यते ।

हस्तः स शिखरो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥९३॥

अयं वामो विधातव्यः कुशरश्मिधनुर्ग्रहे ।

हस्तद्वयं व्याप्रियतो(?) सृणिग्रहणकर्मणि ॥९४॥

शक्तिमरमोक्षे तु सव्यहस्तः प्रयुज्यते ।

पादोष्ठरञ्जने चैव घलिताङ्गुष्ठको भवेत् ॥९५॥

अलकस्य समुत्क्षेपे तत्प्रदेशस्थितो भवेत् ।

कुर्याद्विनुगतामस्य दृष्टिं भ्रूयुगलं तथा ॥९६॥

इति शिखरः ॥

अस्यैव शिखरास्यस्य दृष्टिङ्गुष्ठकनिपीडिता ।

यदा प्रदेशिनी वक्रा ॥ कपित्थस्तदा स्मृतः ॥९७॥

आपतोमरचक्रासिशक्तिवज्रगदादिना ।

एतेनान्यानि शस्त्राणि सर्वाण्यभिनयेद् बुधः ॥९८॥

सत्पण्यभिनये जन्म + + + विक्षिपेन्मुहुः ।

अत्रापि हस्तानुगतं दृष्टिभ्रूकम् शस्यते ॥९९॥

इति कपित्थः ॥

उत्क्षिप्तवक्रा तु यदानामिका संकनीयसी ।

अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ खटकामुखः ॥१००॥

अनेन होत्रं हव्यं च नमतान्नं विधीयते ।

द्वाम्यामाकर्षणच्छत्रप्रग्रहाणा प्रदर्शनम् ॥१०१॥

एकेन च स्यादादशंधारण व्यञ्जन पुन ।

भ्रवक्षेपसमुत्क्षेपो व्यावर्त्तेन तु खण्डनम् ॥१०२॥

भ्रमता तु विधातव्यममुना परिपेयणम् ।

दोषदण्डग्रहे च वस्त्रान्तालम्बने तथा ॥१०३॥

कुशकेशकलापादिग्रहे लम्बामसग्रहे ।

दृष्टिभ्रूसहितो हस्त प्रयोक्तव्यो निचक्षण ॥१०४॥ इति खटकामुख ॥

खटकाख्ये यदा हस्ते तर्जनी सप्रसारिता ।

हस्त सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेय प्रयोक्तृभि ॥१०५॥

एतदीयप्रदेशिन्या व्यापार प्रायशो भवेत् ।

नतोऽर्वाक् कम्पितो लोलव्यालोद्वाहितकम्पमा ॥१०६॥

(तं स तत्र नत्र कर्मणि युज्यते ।

भ्रमाया?) भिनयेच्चक्र जम्भित चलयानया ॥१०७॥

विलोलया पताकादीन् - या ।

धूपदीपस्तुतावल्लीपल्लवान् वासपत्रमात् ॥१०८॥

(भ्रमया?) पुष्पमञ्जरीम् ।

चलया षक्रगमन चूलिकामुद्ध + + या ॥१०९॥

(सा बुधा धावाहु विधातधकम्पितया?) ।

धूपदीपलतावल्लीपल्लवान् वासपत्रगान् ॥११०॥

शिखण्डकान् मण्डल च नयन चोर्ध्वलोलया ।

तारकानासिकादण्डयष्टीरूढवस्थयानया ॥१११॥

दृष्टिणो दशयेद वक्ष्रासन्नयाधो नताप्रया ।

तिमडमण्डलया सर्वं तया लोक प्रदर्शयेत् ॥११२॥

धाम्ने दीर्घे च दिवसे विदध्यादुन्नतामिमाम् ।

विनमन्ती पुन कुर्यादपराह्णप्रदर्शने ॥११३॥

कृत्वा यदनाभ्याशे सा कुञ्चितविजृम्भिता ।

ग्रहगुलि नूततत्त्वज्ञेयार्थार्यस्य निरूपणे ॥११४॥

सोऽय तदिति निर्देशे प्रसृतोत्तानकम्पिता ।

रोय प्रकम्पिताप्राच हस्तेनाग्न्युन्नतेन च ॥११५॥

प्रसृताग्रेण नमता च वर्त्तव्या स्येदरूपणे ।

कुन्तलाङ्गदगण्डानां कुण्डसानां च रूपणे ॥११६॥

तद्देशवर्तिनी कार्या प्रचलन्ती च सा मुहुः ।

ललाटसंवृत्तोद्धृता कार्याहमिति रूपणे ॥११७॥

प्रसारितोन्नमिता या रिपूद्देशे विधीयते ।

कार्या प्रकम्पिनी साप्रे चोपकोपप्रदर्शने ११८॥

कोऽसावित्यपि निर्देशे कार्या तिर्यग्विनिर्गमा ।

कर्णकण्डूयने शब्दध्वजने श्रोत्रसंभया ॥११९॥

कार्ये हस्तद्वयाङ्गुल्यो संयुते संमुखे युते ।

वियोगे विघटन्यौ तु कलहे स्वस्तिकाकृती ॥१२०॥

(चतुर्धनिता?) कार्ये परस्परनिपीडने ।

ऊर्ध्वाप्रचलिता यावत् कर्तव्यं के+वर्णने ॥१२१॥

कुर्याद् दृशं भ्रूवौ चास्य हस्तस्यानुगते बुधः । इति सूचीमुखः ॥

यस्याङ्गुल्यस्तु विरलाः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ॥१२२॥

ऊर्ध्वाश्च सङ्गताप्राश्च स भवेत् पद्यकोशकः ।

श्रीफलस्य कपित्थस्य ग्रहणं तेन रूपयेत् ॥१२३॥

बीजपूरकमुत्पानानामन्येषामपि दर्शनम् ।

कार्ये फलानां तत्तुल्यरूपेणोर्ध्वस्थितेन च ॥१२४॥

कुर्यात् प्रसारितास्येन योषित्कुचनिरूपणम् ।

कुर्याद् दृष्टिभ्रूवौ चास्य हस्तस्यानुगते बुधः ॥१२५॥ इति पद्मकोशकः ॥

मङ्गुल्यः संहताः सर्वाः सहाङ्गुष्ठेन यस्य तु ।

तथा निम्नतलाश्चैव स तु सर्पशिराः करः ॥१२६॥

वृत्तानित तु कुर्वीत सेधनोदकदानयोः ।

अधोमुख विचलितं भुजगस्य गतौ पुनः ॥१२७॥

(विधात द्विगुणं वामबाहुतस्थिशरादधः?) ।

विदध्यात् सर्पशिरसा हस्तेनास्फोटनक्रियाम् ॥१२८॥

रचितभ्रूकुटिः कुर्यादेवं तिर्यक्छिरो दधत् ।

पुरतोऽधोमुखेनेभकुम्भास्फालनमाचरेत् ॥१२९॥

दृष्टिभ्रू'सहिता कार्या हस्तस्यास्यानुयायिनी । इति सर्पशिराः ॥

अधोमुखीनां सर्वासामङ्गुलीनां समागतिः ॥१३०॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वं तदासौ मृगशीर्षकः ।

इह साम्प्रतमस्त्यद्यत्यत्र चेन्नं प्रयोजयेत् ॥१३१॥
 स्याच्छस्त्रालम्भने तिर्यग्गुलिस्तश्चाक्षपातने ।
 स्वेदापमार्जने कार्योऽधोमुखस्तत्प्रदेशगः ॥१३२॥
 कुट्टामते संचलितः कतंव्योऽधोमुखश्च सः ।
 अस्यानुपायिनी दृष्टिः पाणेः कुर्याद् भ्रूवापि ॥१३३॥ इति मृगशीर्षकः ॥
 त्रैताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुष्ठका मताः ।
 काङ्गुलेऽनामिका वक्रा तथाचोर्ध्वा कनीयसी ॥१३४॥
 तेनोत्तानेन कर्कण्धूप्रभृतीनि प्रदर्शयेत् ।
 तरुणानि फलान्यन्यद् वस्तु किञ्चिच्च यत्तद्यु ॥१३५॥
 वाक्यान्मङ्गुलिषिक्षेपैः स्त्रीणां रोपकृतानि च ।
 मुक्तामरकतादीनां रत्नानां च प्रदर्शनम् ॥१३६॥
 हस्तेनानेन कतंव्यं भ्रूवो घोत्सृष्टदृष्टिगे । इति काङ्गूलः ॥
 मार्दतिभ्यः करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ॥१३७॥
 पाङ्चगता विकीर्णाश्च सोऽलपद्मः प्रकीर्तितः ।
 तिर्यक् पुरःस्थितः कार्यो हस्तोऽयं प्रतिषेधने ॥१३८॥
 कस्य त्वमिति नास्तीति वाक्ये शून्ये च धीमता ।
 आत्मोपन्यसने स्त्रीणां सन्देशो षोऽङ्गितो भवेत् ॥१३९॥
 अल्प चानुगता दृष्टिर्घिघातध्या भ्रूवौ तथा । इत्यलपद्मः ॥
 अङ्गुल्यः प्रसृतास्तिलस्तथाचोर्ध्वा कनीयसी ॥१४०॥
 तासां मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठः स करश्चतुरः स्मृतः ।
 अधोमुखः प्रचलितो (मतस्येन ततस्कथा?) ॥१४१॥
 विनये च नये धार्यं कार्योऽभिनयवेदिना ।
 नेपुण तूष्णतशिराः सत्त्वे कृत्वोन्नतां भ्रूवम् ॥१४२॥
 विदध्याच्चतुरं हस्तमुत्तानं नियमे पुनः ।
 किन्तु भ्रूयं च फुटिर्सा विनयं प्रति नाचरेत् ॥१४३॥
 अधोमुखेन हस्तेन तेन बालं प्रदर्शयेत् ।
 बालप्रदर्शने कुर्याद् मृकुटीविनतं शिरः ॥१४४॥
 तेनोत्तानेन यत्नता दशयेदातुरं नरम् ।
 तिर्यक् प्रसर्प्य सूतानो यद्विद्यायिकृताननः ॥१४५॥
 सत्ये चानुमती चैव हस्त एव विधीयते ।

एवमेव प्रयोक्तव्यो युक्त पथ्ये शमे यमे ॥१४६॥

द्वाम्यामेकेन वा स्तोकं मण्डलावस्थितेन च ।

विचारितं प्रयोक्तव्यं विहृतं सज्जितं तथा ॥१४७॥

ददनं तत्र कतं व्यमविकार्यं नतभ्रूवा ।

वितर्किनमुरोम्यर्णे मण्डलावस्थितेन तु ॥१४८॥

अधोमुखेन पुरतः कार्यं विद्विलम्ब्यता तथा ।

मुखं चायिकृतं तत्र कायमभ्युन्नते भ्रूवौ ॥१४९॥

शिरस्तु वामतो (तत्र नतं च पुनः?) ।

उभाम्यां नयनाभ्यां तु मृगकर्णप्रदर्शनम् ॥१५०॥

कार्यं तद्देशवर्तिभ्यां सभ्रूक्षेपं विचक्षणः ।

उत्तानेन युतेनाथ पत्राकारं प्रदर्शयेत् ॥१५१॥

हस्तेन चंतुराख्येन विनमय्य भ्रूवं मनाक् ।

लीलां रति स्मृति बुद्धि संज्ञामायाविचारणाः ॥१५२॥

सङ्गतं प्रणयं शौचं माधुर्यं भावमक्षमम् ।

पुष्टि (सविच?) शीलं च चातुर्यं मार्दवं सुखम् ॥१५३॥

प्रश्नं वार्तां च वेष्टं च युक्तिं दाक्षिण्ययौधने ।

विभवाविभवौ स्तोकं सुरतं शाद्वलं मृदु ॥१५४॥

गुणागुणौ गूहा वारा वर्णा नानाविधाभयाः ।

चतुरेणाभिनेतव्यास्ते सर्वेऽपि यथोचितम् ॥१५५॥

क्वचित् प्रभावता क्व,पि (भ्रमता?) मृदुता क्वचित् ।

प्रतीतिर्जायतेऽर्थस्य यस्य यस्य यथा यथा ॥१५६॥

प्राज्ञस्तथा तथा शीर्षेऽभिनेयान्मुक्तपाणिना ।

भ्रूद्वष्टि (चक्रुरगोश्च?) कार्यास्तदनुसारतः ॥१५७॥

मण्डलस्थेन हस्तेन पीतं रक्तं च दर्शयेत् ।

किञ्चिन्नतभ्रूः शिरसा परिमण्डलितेन च ॥१५८॥

तेन प्रदर्शयेत् कृष्णं नीलं च परिमृद्नता ।

चतुरेण कपोताद्योन् वर्णान् स्वाभाविकेन च ॥१५९॥ इति चतुरः ॥

मध्यमाङ्गुष्ठमंदंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।

ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे द्वे अङ्गुल्यौ ममरे करे ॥१६०॥

कुमुदोत्पलपद्मानां ग्रहणं तेन पाणिना ।

तथैव दीर्घवृन्तानामन्येषामपि रूपयेत् ॥१६१॥

कर्णपूरो विधातव्यः कर्णदेशे स्थितेन च ।

दृष्टिभ्रूवो चाभिनये तेषां कार्ये करानुगे ॥१६२॥ इति भ्रमरः ॥

तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्त्रेताग्निस्या निरन्तराः ।

भवेयुहंसवक्त्रस्य शेष द्वे सम्प्रसारिते ॥१६३॥

किञ्चित् प्रस्पन्विताङ्गुष्ठेनामुनोत्क्षिप्य च भ्रूवो ।

निस्तारमर्हं सूक्ष्मं च दर्शयेन्मृदुलं लघु ॥१६४॥

कर्तव्योऽभिनये चैषां दृष्ट्वा च करानुगे । इति हंसवक्त्रः ॥

अङ्गुल्यः प्रसृतास्तिलस्तयाचोर्ध्वा कनीयसी ॥१६५॥

अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ।

उत्तानेन यहिस्तियद् निष्पापजलमोक्षणम् ॥१६६॥

कर्तव्यं तेन गण्डस्य रूपस्य गण्डवर्तनम् ।

कुर्वीत् चैतमुत्तान भोजने च प्रतिग्रहे ॥१६७॥

तथाचमनकार्ये च कर्तव्योऽयं द्विजम्भनाम् ।

अधस्तादन्तयोरेनं कुर्यात् स्वस्तिकयोगिनम् ॥१६८॥

किञ्चिन्नतेन शिरसा + + + ।

उभाभ्यां पादव्योस्तियं चैताभ्यां स्तम्भदर्शनम् ॥१६९॥

कुर्वीतकेन रोमाञ्च वामबाहुप्रसर्पिणा ।

सबाह्वेऽनुलेपे च स्पर्श तद्देशवर्तिनम् ॥१७०॥

विधादे विभ्रमे स्त्रीणां स्तनान्तःस्थं यथारसम् ।

अधस्तलं प्रयुञ्जीत तयैर्न हनुधारणे ॥१७१॥

अस्यानुयायिनी दृष्टि पाणेः कुर्याद् भ्रूवो तथा । इति हस्तपक्षः ॥

तर्ज्यङ्गुष्ठसम्बन्धस्थिरालस्य यदा भवेत् ॥१७२॥

आभुग्नतलमध्यश्च सन्दंश इति स स्मृतः ।

स चाप्रभुलपाद्वानां मेदेन त्रिविधो भवेत् ॥१७३॥

तं पुष्पावचये पुष्पप्रथने च प्रयोजयेत् ।

तृणपणग्रहे केशसूत्रादेश्च परिग्रहे ॥१७४॥

शिल्पिकादेशग्रहणे त्वग्रसंदंशकं स्थिरम् ।

आकर्षणे तथा कृष्णे वृन्तात् पुष्पस्यचोद्धृते ॥१७५॥

विदध्यादेवमेवं शलाकादिनिरूपणे ।

रोपे धिगिति वाक्ये च बहिर्भागप्रसर्पणम् ॥१७६॥

(यज्ञोपचितं ?) तत्प्रदेशे स्थितेन च ।

उत्तानेनोरसोऽग्रे तु संयुतेन च वेधनम् ॥१७७॥

(यचनं बलहा किञ्चित् समध्येनाधोमुखेन च ?) ।

ग्रहणं गुणसूत्रस्य बाणलक्षणिरूपणम् ॥१७८॥

ध्यानं योगं च हृद्देशवर्तिना संप्रदर्शयेत् ।

स्तोकाभिनये कर्तव्यः संयुतस्तूरसः पुरः ॥१७९॥

कुत्सासूयाकोमलेषु सवोषवचनेषु च ।

विवर्तिताग्रः कर्तव्यो वामो विघटितो मनाक् ॥१८०॥

प्रवालधरने वृत्तिग्रहणे नेत्ररञ्जने ।

ग्रालेख्ये चैव कर्तव्यस्तथा लक्षकपीडने ॥१८१॥

अस्य श्रुत्वा च दृष्टिं च कुर्यादनुगतां ततः ।

इति सन्दंशः ॥

समागताप्रसहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ॥१८२॥

ऊर्ध्वं हंसमुखस्येव स भवेन्मुकुलः करः ।

कर्तव्यः संहतोऽग्रातो मुकुलाम्भोरुहादिषु ॥१८३॥

पुरः प्रसर्प्योच्चलितः कर्तव्यो विटघुम्बकः ।

इति मुकुलः ॥

पद्मकोशस्य हस्तस्य त्वङ्गुल्यः कुञ्चिता यदा ॥१८४॥

ऊर्णनाभः स विज्ञेयश्चौर्यकेशप्रहादिषु ।

चौर्यकेशग्रहे चैव कर्तव्योऽधोमुखः करः ॥१८५॥

शिरःकण्डूयने मूर्ध्निः प्रदेशे प्रचलन्मुहुः ।

तिवाग्वर्तो विधातव्यः कुष्ठव्याधेनिरूपणे ॥१८६॥

अधोमुखः स्थितेनाघः सिंहव्याधादिरूपणे ।

कार्यो श्रुत्वा कृत्वा कर्त्रेण संयतोऽस्य ग्रहस्तथा ॥१८७॥

अत्रापि दृष्टिभ्रमं प्राग्वदेव विधीयते ।

इत्थूर्णनाभः ॥

मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ॥१८८॥

मृगध्यालादिविग्रासे बालसन्धारणे तथा ।

अयं हस्तो विधातव्यो भर्त्सने श्रुत्वा युतः ॥१८९॥

सिंहव्याधादियोगे च विच्युतः शब्दयान् भवेत् ।

दृष्टिभ्रमो च कर्तव्ये निरुपमस्यानुगे बुधः ॥१९०॥

अपरः छिदितासंज्ञो हस्तोऽयं परिफोतितः ।

इति ताम्रपूः ॥

उत्सङ्गसंज्ञायां स्थातां हस्तौ तत्कर्म चोच्यते ।

विनिधोगस्तयोः कार्यं. (वालाकः प्रहरेणः तु?) ॥२०७॥

विधातव्याविमौ हस्तौ स्त्रोणामीर्णयिते तथा ।

दक्षिणं चापि वाम वा न्यस्येत् कूर्पेरमध्यगम् ॥२०८॥ इत्युत्तङ्गः ॥

ध्रंसौ प्रशिक्षितौ मुक्तौ पताकौ तु प्रलम्बितौ ।

यदा भवेतां करणे स दोल इति संस्मृतः ॥२०९॥ इति दोलः ॥

यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः ।

द्वितीयः पाश्यंसश्लिष्टः स तु पुष्पपुटः (पराणि च ॥२१०॥

प्रास्यान्यथो यानि यानि?) ब्रव्याण्येतेन दर्शयेत् ।

जलादानापयने कुर्यात् + + + + + ॥२११॥ इति पुष्पपुटः ॥

पताकौ तु यदा हस्तावूर्ध्वाङ्गुष्ठावधोमुखौ ।

उपर्युपरि विन्यस्तौ तदासौ मकरध्वजः ॥२१२॥ इति मकरः ॥

कूर्परे सन्धितौ हस्तौ यदा स्तां सर्पशीर्षकौ ।

गजदन्तः स विज्ञेयः करः कर्मास्य तस्य च ॥२१३॥ इति गजदन्तः ॥

शुकतुण्डौ करौ कृत्वा वक्षस्याभिमुखाञ्चितौ ।

शर्नरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्य इति स्मृतः ॥२१४॥

उत्कण्ठाप्रभृतीनि च कुर्यादितेन हस्तेन ।

इत्यवहित्य. ॥

हंसपक्षस्थितौ यदि स्थातां पूर्वमुक्तौ पराङ्मुखौ ॥२१५॥

वर्धमानः सः विज्ञेयः कर्म चास्य निगद्यते ।

इतिवर्धमानः ॥

.. .... लक्षणम् भ्रष्टम् ॥२१६॥

इति निघघः ॥

एतेषां नृत्तहस्तस्येऽप्यभिनीत्युपयोगिताम् ।

समा + + जितां तत्र स्वयमभ्युह्य कल्पयेत् ॥२१७॥

चेष्टयागिन हस्तेन प्रयोगः सत्त्वकरपि ।

गण्डीष्टनामापाश्वोर्लपादचारादिभिस्तथा ॥२१८॥

यथा यथा प्रतीतिः स्यात् प्रयतेत तथा तथा ।

हृतानुकरणं ..... ॥२१९॥

नृत्त हस्तः—लक्षणं नृत्तहस्तानामिदानीमभिधीयते

चतुरश्री तयोर्वृत्तौ स्वस्तिकौ विप्रकीर्णकौ ॥२२०॥

पञ्चकोशामिधानौ चाप्यरात्तत्तद्वाममुखौ ।

प्रायिद्धयग्निकौ सूचोमृगरेचितमंजरी ॥२२१॥

अधरेचितमंजरी तु तथैवोत्तानवञ्चितौ ।

पल्लवाण्यो करौ चाथ केशवन्धो लताकरौ ॥२२२॥

करिहस्तौ तथा पक्षवज्जिह्वाण्यौ ततः परम् ।

पक्षप्रद्योतकौ चैव तथा गण्डपक्षकौ ॥२२३॥

ततश्च दण्डपक्षाख्याध्वमण्डलिनी ततः ।

पाद्वर्धमण्डलिनी तद्वदुरोमण्डलिनावपि ॥२२४॥

अनन्तरं करो ज्ञेयावुर पादवर्धमण्डली ।

मुष्टिकस्यस्तिहाण्यौ च नलिनीपद्मबोशकौ ॥२२५॥

ततश्च क्षयितौ हस्तावलपल्लवरौल्लवणौ ।

ललितौ धातिताण्यावित्येकान्निशदोरिता ॥२२६॥

पुरस्तादधक्षसो हस्तौ प्रवेशेऽष्टाङ्गुले स्थितौ ।

समाङ्गकूपरासौ तु रामसौ खटकामुखौ ॥२२७॥

चतुरधाविति प्रोक्तौ नृत्तहस्तविशारदौ ।

इति चतुरथौ ॥

ताथेय हसपक्षाण्यौ व्यापृत्तिपरितनाम् ॥२२८॥

नीतौ स्थितिकता पञ्चात् व्यापितौ मणिवन्धनात् ।

विप्रकीर्णविति प्रोक्तौ नृत्ताभिन्नायकोविव ॥२२९॥ इति विप्रकीर्णौ ॥

ताथेय हसपक्षाण्यौ कृत्वा व्यावतनत्रियान् ।

अक्षपल्लवता नीतौ ततश्च परिवर्तितौ ॥२३०॥

विधायोद्धमसौ हस्तौ काट्यौ पद्मकोशकौ । इति पद्मकोशकौ ॥

पुनर्विचर्तित कृत्वा परिचयनक ततः ॥२३१॥

अराल दक्षिण कुर्याद वाम च खटकामुखम् ।

खटकाण्यास्त्रयो हस्ता स्वक्षेत्रसौ विधीयते ॥२३२॥

भुजासङ्घर्षं साधं कुटिलावर्तितौ यदा इत्यरालखटकामुखौ ॥

हस्तावधौमुखतत्तावाविद्यायुद्धताद्युभौ ॥२३३॥

विजितौ नामतो मिष्टादिमायाविदङ्गकृत्तौ ।

आविद्धयकृत्तौ चैव यदायेष्टनयोगतः ॥२३४॥ इत्याविद्धयकृत्तौ ॥

यदा तु सप्तशिरसौ तलस्याङ्गपुष्ठकौ करो ।

तिष्वस्यौ प्रसृतायौ च सूच्याण्यौ करो तदा ॥२३५॥ इति सूचौमुखौ ॥

हस्तौ सूचिमुखावेव मणिवन्धनचिह्नतौ ।

व्यापृत्तिपरिवृत्तिभ्यां वर्तितौ तदा तत्रम् ॥२३६॥

हसपक्षस्यमातीयं धुं विधुं वमतवर्तितम् ।

तथा इतभ्रमौ धृत्या रेचितौ पादवयो दात ॥२३७॥

प्रवक्तृवनम्

वास्तु-शास्त्रीय-ग्रन्थेषु चित्रशास्त्रप्रतिपादकानां ग्रन्थानामतीव वैरल्य-
मस्ति । तेषु सर्वप्रख्याततमं पुराणे विष्णु-धर्मोत्तरे चित्रसूत्रं तु सर्वे जानन्त्येव
नम्रजितः । चित्रलक्षणं मूलरूपेण नोपलभ्यते । वास्तु-शास्त्रीय-ग्रन्थेषु च त्रयो
ग्रन्था एव चित्रशास्त्रं प्रतिपादयन्ति—समराङ्गण-सूत्रधार-वास्तु शास्त्रम्,
अपराजित पृच्छा, शिल्प-रत्नञ्च ।

मानसोत्पासापराभिधऽभिलषितार्थचिन्तामणावपि आलेख्यकर्म मुदुढ
निहृष्यते । अतः ग्रन्थपञ्चकमिदमालोडय चित्रलक्षणमिदं संकलितम् । यश्च
विषयविभागं प्रपञ्चितं, या च नवीना सरणिरासादिता, यश्च प्रबन्धप्रवाहः
प्रवर्तितः तेन सर्वेणानामे ग्रन्थोऽयं मौलिक इव समुत्पत्स्यते, विश्वविद्यालयीय-
बलाद्यात्राणाञ्च कृते पाठ्यपुस्तकमिवोपवरिष्यते ।

समराङ्गणीयश्चित्र-खण्डोऽत्र परिशिष्टे निष्कासितः केवलं टिप्पणीभिः
विषया निर्दिष्टाः यतोहि पञ्चमे खण्डे अविकल भागः समराङ्गणीय-
निवेशितः पूर्वमेव प्रकाशितरिति दिव् ।

विषयानुक्रमणी

विषयाः

पृष्ठाङ्का.

प्राक्कथनम्	१२८
विषयानुक्रमणी	१२९-३०
चित्रप्रशंसा	१३१-३२
चित्रोत्पत्तिः	१३२
चित्र नृत्य गीतञ्च	१३२-३३
पङ्क्तं चित्रम्	१३३
चित्रप्रकाराणि	१३३-३४
चित्रोद्देशाः चित्रविषयाः वा	१३४-३६
चित्राङ्गानि	१३६
भूमिवन्धन चित्रभित्तिर्वा	१३६-३७
लेप्यकर्म	१३७-४०
अण्डकवर्तनम्	१४०
चित्रकर्मणि देवादीनां शरीरप्रमाणादि-	१४१-४५
अ. शरीरप्रमाणम्	१४१
ब. हस्तादि-पञ्च-पुरुष-स्त्री-लक्षणम्	१४१
स. चित्रकर्मणि मूर्त्येवमव-प्रमाणम्	१४१-४२
य. चित्रकर्मण्यङ्गप्रत्यङ्गमानेन स्त्रीणां निमणम्	१४२-४३
र. तेनैव सामान्यमानवर्णनम्	१४३-४४
स. चित्रकर्मणि देवतानेत्राद्यङ्गवर्णनम्	१४४-४५
नानावर्णानुगता शुभाकारविहाराः ऋज्वागतसाचीकृताद्यनेक-	
भेदोपसहिताश्चित्रकर्मणो नवभेदाः	१४५-४९
चित्रे देवतुर्पिगन्धर्वदेत्यदानवादीनां सपरिच्छदानां निमण्णि-	
देशविशेषानुरूपसंनयनयानवेगसरित्सागरवाहनशैलशिखर-	
सद्वीपभूमण्डलशङ्खपद्मनिधिचन्द्रनक्षत्ररात्रिसन्ध्यादिनिर्माणम्	१४९-५५

१४.	विलेखा-लक्षणम्	१५५
१५.	वनिक्वा	१५५-५६
१६.	चित्रलेखन विधि	१५६
१७.	अ. यतंनानिधि ब. पट्टपत्रवर्तनादिप्रमाणञ्च	१५६-५७
१८.	चित्रपत्रोत्पत्ति	१५७-५९
१९.	कण्टकलक्षणम्	१५९-६१
२०.	चित्ररमंगि वर्णभेदः—सुदुर्बलमिश्रवर्णानिदयश्च स्ववर्णप्रयोगोऽपि	१६१-६६
२१.	चित्रेषु रमोन्मेष —रम-चित्राणि	१६६-६८
२२.	चित्रदोषाः	१६८
२३.	चित्रगुणा.	१६८-६९
२४.	चित्रकार	१६९
	अन्धपतुर्ग्रन्थसमापनस्तव.	१६९-७०

चित्रलक्षणे

१ चित्रप्रशसा

(i) वि० घ०

(ii) स० सू० ७१

(iii) अ० पू० २२४

कलाना प्रवर चित्र धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
 मङ्गल्य प्रथम चतद्गृहे यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
 यथा सुमेरु प्रवरो नगाना ।
 यथाण्डजाना गरुड प्रधान ।
 यथा नराणा प्रवर क्षितीश—
 स्तथा कलानामिह चित्ररूप ॥
 चित्र हि सर्वशिल्पाना मुख लोकस्य च प्रियम्
 चित्रमूलोद्भव सर्व त्रैलोक्य सचराचरम् ।
 ब्रह्मविष्णुभवाद्याश्च सुरासुरनरोरगा ॥
 स्थावर जङ्गम चैव सूर्यचन्द्रौ च मेदिनी ।
 चित्रमूलोद्भव सर्व जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 वृक्षगुल्मलातावल्ग्वस्वेदजाणुजरायुजा ।
 सर्वे चित्रोद्भवा वत्स भूधरा द्वीपसागरा ॥
 चतुरशीतिलक्षाणि जीवयोनिरनेकधा ।
 चित्रमूलोद्भवा सर्वे ससारद्वीपसागरा ॥
 श्वेतरक्तपीतवृष्णा वर्णं वै चित्ररूपका ।
 तनौ च नखकेयादि चित्ररूपमिवाम्भसाम् ॥
 भगवान् भवरूपश्च पश्यतीद परात्परम् ।
 आत्मवद्वै सर्वमिदं ब्रह्मतेजोऽनुपश्यताम् ॥
 पश्यन्ति भावरूपैश्च जले चन्द्रमम यथा ।
 तद्वच्चित्रमयं भवं पश्यन्ति ब्रह्मवादिन ॥
 विद्वन् विश्वावतारश्च त्वनाद्यन्तश्च सम्भवेत् ।
 आदिचित्रमयं सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मचक्षुषा ॥
 शिवशम्भेर्यथारूप ससारे मृष्टिकोद्भव ।
 चित्ररूपमिदं सर्वं दिन रात्रिस्तथैव च ॥
 निमिषश्च पञ्च घण्टो यामः पक्षश्च एव च ।
 मासाश्च व्रतवर्षश्च कालः सवत्सरश्चिव ॥
 चित्ररूपमिदं सर्वं सवत्सरयुगादिवम् ।

१४.	विलेखा-लक्षणम्	१५५
१५.	वर्तिका	१५५-५६
१६.	चित्रलेखन विधिः	१५६
१७.	अ. वर्तनाविधिः ब. पट्टपत्रवर्तनादिप्रकारश्च	१५६-५७
१८.	चित्रपत्रोत्पत्तिः	१५७-५९
१९.	कण्टकलक्षणम्	१५९-६१
२०.	चित्ररुमंगि वर्णभेदः—शुद्धवर्णमिश्रवर्णवर्णयश्च स्वर्णप्रयोगोऽपि	१६१-६६
२१.	चित्रेषु रमोन्मेष —रम-चित्राणि	१६६-६८
२२.	चित्रदोषाः	१६८
२३.	चित्रगुणाः	१६८-६९
२४.	चित्रकारः	१६९
	ग्रन्थकर्तृग्रन्थसमापनस्तवः	१६९-७०

चित्रलक्षणे

१ चित्रप्रशसा

(I) वि०घ०

(II) स० सू० ७१

(III) अ० पृ० २२४

कलाना प्रवर चित्र धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
मङ्गल्य प्रथम चैतद्गृहे यत्र प्रतिष्ठितम् ॥
यथा सुमेरु प्रवरो नगाना ।
यथाण्डजाना गरुड प्रधान ।
यथा नराणा प्रवर क्षितीश—
स्तथा कलानामिह चित्ररूप ॥
‘चित्र हि सर्वं शिल्पाना मुख लोकस्य च प्रियम्’
चित्रमूलोद्भव सर्व त्रैलोक्य सचराचरम् ।
ब्रह्मविष्णुभवाद्याश्च सुरासुरनरोरगा ॥
स्यावर जङ्गम चैव सूर्यचन्द्रौ च मेदिनी ।
चित्रमूलोद्भव सर्व जगत्स्यावरजङ्गमम् ॥
वृक्षगुल्मलातावल्ल्य-स्वेदजाणुजरायुजा ।
सर्वे चित्रोद्भवा वत्स भूधरा द्वीपसागरा ॥
चतुरशीतिलक्षाणि जीवयोनिरनेकधा ।
चित्रमूलोद्भवा सर्वे सप्ताख्यीपसागरा ॥
इवेतरक्षतपीतकुण्डा वर्णं वै चित्ररूपका ।
तनी च नखकेशादि चित्ररूपमिवाम्भसाम् ॥
भगवान् भवरूपश्च पश्यतीद परात्परम् ।
आत्मवद्वै सर्वमिदं ब्रह्मतेजोजुष्यताम् ॥
पश्यन्ति भावरूपश्च जने चन्द्रमस यथा ।
तद्वच्चित्रमय सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मवादिन ॥
विदव विश्वायतारश्च त्वनाद्यन्तश्च सम्भवेत् ।
आदिचित्रमय सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मचक्षुषा ॥
शिवशरीर्ययारूप सगारे मृष्टिकोद्भव ।
चित्ररूपमिदं सर्वं दिन रात्रिस्तयैव च ॥
निमिषश्च पल घण्टो यामः पञ्चक एव च ।
मासाश्च शतवर्षश्चैव यान् मयस्मिन्नादिन ॥
चित्ररूपमिदं सर्वं नवत्परयुगादिनम् ।

कल्पादिकोद्भव सर्वं सृष्ट्याद्य सर्वकर्मणाम् ।
 ब्रह्माण्डादिसमुत्पत्ती रचिनारचिता तथा ।
 तेषां चित्रमिदं ज्ञेयं नानात्वं चित्रकर्मणाम् ॥
 ब्रह्माण्डादिगणां सर्वे तद्रूपा पिण्डमध्यागा ।
 आत्मा चात्मस्वरूपेण चित्रवत् सृष्टिकर्मणि ॥
 आत्मरूपमिदं पश्येद् दृश्यमानं चराचरम् ।
 चित्रावतारे भावश्च विधातुर्भाववर्णितः ॥
 आत्मानं च शिवं पश्येद् यद्व्यजलचन्द्रमा ।
 तद्वच्चित्रमयं सर्वं शिवशक्तिमयं परम् ॥
 ऊर्ध्वमूलमधः शालं वृक्षश्चित्रमयः तथा ।
 शिवशक्त्यालम्ब्य चैव चन्द्रार्कपवमात्मकम् ॥
 सूर्यपोठोद्भवा शक्तिः सलग्ना ब्रह्ममार्गतः ।
 लीयमाना चन्द्रमध्ये चित्रकृत् सृष्टिकर्मणि ॥
 चित्रावताररूपं तु कथितं च परात्परम् ।
 यतस्तु वतते चित्रं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥
 देवो देवी शिवः शक्तिरव्याप्तं यतश्चराचरम् ।
 चित्ररूपमिदं ज्ञाय जीमवध्ये च जीवकम् ॥
 कूपो जले जलं कूपे विधिपर्यायितस्तथा ।
 तद्वच्चित्रमयं विश्वं चित्रं विश्वे तथैव च ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चित्रं तवानघ ।

२ चित्रोत्पत्तिः.

वि० घ०

उर्वशी सृजत पूर्वं चित्रसूत्रं नृपात्मजः ॥
 नारायणेन मुनिना लोकानां हितकाम्यया ।
 प्राप्तानां वञ्चनायैव देवस्त्रीणां महामुनिः ॥
 सहकाररसं गृह्य उर्व्यां चक्रे वरस्त्रियम् ।
 चित्रेण सा ततो जाता रूपयुक्ता वराप्सरा ॥
 या दृष्ट्वा व्रीडिता सर्वा जग्मुस्ता देवयोपिता ।
 एव महामुनिः कृत्वा चित्रं लक्षणसयुतम् ॥
 शाहयामास स तदा विश्वकर्मणिमच्युतम् ।
 यथा नृत्ते तथा चित्रे त्रैलोक्यानुकृतिः स्मृता ।
 दृष्टयश्च तथा भावा ब्रह्मोपाङ्गानि सर्वशः ॥

३ चित्रं नृत्यं गीतञ्च

वि० घ०

कराश्च ये महानृत्ते पूर्वोक्ता नृपसत्तम् ।
 त एव चित्रे विज्ञेया नृत्त चित्र परं मतम् ॥
 नृत्ते प्रमाण येनोक्त तत्प्रवक्ष्याम्यतः शृणु ।
 देवतारूपनिर्माणं कथयस्व ममानघ ॥
 यस्मात्सन्निहिता नित्यं शास्त्रवत्साकृतिर्भवेत् ।
 चित्रसूत्रं न जानाति यस्तु सम्यङ्नराधिप ॥
 प्रतिभालक्षणं वेत्तु न शक्यन्तेन कश्चित् ।
 चित्रसूत्रं समाचक्ष्व भृगुवंशविबध्न ! ॥
 चित्रसूत्रविदेवाय वेत्ति घातलक्षणं यतः ।
 विना तु नृत्यशास्त्रेण चित्रसूत्रं मुदुविदम् ॥
 जगतो न श्रिया कार्या द्वयोरपि यतो नृप ।
 नृत्यशास्त्रं समाचक्ष्व चित्रसूत्रं वदिष्यति ॥
 नृत्यशास्त्रविधानं च चित्रं वेत्ति यतो द्विज ।
 आतोद्य यो न जानाति तस्य नृत्तं हि दुर्विदम् ॥
 आतोद्येन विना नृत्तं विद्यते न कथञ्चन ।
 आतोद्य त्वं हि धर्मज्ञ नृत्यशास्त्रं वदिष्यति ।
 तस्मिन्मुविदिते वेत्ति नृत्यं भागवत्तमम् ।
 रूपभेदाः प्रमाणानि तावप्य भावयोजनम् ।
 सादृश्यं वर्णिकाभङ्ग इति चित्रं पङ्क्तकम् ॥
 सत्यं च वैणिकं चैव नागरं मिथमेव च ।
 चित्रं चतुर्विधं प्रोक्तं तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 यत्किञ्चल्लोकसादृश्यं चित्रं सत्सत्यमुच्यते ।
 दीर्घाङ्गं सप्रमाणं च सुकुमारं सुभूमिदम् ॥
 चतुरस्रं सूक्ष्मपूर्णं न दीर्घं नोत्पणाकृतिम् ।
 प्रमाणं स्थानतश्चादयं वैणिकं तन्निगद्यते ॥
 दृढोपचितसर्वाङ्गं चतुरस्रं नयनोन्मेषम् ।
 चित्रं तं नागरं श्रेयं स्वल्पमात्यविभूषणम् ॥
 चित्रमिथं समाख्यातं सामान्यं मनुजोत्तमम् ।
 असंख्यातानि मत्स्यानि शक्यन्ते नैव भाषितुम् ॥
 सप्तद्वयानुसारेण तेषां नौपानि शोविदेः ॥

४ पङ्क्तं चित्रम्

यतो० (का० सू०)

५. चित्रप्रकाराणि

वि० ध०

(ii)

सादृश्यं लिख्यते यत्तु दर्पणे प्रतिविम्बवत् ।
 तच्चित्रं विद्वमित्याहुर्द्विकर्मद्वयो बुधाः ॥
 आकस्मिके लिखामीति यदा तूद्दिश्य लिख्यते ।
 आकरामात्रसंपत्वे तदविद्वमिति स्मृतम् ।
 शृङ्गारादिरसो यत्र दर्शनादेव गम्यते
 भावचित्रं तदाख्यातं चित्रकौतुककारकम् ॥
 सद्रवैर्वर्णकैर्लेख्यं रसचित्रं विचक्षणैः ।
 चूर्णितैर्वर्णकैर्लेख्यं धूलिचित्रं विदुर्बुधाः ॥
 मुप्रमाणं तथा विद्वमविद्वं भावचित्रकम् ।
 रसधूलिगतं प्रोक्तं मानसोल्लासपुस्तके ॥
 निर्मितं चित्रलक्ष्मेदं चित्रं लोचनहारकम् ।
 भूलोकमल्लदेवेन चित्रविद्याधिरिञ्चिना ॥
 चित्रं लक्षणसंयुक्तं लेखयित्वा महीपतिः ।
 तच्चित्रं तु त्रिधा ज्ञेयं तस्य भेदोऽधुनोच्यते ॥
 सर्वाङ्गदृश्यकरणं चित्रमित्यभिधीयते ॥
 भित्त्यादौ सग्नभावेनाप्यर्धं यत्र प्रदृश्यते ।
 तदर्धचित्रमित्युक्तं यत्तत् तेषां विलेखनम् ॥
 चित्रभासमिति ख्यातं पूर्वं शिल्पविशारदैः ।
 रसचित्रं तथा धूलिचित्रं चित्रमिति त्रिधा ।
 एतान्यनर्लवर्णानि चूर्णयित्वा पृथक् पृथक् ॥
 एतैश्चूर्णैः स्थण्डिले रम्ये क्षणिकानि विलेपयेत् ।
 धूलिचित्रमिदं ख्यातं चित्रकारैः पुरातनैः ॥
 सादृश्यं दृश्यते यत्तु दर्पणे प्रतिविम्बवत् ।
 तच्चित्रमिति विख्यातं नालमाकारमात्रकम् ॥
 शृङ्गारादिरसो यत्र दर्शनादेव गम्यते ।
 .....रसचित्रमिति स्मृतम् ॥

६. चित्रोद्देशः चित्रविषयाः वा (i) स० सू० (मूलम्) ७१, परिष्कृतम् ५०

(ii) म०, पृ० २३३

चित्रकर्मं प्रवक्ष्यामि रूपालङ्कारसंयुतम् ।
 कीर्तिवक्त्रोद्भवकारं कथये तव साम्प्रतम् ॥
 शृकुटिकुटिलान्ननेनवाराहकण्ठमेपशृङ्गोद्भवम् ।

मृगकपोलसिंहवक्त्रं कीर्तिःस्यान्मुखोपमाख्याता ॥
 भृकुटिः स्याद् बद्धकर्णश्चस्कन्धः केशरावृतः ।
 क्रममध्ये परावृत्तो ह्रस्वपादः सिंहोत्तमः ॥
 सिंहव्यालं मेघव्यालं द्युक्व्यालं च सौकरम् ।
 माहिपं मूपकव्यालं कोटव्यालं च व्याकरम् ।
 हंसकुक्कुटमायूरं त्रिपल्ली सपंव्यालकम् ॥
 इति षोडश व्यालानि उक्तानि मुखभेदनः ।
 शरीरं हि महद्रूपं हस्तपादपुच्छादिकम् ॥
 व्यालानन्तरतो ह्पमनेकाकारतः स्मृतम् ।
 श्रुतितं त्रिभङ्गं चैव तलितं कुञ्चितं तथा ॥
 गमितालोढप्रत्यालीडावृत्तं परिवर्तकम् ।
 उद्भिन्नं भिन्नसूत्रं चव्यावर्तं च महोद्भवम् ॥
 नानारूपं समाख्यातं शोकं च पद्मकेशरम् ।
 द्विरष्टोक्तानि साकूतं रूपाणि विविधानि च ॥
 वैयाघ्रं समपादं च आलीढं च प्रत्यात्मकम् ।
 पूर्वपिरयाम्योत्तर रहोबोधय्या चमनापतिः ॥
 नवण्णोक्ताद्या लक्षयेच्चित्रसूत्रधानेन ।
 घोरसाख्याता शान्तादि सहतोद्भवाः ॥
 घब सोत्तुक्कमाडानि वेश्मानि विविधानि च ।
 मगरग्रामपुरादिदेशानां च पुनः प्रमम् ।
 द्वीपसागरोद्भवानि सर्वाणि मण्डलानि च ॥
 सर्वजीयोद्भवं पूर्वं लक्षयेच्चित्रसूत्रकम् ।
 चित्राभ्यासोद्भवाः सर्वे मुरामुरनरोत्तमाः ॥
 मेघादिचन्द्रवर्णरूपा आदित्याश्चैव चन्द्रमाः ।
 अरुनदाद्याः गर्वो अचिर्वाहनमयुताः ॥
 दिक्पालादिव लक्ष्या इन्द्राद्याः मुप्रदक्षिणम् ।
 गजाश्च खरपादाद्या अमर्त्यातास्तथैव च ॥

.....
 गमादो नयिन्नेशयां पूम् नृत्यनाट्यादिकम् ॥
 एवमादि गमस्तं च चित्रान्यानाञ्च लक्षयेत् ।

(चित्राविषया)

लतावृक्षादिकान् वाय भागान् वा सागरानपि ।
 श्रोत्राभ्या वायनेत्राभ्या मनसा वाय निश्चितान् ॥
 आलिखेत किटिलेखिन्या सुमुहूर्ते सुलग्नके ।
 स्वस्थचित्त सुखासीन स्मृत्वा स्मृत्वा पुन पुन ॥
 चित्राभास पुनस्तेषामेकमार्गं समाधयेत् ।
 बहिरन्तश्च सर्वेषा यत्र युञ्जीत सर्वतः ।
 सुमङ्गलकथोपेतं मन्त्रमूर्त्यादिसयुतम् ।
 तद्ग्राम मरण दुःख देवासुरकथास्त्वपि ॥
 नभ तपस्विलीला च न कुर्यान्मानुपालये ।
 भित्त्पादौ तत्र लेख्य स्याच्चित्र चित्रतराकृति ॥
 स्वागमाखिलवेदादिपुराणोक्तकथान्वितम् ।
 नानावर्णान्वित रम्य न न्यून नाधिक क्वचित् ॥
 तत्रतत्रोचिताकाररसभावक्रियान्वितम् ।
 चित्र विचित्रफलद भर्तुं कर्तुंश्च सर्वदा ॥
 अतोऽन्यदशुभ चित्र विपरीतफलप्रदम् ।
 न लेखयेत् तत्र लिखेल्लोकद्वयसुखेच्छया ॥

७. चित्राङ्गानि

८. भूमिवन्धन चित्रभित्तिर्वा स० सू० मू० — ७२, परि० ५१

(११) मानसो०, अ०चि०,

सुधया निर्मिता भित्ति श्लक्ष्णा क्षतविवर्जिताम्
 लेपयेच्चित्रकर्मार्थं लेपद्रव्य प्रचक्ष्यते ॥
 माहिप त्वचमादाय नव सोयेन मेलयेत् ।
 नवनीतमिवायाति यावच्चिक्कणता भृशम् ॥
 तत्कल्क चिक्कणीभूत शलाका परिकल्पयेत् ।
 यत्नेन शोषयेत्पश्चाद्यावत्काठिन्यमाप्नुयु ॥
 वज्रलेपो भयाऽख्यात चित्रे सर्वत्र शस्यते ।
 त कृत्वा मृत्तिकापात्रे तोय क्षिप्त्वा प्रतापयेत् ॥
 स तप्तो द्रवता याति सर्ववर्णेषु तद्द्रव ।
 मिश्रणीयप्रमाणेन यथा वर्णो न नश्यति ॥
 आदाय मृत्तिकां श्वेता वज्रलेपेन मिश्रयेत् ।
 तथा लेप प्रकुर्वीत शुष्कभित्तौ त्रिवारत ॥

शङ्खचूर्णं सितापिष्टं वज्रलेपसमन्वितम् ।
 आशान् भित्तिना निम्नेद्यावत्सा दनक्षगता व्रजेत् ॥
 घातु नीलगिरी जात इवेन चन्द्रसमप्रभम् ।
 नगनाम्नैव विहृयात् शिनाया परिपेयितम् ॥
 मिश्रित वज्रलेपेन समादाय च पाणिना ।
 लिम्पयेन्मृदुलेपेन स्वच्छमच्छ दनंशरान् ।

(11) शिल्प०

निपेन् कुड्यं तनद्वित्र्य लेपयेदयथा पुन ।
 दग्ध्वा शङ्खादिकं वाष्पैश्चूर्णितं यत् सुधा हि सा ॥
 × × चूर्णं × × चतुर्थांशमुद्गवनायत्नैः सह ।
 गुलतोयेन ससिञ्चेत् तच्चूर्णं बानुशान्तिनितम् ॥
 × × × × प्रमाणं हि सुधातुर्थांशमानतः ।
 कालाग्निपक्ववदलीफनपिष्टं तु योजयेत् ॥
 तत्पिष्टस्य प्रमाणं हि सुधावेदाशकं स्मृतम् ।
 द्रोण्या क्षिप्त्वाय सम्मद्यं गते मासत्रये पुनः ॥
 पेपयेद् दूषदि क्षिप्त्वा दूषदा गुलवारिणा ।
 नयनीतमिवापाति यावत् तावत् सुपेपयेत् ॥
 अथ कुड्यादिकं सम्पृग् सशोध्य समता नयेत् ।
 नारिकेलत्वचामग्रे सुमूर्क्ष्मं शिभिनीकृतं ॥
 पूनस्तद्गुलतोयेन सिक्त्वा नीत्वा दिनाल्पकम् ।
 पश्चात् तत्र सुधापिष्टं तत्र दर्व्या विलेपयेत् ॥
 दर्व्या नारिकेलानादि सवनोचित्यभेदतः ।
 सौहीदारमयी वाय इलक्षणपृष्ठा भवदिह ॥
 तद्दर्वीपृष्ठभागेन निम्नोन्नतविवर्जितम् ।
 लिप्त्वा पिष्टसुधा सम्पृग्मन्द मन्दं पुनः त्रयम् ॥
 नारिकेलत्वचालिप्य शुद्धनोयसमवर्णनाम् ।
 शुष्णे तस्मिन् वर्णलेपं कुर्यात् चित्रार्थमेव हि ॥
 फनवादी तक्षणेन स्निग्धे वर्णं विलेपयेत् ।
 सुधातेपो न वर्तय्यश्चित्रार्थं फलवादिषु ॥
 त्रिप्रकारेष्टिवानूर्णं अथ क्षिप्त्वा मृदस्तन ।
 गुग्गुलुं समधूच्छिष्टं मुरकं गुडम् ॥

१. मेप्ययमं वर्णलेपो या
 (1) १० प०

कुसुमं तैलसंयुक्तं कृत्वा दध्यात्समांशकम् ।
 त्रिभागमग्निदग्धाया मुघायास्तत्र चूर्णयेत् ॥
 विल्वजं द्व्यंशमिश्रं तत्प्रक्षिप्य मपकं कपम् ।
 वालुकांशं ततो दद्यात्स्वानुरूपेण बुद्धिमान् ॥
 ततः शकलतोयेन प्लावयेत्पिच्छिलेन तम् ।
 परिविलस्य समग्रं तन्मासमात्रं निधापयेत् ॥
 मार्दवं मासमात्रेण गतमुद्धृत्य यत्नतः ।
 दद्यात्प्रलेपं निपुणः शुष्कं कुड्ये विमृश्य तु ॥
 श्लक्ष्मणं समं स्ववष्टब्धं निम्नोन्नतयिना कृतम् ।
 न चातिघनतां यातं न चातितनुताङ्गतम् ॥
 यदा शुष्कं भवेत्कुड्यं तत्प्रलिप्तमसत्कृतम् ।
 तथा मृदा सर्जरसा तैलभागावियुक्तया ॥
 श्लक्ष्णोक्त्या त्रियत्नेन लेपनैः श्लक्ष्णमञ्जनैः ।
 मुहुर्मुहुश्च क्षीरेण सिक्त्वा भार्जनयत्नतः ॥
 सद्यः शोपमुपायात् कुड्यं तन्मनुजेश्वर ।
 अपि वर्षशतस्यान्ते न प्रणश्येत् कर्हिचित् ॥
 अनेनैव प्रकारेण द्विविधैर्वर्णकैर्युताः ।
 वर्तव्याश्चित्रवपुषा विविधा मणिभूमयः ॥
 कुड्ये शुष्के निरी शस्ते रूक्षे च गुणसंयते ।
 चित्रायोगे विशेषेण श्वेतवासा यतात्मवान् ॥
 ब्राह्माणन्पूजयित्वा तु स्वस्ति वाच्यं प्रणम्य च ।
 तद्विदश्च ययान्यासं गुरुंश्च गुरुवत्तरः ॥
 प्राङ्मुखो देवताध्यायी चित्रकर्म समाचरेत् ।
 श्वेतकाद्रवकृष्णाभिर्वर्तिकाभिर्प्रशाक्रमम् ॥
 आतिरूपं स्थापयेद्विद्वान्प्रमाणे स्थानके तथा ।
 ततस्तु रज्जयेद्रङ्गैर्यथास्थानानुरूपतः ॥
 श्यामा गौरी तथा तस्यच्छविः स्यात्ता प्रदश्येत् ।
 तस्याश्च लक्षणं प्रोक्तं प्राप्ताया नृप विस्तरे ॥
 स० मू० — मू० ७३, परि० ५२ ।
 लेपकर्मं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं पूर्वमेव हि ॥

(ii)

(ii) ५० पृ० २३२

श्वेतां रक्तां तथा पीता मृत्तिकां च समाहरेत् ॥
 कापिलं तु घृत क्षीरमतसीमाथमेव च ॥
 यवगोधूमचूर्णं तु वर्णं च वसुकघृतम् ॥
 क्षीरवृक्षत्वचा मिथं वकुलं गुडमयुतम् ।
 सेन्द्रवृक्ष प्रेपणीय मासं वा पक्षतोऽधिकम् ॥
 पापाणगर्भचूर्णं तु सूक्ष्मं कृत्वा समस्तकम् ।
 पट्टत उद्धरेत्लेप (वस्त्र) मर्दयेत्तैलवारिभिः ॥
 प्रक्षिप्तातसीतैलेन सुपिठं वज्रलोपमम् ।
 पिण्डान्कृत्वा मुष्टिमात्रानातपैः शुष्कतापितान् ॥
 आस्फोटिते वज्रसमा आतय, सिद्धिक्वामदः ।
 मतस्तु स्फुटिते पिण्डे बन्धद्रव्यादिक क्षिपेत् ॥
 सुधायाश्च प्रवक्ष्यामि बन्धन बलन तथा ।
 शैलजा बन्धका वापि इदेता पापाणकोत्तमाः ॥
 सप्तदशैव वस्तूनां प्रमाणे चात्रिकोपमाः ।
 रुसपिताः जर्मयुक्ता आनेया उपलान्तरे ॥
 तथा वरेरिटिकांमध्ये जघारानि सुनि.. क्षिपेत् ।
 समस्त ज्वालपेग्मध्ये यावदक्षनिशान्तवन् ॥
 मल्लिकायावक कृत्वा स्थूणिकाकारमस्तकम् ।
 क्षिपेद्बित्तरसाद्य च मास वा पक्षतोऽधिकम् ॥
 शिलोत्पार्थकयुक्त च मर्दयेत्सुधयोत्तमा ।
 त्रिचारा उत्तमास्याता रूपार्थेन चतुर्विधा ॥
 अर्चार्हपोद्भवा कार्वा मानयुक्तिश्च शाश्वतः ।
 सन्वित्य त्विष्टिकाबन्ध हस्तपादक्षीपादितः ॥
 सूक्ष्मे द्व्यङ्गुलो लेपः स्थूले त्वङ्गुलमात्रकः ।
 दिनेऽर्धे च दिनान्ते वा दद्यात्लेपानुलेपनम् ॥
 सर्वाङ्गे सिप्तमात्रं च सूक्ष्मतेजः समुद्भवैत् ।
 क्षीर्णे काचोत्तमखण्डटीकाभरणसमुता ॥
 वर्णं रसविशेषां च मसिरेखां समुद्धरेत् ।
 भङ्गप्रत्यङ्गकोपाङ्गदृष्टिकाभिरनेवघा ॥
 विचित्रवस्त्रालङ्कारै र्भूषितां चित्रकोपमान् ।

स्वभावजैरलङ्कारैर्नखकेशादिभिः क्रमात् ॥
 शृङ्गहस्ता गजदन्ता वद्धपर्यङ्कसंस्थिता ।
 योगमुद्रा करयुग्मे करोद्धतगजादिका ॥
 हारकेयूरसंयुक्ता कुण्डलाम्यामलङ्कृता ।
 मालामुकुटशोभाढ्या कर्त्तव्या शान्तिमिच्छता ।
 भैरवी भैरवो देवः सर्वदेवादितः क्रमात् ।
 शास्त्रप्रमाणयुक्ता च शुभ्रवर्णा च तेजसा ॥
 अथ वक्ष्यामि संक्षेपात् सर्वेषां वर्णलेपनम् ।
 संस्कृतिं च विशेषेण तेषां योगं तथैव च ॥
 सितवर्णं पीतवर्णं रक्तवर्णं च कज्जलम् ।
 एतानि शुद्धवर्णानि श्यामवर्णं तथैव च ॥
 सुधावलिप्तकुड्यादौ धवल वर्णमालिपेत् ।
 शङ्खशुक्यादिकं वाथ सितमृदाय (?) चूर्णयेत् ।
 कपित्थनिम्बनिर्यासतोयैरालोड्य बुद्धिमान् ।
 मन्वमालेपयेद् भित्ती फलके वा यथावृत्तिम् ॥
 शाकोटकत्वा वाथ केतकीहस्ततोऽपि वा ।
 यवा सुस्निग्धता याति तदावृत्त्या विलेपयेत् ।
 अथबोलूखले गर्से सुधाचूर्णानि निक्षिपेत् ।
 पिष्ट्वा पुनः पुनः सम्यङ्मुसलेन महामतिः ॥
 केरबालफलोदेन सिक्त्वा तं पेपयेत् पुनः ।
 तं पिष्टमुष्णतोपेन सम्यगालोड्य गालयेत् ।
 पुनः पूर्वोक्तमार्गेण सुधोपरि विलेपयेत् ।
 इदं तु फलकादौ न शक्यं शक्यं मृदादिषु ।
 एवं धवलिते भित्ती दर्पणोदरसन्निभे ।
 फलकादौ पटादौ वा चित्रदेवनमारभेत् ॥
 पटादौ फलकाद्युक्तमार्गेमाश्रित्य लेखयेत् ।
 पुराणलोष्टचूर्णेन शुक्लगोमयचूर्णकान् ॥
 तुल्यशीतजलेनापि योजयेत् पेपणीतले ।
 पिष्ट्वा तेन विधायागु शोपयेन् किट्टदेवनीम् ॥

(iv) शिल्प०

११. चित्रवर्मणि देवादीनां स० सू० — सू० ७५, परि० ५४

अ. शरीर-प्रमाणम्

व. हंसादिपञ्चपुरुषलक्षणानि हंसो भद्रोऽथ मालव्यो रुचकः शशकरतथा ।

(ii) वि० ध० विज्ञेयाः पुरुषाः पञ्च तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

उच्छ्रायायामनुत्प्रास्ते सर्वे ज्ञेयाः प्रमाणतः ।

स्वेनेवाङ्गुलमानेन शतमष्टाधिकं भवेत् ॥

प्रमाणं नृप हंसस्य भद्रस्य तु पटुतरम् ।

चतुरभिरधिकं ज्ञेयं मालव्यस्य तथा नृप ॥

शतं च रुचकस्योक्तं दशोऽनं शशकस्य च ।

द्वादशाङ्गुलविस्तारस्ताल इत्यभिधीयते ॥

अङ्गुलफन्तश्चतुर्भागं पादोच्छ्रायः प्रकीर्तितः ।

द्वौ च तालौ तथा जङ्घे पादतुल्ये च जानुनी ॥

जङ्घातुल्यौ तथा चौर नाभिस्तालं तु मेढ्रतः ।

तावच्च नाभिद्वयं हृदयात्कण्ठ एव च ॥

कण्ठस्तालत्रिभागः स्यात्तालं च वदनं भवेत् ।

तालपट्भागमप्युक्तं ललाटोपरि मस्तकम् ॥

मध्ये मेढ्रं तु विज्ञेयमिति दंष्ट्र्यं प्रकीर्तितम् ।

तालः प्रोक्तः करो राजन्बाहू सप्तदशाङ्गुली ॥

प्रबाहू तावदेवोक्ता वक्षसोर्धमथाष्टकम् ।

एतदायामतः प्रोक्तं मानं हंसस्य पाथिव ॥

अनेनैवानुसारेण शेषाणामपि कल्पयेत् ।

आयामपरिणाहाम्यां समा. सर्वे नराधिप ॥

सामान्यतस्ते नृपवर्यं मानं प्रोक्तं मया हंसनराधिपस्य ।

प्रत्यङ्गमानं च मयोच्चमानं समासतस्त्वं शृणु राजसिंह ॥

स. चित्रवर्मणि मूर्त्यवयवप्रमाणं तदनुसारेण मध्याहंसमालव्यादिवर्णनम्—वि० ध०

अथ प्रत्यङ्गु विभागो भवति तत्र द्वादशाङ्गुलपरीणाहो मूर्ध्नि । चतुरङ्गुलोच्छ्राय-

मष्टाङ्गुलं ललाटम् । पादौ चतुरङ्गुलौ द्व्यङ्गुलोच्छ्रायो पञ्चाङ्गुलौ गण्डो

चतुरङ्गुलौ हनुः । द्व्यङ्गुलौ कर्णौ चतुरङ्गुलोच्छ्रायो । कर्णमध्याङ्गुलं तदन्ध-

मुदकम् । पालिरनियमेन । (कर्णस्य लुटिकापातिः) नासा चतुरङ्गुला ग्रन्थे द्यङ्गु-

लोच्छ्राया त्रिवायामा च नासापुटावंगुलीवितारौ द्विगुणद्विगुणायामौ । नासोष्ट-

मध्यमवाङ्गुलम् । श्रोत्राश्वङ्गुलम् । चतुरङ्गुल लायाममास्थम् । अवरोङ्गुल
द्वयङ्गुल विबुधम् । त्वारिशदन्ता. नेष्वष्टौ दश । अर्वाङ्गुलाच्छिन्ना दन्ता ।
अङ्गुलद्वादशभागिका दश । अङ्गुलविस्तृते श्यङ्गुलायामे नेत्रे । नेत्रत्रिमा
कृष्णमण्डपम् । पञ्चभागास्तारा । अर्वाङ्गुलविस्तृते श्यङ्गुलायामे भ्रुवौ ।
तयोर्द्वयङ्गुलमन्तरम् । चतुरङ्गुल नेत्रान्तर्कर्णविवरम् । दशाङ्गुल विस्तृता
श्रोत्रा । एकविंशत्यङ्गुलपरिणाहा षोडशाङ्गुल स्नानान्तरम् । षडङ्गुल स्नान-
जञ्चन्तरम् । षोडशबाहुमूलपरिणाह । द्वादशाग्रे सप्ताङ्गुल करतलम् ।
पञ्चाङ्गुल विस्तृत पञ्चाङ्गुलप्रमाणा मध्यमिका । तत्पूर्वदलहीना प्रदेशिनी ।
तत्पश्चाच्चानामिका । तत्परिहोना कनिष्ठिका सर्वा समत्रिमागपर्वा । पर्वर्षा
नखाः । श्यङ्गुलमङ्गुल द्विपर्व । जठरपरिणाहो द्वयत्वारिशाङ्गुल । वेद्यप्रमा-
णान्मामङ्गुल नाभि । कटिरष्टादशाङ्गुला विपुला । तत्परिधिश्चत्वारिंशत् ।
चतुरङ्गुलविस्तृती घृणो । षडङ्गुल सावत्परिणाह मेढ्रम् । तन्मध्यत ऊरु
चतुरङ्गुली । तद्विगुणपरिणाहाङ्गुलविबुधे जानुनी । तत्त्रिगुणपरिणाह जड-
धायम । पञ्चाङ्गुल चतुरदशपरिणाह द्वादशदीर्घौ षडङ्गुलविस्तृती पदौ
त्रिकायताङ्गुली । अङ्गुलानुल्या प्रदेशिनी । तदष्टाशोना शेषा । अङ्गु-
लचतुर्भागहीनोऽङ्गुलनख । तदर्धप्रमाण प्रदेशिन्या । तदष्टभाग शेषाणाम् ।
सर्वपादमङ्गुल मष्टाङ्गुलोत्सेधः । श्यङ्गुले पाष्णी चतुरङ्गुलोच्छ्रायो इति
ह्यप्रमाण भवति । भवन्ति चात्र । शेषाणां पार्थिवेन्द्राणां मानं युक्त्या प्रकल्पयेत्
अनेनैवानुसारेण स्वमानस्यानुसारत ।

मथक्षश्चन्द्रगौरस्तु नागराजभुजो बनी ।
हसगामी तुमध्यश्च हसश्च मुमुक्षो भवेन ॥
रोमरुद्धकपोलस्तु गजगामी महामति ।
वृत्तोपचिनवाहुस्तु भद्र पद्मनिभो भवेत् ॥
मुदगक्ष्यामस्तु मालव्य कृष्णमध्यमनुवृत्ति ।
आजानवाह पीनामो दन्तघोरो महाहनु ॥
शरदगौरस्तु रुक्म कम्पुजीवो महामति ।
सत्यम्तु सिततश्चैव बलवाश्च प्रकीर्तित ॥
रत्नश्यापस्तु शशक विज्जित्कर्तुं रक्तस्था ।
पूर्णं गण्डश्च चतुरो मध्वश्च प्रकीर्तित ।

यत्रैकर्मण्यगप्रत्यङ्गमानेन अङ्गुलप्रत्यङ्गमानेन यथा पञ्च नरा स्मृता ।

श्रीणा निमणम् ।

स्त्रिय पञ्च तथा ज्ञेयास्ता एव मनुजोत्तम ॥
पुरुषस्य समीपस्था वत्तव्या योपिदोद्वर ।
नरस्कन्धप्रमाणेन कार्यंका सा ययामिति ॥
अङ्गु लौ द्यौ नरात्क्षाम स्त्रियो मध्य विधीयते ।
अधिका च कटि कार्या तथैव चतुरङ्ग लम् ॥
उर प्रमाणतः कार्या स्तनौ नृप मनोहरो ।

ए तेनैव सामान्यमानवर्णनम्

नृपाश्च सर्वे कर्तव्या महापुरुषलक्षणाः ॥
जालपादकरा कार्यास्तथा वै चक्रयस्तिन ।
उर्णय च भ्रुवोर्मध्ये तेष कार्यं तथा शुभम् ॥
रेखाश्च करयो कार्यस्तिस्र राज्ञा मनोहरा ।
शान्ततजसङ् काशा शस्त्रा वै क्षामकोटका ॥
तवङ्गभङ्गिनि सूक्ष्मा निजस्नेहाभ्यलङ्कृता ।
घनेन्द्रनीलसदृशाः केशाः कार्यास्तथा शुभा ॥
कुन्तला वक्षिणावर्तस्तिरङ्गा सिंहकेसरा ।
वर्धरा जूटसरा इत्येता केशजातय ।
चापाकार भवेन्नेत्र मत्स्योदरमयापि वा ।
नेत्रमुत्पलपत्राभ पद्मपत्रनिभ तथा ॥
शानाकृतिर्महाराज पद्मचम परिवर्तिताम् ।
चापाकार भवेन्नेत्र प्रमाणेन यथा स्त्रिय ॥
मत्स्योदराय कथित तथा यवचतुष्टयम् ।
नेत्रमुत्पलपत्राभ प्रमाणात्पद्मव स्मृतम् ॥
पद्मपत्रनिभ नेत्र प्रमाणेन यथा नव ।
शशाकृति च विज्ञेय तथैव च यथा दश ॥
स्वमानाङ्गु लमानस्य यवमान प्रकल्पयेत् ।
चापाकार भवेन्नेत्र योगभूमिनिरीक्षणात् ॥
मत्स्योदराकृति कार्य नारीणा कामिना तथा ।
नेत्रमुत्पलपत्राभ निर्विकारस्य शस्यते ॥
शस्तस्य रुदतरश्चैव पद्मपत्रनिभ भवेत् ।
क्रुद्धस्य वेदनान्तस्य नेत्र शराकृतिर्भवेत् ॥
श्रुपय पितरश्चैव देवताश्च नराधिप ।

स्वप्रभाभरणाः कार्या द्युतिमन्तस्तथैव च ।
 मुष्णन्तस्तेजसा तेज परेषा नृपसतम् ।
 सम्यग्विचार्य नृपति स्वधिया यथोक्त श्रोतस्प्रमाणमनुरूपमनिन्दित च ।
 स्थानंरनेककिरणं स्थिरभूमितम्भे कार्यं तदेव सवुमारमजिहारेक्षम् ॥
 ल. चित्रवर्मणि देवतानेषा मेघमुत्पलप्राग् रक्तान्त कृष्णतारकम् ।
 पद्म-वर्णनम् वि० घ० प्रसन्न दीर्घपद्मान्त मनोज्ञ नृपसतम् ॥
 देवताना वर राजन् प्रजाहितकर भवेत् ।
 समे गोक्षीरवणमि स्निग्धे जिह्वाप्रपङ्कमे ॥
 प्रसन्ने पद्मनेत्रान्ते मनोज्ञे प्रियदर्शने ।
 कृष्णतारे विद्याले च नयने धीमुखप्रदे ॥
 चतुरस्रं सुसम्पूर्णं प्रसन्न शुभलक्षणम् ।
 भविकोणमवक्रं च भविकारमुख भवेत् ॥
 दीर्घमण्डलचक्राणि त्रिकोणादीनि मानि च
 वज्र्यानि तानि देवाना प्रजासु शिवमिच्छता ॥
 कार्या हसप्रमाणत देवा यदुकुलोद्बह ।
 तेषा च लोमकर्तव्यमक्षिपदमसु च ध्रुवो ।
 अत शेषेषु भागेषु देवा स्युर्लोमवर्जिता ।
 द्विरष्टवर्षाकाराश्च तथा कार्या दिवौकस ॥
 प्रसन्नमदना नित्य तथा च स्मितदृष्टय ।
 मुकुटे कुण्डलंहरि केयूरैरङ्गदेस्तथा ॥
 भूपितास्तेऽय कर्तव्या शुभस्वर्गदामधारिणः ।
 श्रोणीसूत्रेण महता पादाभरणचारिणा ॥
 यशोपवीतवन्तश्च सावतमास्तयेऽ च ।
 जान्वधोलम्बिना कार्या शोभिना कटिवाससा ॥
 वामे मनुजशार्दूल दक्षिण जानु दर्शयेत् ।
 अशुक् च तथा कार्यं देवताना मनोरहम् ॥
 प्रभा च तेषा कर्तव्या मूर्ध्नि प्रमाणत ।
 मण्डलाभा महाराज देवतातोऽनुकारिणी ॥
 ऊर्ध्वा दृष्टिरधोदृष्टिरियंक् तेषा विवर्जयेत् ।
 हीनाधिका वा दीना वा क्रुद्धा रुक्ता तथैव च ॥

ऊर्ध्वा तु मरणायोक्ता शोकायाधः प्रकीर्तिता ।
 तिर्यग्धनविनाशाय हीना भवति मृत्यवे ॥
 अधिका शोकजननी दीना च नृपमत्तम ।
 रक्षा धनदायाय स्यात्क्रुद्धा भयविवर्धिनी ॥
 शातोदरी न वर्तव्या न कार्या चाधिकोदरी ।
 सुखता च न वर्तव्या तथा यदुल्लोढह ॥
 हीनाधिकप्रमाणा च हृदावर्णा तर्पय च ।
 विवृतेन च वक्त्रेण मता च यदुनन्दन ॥
 प्रमाणहीनैरङ्गैश्च त्वधिकैरपि पापिव ।
 शातोदरी शुद्धम्यदा मरणायाधोदरी ॥
 सदाता मरणायोक्ता हीना धनविनाशिनी ।
 अधिका शोकजननी हृदावर्णा भयप्रदा ॥
 विवृतेन च वक्त्रेण बुलनाशकरी भवेत् ।
 प्राच्याभा धननाशाय दक्षिणेन च मृत्यये ॥
 पश्चिमेन मुतप्नी च चोदग्भयविवृढये ।
 प्रमाणहीना नागाय अधिका देननाशिनी ॥
 अदलदणा मरणायोक्ता क्रुद्धा अपविनाशिनी ।
 प्रमाणहीना प्रतिमां तथा सदापवर्जिताम् ॥
 आवाहिताञ्च विप्रेन्द्रैर्विद्वान्ति दिवौवमः ।
 आदिपञ्चि तु सः निर्य्य पितामह ईश्वरानन्दः ॥
 सम्मात्मवर्चप्रयत्नेन मानहीना विवर्जयेत् ।
 निव्रतक्षणमयुवन प्रदात सचमुच्यते ॥
 आयुष्यं च मनस्य च धनपान्यविवर्धनम् ।
 सदेव सदापापेहं धनधाः यविनाशनम् ॥
 देवा नरेन्द्र वर्णव्याः शोभायतः दृश्ये तु ।
 मृगेन्द्रवृषनागानां हस्तानां गनिभिः ममाः ॥
 गणक्षरं विजमुनन्ति धन्यं देवस्य वतुं यमुपाधिपस्य ।
 सम्माप्रदत्तेन मनस्य सदायं नरेन्द्रेण परैर्ययात् ॥
 ॥२॥ गानायनापुनः शुभाकारविहारा श्रुत्वागन्तवानो हनदेहाजनेनोपभेदः ।
 अतिविश्वरूपं नमो नमः भेदाः—

धुमानारविहाराणि मानावर्णधराणि च ।
 नवस्थानानि रूपाणां शृणु तान्यनुपूर्वजः ॥
 शृज्वागतं भवेत्पूर्वमनुजु तदनन्तरम् ।
 सागोचनरीरं च भवत्यर्धविनोदनम् ॥
 ततः पादवर्गितं नाम पुरावृत्तमनन्तरम् ।
 पृष्ठागतमथः कार्यं पुरावृत्तं समानतम् ॥
 एतान्यनेकभेदानि नव स्थानानि श्रूयिते ।
 एवं च स्येह भवतः शृणु मे नृप तदात्मम् ॥
 तत्राभिमुखमेयादौ स्पष्टमानगुणान्वितम् ।
 मुताग्रं मुखावङ्गं मुदमङ्गमलवर्तनम् ॥
 मुमुडं मधुरं स्पष्टरेतामंस्वारभूषितम् ।
 यद्भवेत्स्थानमश्रीणगात्रं पृष्ठगतं तु तत् ॥
 मुगम्यादावतोऽश्रीण वक्षस उदरं तथा ।
 षट्शः च स्रग्धदेगास्त ऊरुद्वयं क्षयं तथा ॥
 नागापुटापरोष्ठानां अनुषाङ्गं च युद्धिमम् ।
 क्षयं नीतं त्रिभागं च यम्य सात्रेभ्य एव च ।
 बान्ध्याभ्यं परं स्थानं स्थानतम्भोत्तादिनाम् ।
 एतदेवैर्जनामोक्तमनेन वरुणान्वितम् ॥

अध्यधनापा च कटो अन्यच्च दर्शनीकृतम् ।
 अध्यधनापा परिज्ञयमाकारेणवमादिना ॥
 च्छायागतमिति प्रोक्तं पर्यायेणतदेव तु ।
 यस्यावनोवयने पार्श्वं दक्षिणं सव्यमेव वा ॥
 कृत्स्नमन्यक्षयात् तदङ्गमङ्गगतिस्तथा ।
 एवाक्षमेव भूलेखमरनामा ललाटवत् ॥
 एव श्रोत्रं यदर्धं स्याच्चित्रुर्ध्वं शिरोरूहम् ।
 गृहीतमानलावण्यमाधुर्यादिगुणान्वितम् ॥
 पादवर्गगतमिति प्रोक्तं तत्स्याद्भित्तिवत्सजितम् ।
 अपानुद्धे कलशोणे कण्ठदेशे तथैव च ॥
 बाह्वङ्गललाटेषु मालाख्य क्षयमागतम् ।
 बाहुवक्षः कटितटस्थितिषु --- ॥
 द्विषल द्विषल ज्ञात्वा यथाभागं कृषीकृतम् ।
 अनुसूच्यप्रमाणेन नातितीक्ष्णरङ्गमेव च ॥
 एतदङ्गलपरावृत्तं स्थानं च परिकीर्तितम् ।
 पृष्ठतो यदपि व्यक्तं देहवन्धं मनोहरम् ॥
 वक्षःभ्रूवृत्तिसर्वजसन्धिवन्धनमेव च ।
 ईषच्च दक्षिणापार्श्वरूपोलज्जठरे पुनः ॥
 प्रकाशितं कपाश्वर्णेन सुस्थिरं दृष्टिहारि च ।
 स्वहीनमानलावण्यमाधुर्यादिगुणान्वितम् ॥
 तैलेषु पुस्तकेषु पृष्ठागतमिति स्मृतम् ।
 यस्यार्धमतङ्गपत्येन भागेन समवस्थितम् ॥
 स्थितेर्ध्याभिमुखोर्ध्वार्धं परिपृच्छित्तवशाद्भवेत् ।
 किञ्चिच्छायागतो वायुविपरिष्टादधः पुरः ॥
 अर्धार्धगामाभ्यं चिरमाग्राभ्यनस्थितम् ।
 मध्येन नेत्ररम्भेन यथायोगविनोपिना ॥
 विज्ञेयं दधनं वायं परिवृत्तं नरेश्वर ।
 समप्रदृष्टिन्पिण्डेन दृष्टपादनं तु यत् ॥
 उच्यते क्षीणदृष्ट्यां दृष्ट्वा शेषं कटिस्थितम् ।
 सुपुष्पाशङ्कितं दृष्ट्वा योग्यतद्वयम् ॥

चतुरस्रं सूक्ष्मपूर्णमभयानकदर्शनम् ।
 प्रकाशीकृतबाहुञ्च सुदण्टमुखकन्धरम् ॥
 लुप्तजङ्घकतो ज्ञेयं नाम्ना स्थानं समानतः ।
 नीचान्येतानि सर्वाणि तथोक्तैरभिराजितम् ॥
 लक्षितैर्लक्षितव्यानि त्वयानुक्रमशो नव ।
 एषा प्रज्ञावशेषेण विकाराणि बह्वन्यपि ॥
 एकैकशश्च भूभागैः कर्तव्यानि यथावधि ।
 त्वया सन्तः समासाद्य सम्यङ् मानं तु भूतले ॥
 स्थानानिोमानि भानाद्यैर्गुणैर्लेख्यानि यत्नतः ।
 नवैवैतानि दृष्टानि सर्वभावेष्वनिन्दितम् ॥
 स्थानानि नाधिकमतः परमस्ति हि किञ्चन ।
 जीवलोकपरिक्रम्य सततं स्थाणुजङ्गमम् ॥
 उत्तमाधममध्येषु प्रमाणगुणतः सदा ।
 चित्रविचित्रं त्रिविधं प्रमाणं त्रयमेव च ॥
 क्षयवृद्धौ च कार्त्स्न्येन मया तेऽभिहितेऽनघ ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि क्षयवृद्धिविधिं क्रमात् ॥
 चित्रविद्भिर्भरसज्जेयं समासेननेतरेण च ।
 त्रयोदश विधं वात्र क्षयवृद्धिरुदाहृता ॥
 स्थानानां बहुसंस्थत्वादङ्गान्यवसम्भवाः ।
 स्थानं पृष्ठगतं पूर्वमवजुगमतमेव च ॥
 मध्याधं तथाधार्धं साचीकृतमुखं तथा ।
 नतं गण्डपरावृत्तं पृष्ठागतमथापि च ॥
 पादवर्गितं च विज्ञेयमुल्लेखं चलितं तथा ।
 उत्तानं वलिलं चेति स्थानानि तु त्रयोदश ॥
 कार्याण्येतानि सर्वाणि नामसंस्थानतो नृप ।
 मण्डलानीह वैशाखप्रत्यासीदक्रियाक्रमम् ॥
 समादचादसमाः पादाः सुस्थितानि चलानि च ।
 समासमपदस्थं च द्विविधं स्थानकं भवेत् ॥
 तद्गत्वा पदभूयिष्ठं स्थानं समपदं स्मृतम् ।
 मण्डलञ्च द्वितीयं स्यात्स्थानान्यन्यानि यानि च ॥

क्षयवृद्धिविधिश्च

तान्येकसमपादानि विचित्राणि चलानि च ।
 तत्र वंशाखमालीढ प्रत्यालीढ च घन्विनाम् ॥
 चित्रगोभूत्रवगत विपम खड्गचर्मिणाम् ।
 चलित खलितायस्यमालीढैकपदक्रमम् ॥
 शक्तितोमरपापाणमिन्दिपालादिधारिणाम् ।
 सधत्तित चक्रशूलगदाकुणपधारिणाम् ॥
 एकपादसमस्थानं द्वितीयेन तु विद्वग्लम् ॥
 शरीर च सलील स्यात्सावष्टभं क्वचिद्भुतम् ॥
 लीलाविलासविभ्रान्त विशालजघनस्थलम् ।
 स्थिरैकपादविन्यास स्त्रीरूप विलिखेद्बुध ॥

प्रमाणहीनस्तु जनोऽनुभूयात्कालस्य भावस्यवलात्पृथिव्याम् ।
 इति प्रचिन्त्यात्मधिया बुधेन वार्यं प्रमाणक्षयवृद्धियोगे ॥

१३—चित्रे देवनृपपिगन्धवदंत्यदानवादीना सायुधाना सपरिच्छदाना निर्माणदेश-
 विशेषानुरूपासनशायनयानवेशसरित्सागरबाहनशैलशिखरसद्वीपभूमण्डलशङ्खपद्मा-
 दिनिधिसच्चन्द्रनक्षत्ररात्रिसन्ध्यादिनिर्माणम्—वि०ध०—

यथा देवस्तथा चित्रे कर्तव्यः पृथ्वीश्वर ।
 एकैक रूपके लोम कर्तव्य पृथिवीक्षिताम् ॥
 ऋषयश्च सगन्धर्वा दैत्याश्च सहदानवा ।
 मन्त्रिणश्च महाराज सावत्सरपुरोहितौ ॥
 कार्या भद्रप्रमाणेन धातृणाश्च नरेश्वर ।
 ऋषयस्तत्र कर्तव्या जटाजूटोपशोभिता ॥
 धृष्णाजिनोत्तराश्वङ्गा दुर्बलास्तेजसा युता ।
 देवताश्वापि गन्धर्वा भुकुटेन विवर्जिता ॥
 कर्तव्यास्ते महाराज शिखरैरूपशोभिताः ।
 शृङ्गवर्चस्विनो विप्रा शुबलाम्बरधरास्तथा ॥
 सर्वालङ्कारसयुक्तानेवोत्त्वणविभूषणान् ॥
 भुकुटेन विहीनास्तु सोष्णीपवान्तरयेच्च तान् ।
 दैत्याश्च दानवाश्चैव कर्तव्या भ्रुकुटीमुखा ॥
 वतुंलाक्षास्तथा वार्या भीमवक्त्रस्तथैव च ।
 तेषामभ्युद्धतो वेपः कर्तव्याः पृथिवीपते ॥

रुद्रप्रमाणाः कर्तव्यास्तथा विद्याधरा नृप ।
 सपत्नीकाश्च ते कार्या मात्यालङ्कारधारिणः ॥
 खड्गहस्ताश्च ते कार्या गगनं वाथ वा भुवि ।
 मालव्यपरिमाणेन किन्नरोरगराक्षसाः ॥
 रुचकस्य प्रमाणेन यक्षा कार्या नराधिप ।
 शशकस्य प्रमाणेन प्रधान मानव लिखेत् ॥
 पिशाचा वामना कुब्जा प्रमथाश्च महीभुजः ।
 मानघ्नियमतः कार्यं रूपघ्नियमनस्तथा ।
 स्वानुरूपप्रमाणाश्च सर्वेषा योषित स्मृताः ।
 किन्नरा द्विविधा प्रोक्ता नृवक्त्रा ह्यविग्रहाः ॥
 मृदेहाश्चाण्वक्त्राश्च तथान्ये परिकीर्तिताः ।
 अश्वक्त्रास्तु कर्तव्या सर्वालङ्कारधारिणः ॥
 भीतवाद्यसमायुक्ता क्षुतिमन्तस्तथैव च ।
 उत्कृष्टा राक्षसाः कार्या विक्त्राक्षा विभोषणाः ॥
 देवावाराश्च कर्तव्या नागा फणविराजिताः ।
 सालङ्कारा स्मृता सर्वे यक्षास्तेऽभिहिता मया ॥
 सुराणां प्रमथा कार्या प्रमाणेन विवर्जिताः ।
 पिशाचाश्च तथा कार्या प्रमाणेन विवर्जिताः ॥
 नानासत्त्वमुक्ताः कार्या देवतानां तथा गणाः ।
 नानावेशा महाराज नाना युधधरास्तथा ॥
 एकरूपास्तु कर्तव्या वैष्णवानान्तथा गणाः ।
 तनापि तेषां कर्तव्या भेदाश्चत्वार एव च ।
 वासुदेवसमाः कार्या वासुदेवगणाः शुभाः ॥
 सवर्पणेन सदृशास्तद्गणाश्च तथा स्मृताः ।
 प्रद्युम्नेनानिरुद्धेन तद्गणाः सदृशास्तथा ॥
 तत्प्रभावाः स्मृताः सर्वे तदायुधधरास्तथा ।
 नीलोत्पलदलश्यामाश्चन्द्रशुभ्रास्तथैव च ॥
 तथा मरुतावाराः सिन्दूरसदृशप्रभाः ।
 रुचकस्य तु मानेन वेश्याः कार्यास्तथा स्त्रियः ॥
 वक्ष्यामामुद्धत वेशः कार्यं शृङ्गारसम्मतम् ।

मालव्यमानत कार्या लज्जावत्यः कुलस्त्रिय ॥
 नात्युन्नतेन वेशेन सालङ्कारास्तथैव च ।
 दैत्यदानवयक्षाणां राक्षसानां तथैव च ॥
 रूपवत्यस्तथा कार्या पत्न्यो मनुजसत्तम ।
 मातर स्वेन रूपेण तथा कार्या नराधिप ॥
 पिशाचानां च पत्न्योऽपि कार्यास्तद्रूपसयुता ।
 विभर्तृवास्तु वर्तव्या स्त्रिय पतितसयुताः ॥
 शुक्लवस्त्रपरीधानाः सर्वालिङ्कारवर्जिताः ॥
 कुञ्जा वामनिका वृद्धा तथा रूपवती भवेत् ॥
 राजस्त्रीणां परीवारे बद्ध स्यात्कञ्चुकी पुनः ।
 रुचकस्य तु मानेन वैश्यमान विधीयते ॥
 दाशवस्य तु मानेन शूद्रमान तथैव च ।
 यथा जात्यनुरूपेण वेषेण मनुजेश्वर ॥
 दैत्यादियोपिता कार्या परिचारस्त्रिय सदा ।
 महाशिरा महोरस्को महानासो महाहनु ॥
 पीनस्वन्धभुजग्रीव परिमाणेन चोच्छ्रितः ।
 त्रितरङ्गलनाटश्च व्योमदृष्टिमंहाकटि ॥
 दृप्तश्चित्रविश कार्या नेनाया पनिरुजित ।
 योधा भार्या महाराज प्रायगो भृशुदीमुखा ॥
 विश्वदुष्टतवेदाश्च कार्याश्चोद्धतदर्शना ।
 अभ्युदगताश्च वर्तव्या ग्राम्यधीया पदानय ॥
 खड्गधर्मधराः कार्या कर्णाटस्त्रपुर्धरा ।
 वरवाणधरा कार्या नग्नजङ्घाश्च घन्विनः ॥
 नात्युद्धतेन वेषेण सोपानत्काम्पधैत्र ने ।
 यथोक्तलक्षणा कार्या मुञ्जरास्तुरगादय ॥
 हस्त्यारोहाम्नु वर्तव्या हिंसायास्तु वर्णनः ।
 बैगंडश्च जूटभरः मानद्गारास्तथैव च ॥
 उदीच्यनेशा वर्तव्याम्पुग्नाणां तु मादिन ।
 उज्जतेन तु वेषेण वर्तव्या वन्दिनस्तथा ॥
 मिगदशितरुष्ठाश्च तथैवोन्मुगादृष्टयः ।

ब्राह्मणकास्तु कर्तव्या कपिला केकरेक्षणा ॥
 किञ्चिद्दानवसङ्काशा प्रायशो दण्डपाणय ।
 न केकरान्न कपिलान्युद्धे द्वद्वान्समालिखेत् ॥
 नात्युजतेन वेपण न च शान्तेन शस्यते ।
 पाश्वर्षदधेन खडगेन प्रतीहारस्तु दण्डवान् ॥
 सवेष्टितशिरस्काश्च कर्तव्या वणिजस्तथा ।
 गायना नर्तका ये वा वाद्यवादविशुद्धये ॥
 उद्धतेन तु वेपेण कार्यास्ते मनुजोत्तम ।
 आसन्नपलिता कार्या स्वभूषणविभूषिता ॥
 पौरजानपदा श्रष्टा शुभवस्त्रविभूषणा ।
 प्रसृतप्रवणा प्रह्ला स्वभावप्रियदर्शिन ॥
 स्वकर्मोपस्करव्यग्र कार्यं कर्मकरो जन ।
 प्राशव पीनगात्राश्च पीनग्रीवशिरोधरा ॥
 उग्राश्च नीचकेशाश्चमल्ला कार्यास्तयोद्धता ।
 वृषा केसरिणश्चैव याश्चान्या सत्त्वजातय ॥
 यथाभूमिनिवेशास्ते लोक दृष्ट्वा नराधिप ।
 एतद्रूपसमुद्देशमदृष्टानां तव रितम् ॥
 दृष्ट सुसदृशं कार्यं सर्वेषामविशेषत ।
 चित्र सादृश्यकरण प्रधान परिकीर्तितम् ॥
 बुद्ध्या रूप यथावेश वणं च मनुजोत्तम ।
 देशे देशे नरा कार्या यथावत्तत्समुद्भवा ॥
 देश नियोग स्थान च कर्म बुध्व च यत्नत ।
 आसन शयन यान वेश कार्यं नराधिप ॥
 सरितां सशरीराणां वाहनानि प्रदर्शयेत् ।
 पूर्णबुम्भकरा कार्यास्तथा नामितजानव ॥
 शैलानां शिखर मूर्ध्नि दर्शयेन्मनुजोत्तम ।
 द्वीपानां च करे कार्यं तथा भूमण्डलं शुभम् ॥
 राजस्तथाशिखरपाणय ।
 रत्नपात्रवरा कार्या सागरा मनुजोत्तम ॥
 ममुद्राणां प्रभास्थाने सलिलं तु प्रदर्शयेत् ।

आधुधानां च तच्चिह्नं किञ्चिन्मूर्धनि दर्शयेत् ॥
 निधीनां दर्शयेत्कुम्भं शङ्खं शङ्खस्य दर्शयेत् ।
 पद्मं पद्मस्य राजेन्द्र शेषाणामनुरूपतः ॥
 कार्यस्यावयवाः कार्याः स्वदेहसदृशाः पृथक् ।
 दिव्यानां दर्शयेच्चिह्नमक्षमालां च पुस्तकम् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि रूपं यद्यस्य दृश्यते ।
 आकाशं दर्शयेद्विद्वान्विवर्णं खगमाकुलम् ॥
 तथैव दर्शयेद्राजंस्तारकामण्डितं दिवम् ।
 भूमिं च जाङ्गलानूपमिश्रां स्वैः स्वस्तया गुणैः ॥
 पर्वतं तु शिलाजालं शिखरं धातुभिर्द्रुमैः ।
 निर्भरैर्भुजगैश्चैव दर्शयेन्नृपसत्तम ॥
 वनं नानाविधैर्वृक्षैर्यहङ्गैः श्वापदैस्तथा ।
 तोयं च दर्शयेद्विद्वानन्तर्मत्स्यकच्छपैः ॥
 पक्षाक्षैश्च महाराज ययान्यैर्जलजैर्गुणैः ।
 देवतावेश्मभिश्चित्रैः प्रासादापणवेश्मभिः ॥
 नगरं दर्शयेद्विद्वान् राजमार्गैश्च शोभनैः ।
 वनमत्या दर्शयेद्ग्रामं किञ्चिदुद्यानभूषितम् ॥
 संवेषामथ दुर्गाणां कर्तव्यं दर्शनं तथा ।
 स्वभूमिविविधेनैव प्राट्टालकपर्वतैः ॥
 पण्ययुक्तास्तु कर्तव्यास्तथैवापणभूमयः ।
 आपानभूमिः कर्तव्या पानयुक्ता नराकुला ॥
 उत्तरीयविहीनांश्च शूतसत्तान्प्रदर्शयेत् ।
 जिताब्धिशोकसमायुक्तान्दृष्टोत्सव्यजयास्तथा ॥
 चतुरङ्गवलोपेतां प्रहरद्भिर्नरैर्युताम् ।
 मृतावयवरक्ताढ्यां रणभूमिं प्रदर्शयेत् ।
 चिताकुणपसंयुक्तं श्मशानं च तथा नृप ।
 युक्तं समारुरुष्ट्राद्यैर्मार्गं सायं प्रदर्शयेत् ॥
 सचन्द्रग्रहनक्षत्रां तथा दर्शितलौकिकाम् ।
 आसन्नतस्करां रात्रिं दर्शयेत्सुप्तमानवाम् ॥
 प्राग्रान्ने दर्शयेत्तत्र तथा चैवाभिचारिकाम् ।

सारुणो भ्लानदीपश्च प्रत्यूषो रुक्कुक्कुटः ॥
 कर्मव्यग्रजनप्रायः कर्तव्यो वामरस्तथा ।
 द्विजेनियमभिपुङ्गां रक्ता मन्थ्या प्रदर्शयेत् ॥
 तमसो दर्शनं कार्यं वासे समर्पकैर्नरैः ।
 कुमुदानां विकाशे च ज्योत्स्ना चन्द्रे प्रदर्शयेत् ॥
 दग्धेत्सरजस्यं च गद्यां कर्णोत्करावृणाम् ।
 सद्बृत्तमानवप्रायां वृष्टिं पृष्ट्याम्प्रदर्शयेत् ॥
 प्राणिनां क्लेशनप्तानामादित्येन निदर्शनम् ।
 बृक्षैर्वसन्तर्जः पुन्नै कोकिलामधुपोत्तरुदः ॥
 प्रहृष्टनरनारीकं वमनं च प्रदर्शयेत् ।
 क्लान्तैः कार्यं नरैर्गोष्म मृगैश्चायागतैस्तथा ॥
 महिषैः पङ्कमलिनैस्तथा मुष्कजलाशयम् ।
 विहङ्गैर्द्रुमसंलीनैः सिंहव्याघ्रैर्गुहागतैः ॥
 तोयनघ्नघनैर्युक्ता मेन्द्रचापविभूषणैः ।
 विष्टद्विद्योतनैर्युक्ता प्रावप दर्शयेत्तथा ॥
 सफलद्रुमसंयुक्तां पयवगम्या वसुन्धराम् ।
 सहस्रपद्मसलिला शरदं तु तथा लिखेत् ॥
 सद्योपसलिलस्थानं तथा लूनवसुन्धरम् ।
 सनीहारदिगन्तं च हेमन्त दर्शयेद्बुधः ॥
 हृष्टवायसभातङ्गं शीतार्तजनसङ्कुलम् ।
 शिशरं तु लिखेद्विद्वान्हिमच्छन्नदिगन्तरम् ॥
 बृक्षाणां पुष्पफलतः प्राणिनां मदतस्तथा ।
 ऋतूनां दर्शनं कार्यं तोग्रान्दृष्ट्वा नराधिप ॥
 रसमावाञ्च कर्तव्या यथापूर्वमुदाहृताः ।
 यथायोगे तु युञ्जीत नृत्ताभिहितमथ च ॥
 मुष्कं वर्तनया वस्तु चित्रं तन्मध्यमं स्मृतम् ।
 मुष्काद्रमधमं प्रोक्तं चाद्रमेव तथोत्तमम् ॥
 यथादेयं यथाकानं यथादेशं यथावयः ।
 त्रियमाणं भवेद्वन्यं विपरीतमतोज्ञयया ॥

इति विचक्षणबुद्धिविक्लिपतैः वरणवान्तिविलासरासादिभिः

लिखितभीक्षणलोचनमादराद्भवति चित्रमभीप्सितकामदम् ॥

१४ विलिखालक्षणम् स० गू०—मू० ७३ परि० १०

(१) मानसो० अ० चि० चत्सकर्णममुद्भूतरोमाण्यादाय यत्नत ॥
तूलिकाग्रे न्यस्तानि लाभ्यान्धनयोऽत ॥
लेखनी नाम सा प्रोक्ता सा चैव त्रिविधा भवत् ।
स्थूना मध्या तथा सूक्ष्मा तथा चित्र विरच्यते ॥
स्थूलया लेपन कार्यं तिर्यंगाहितया तथा ।
अङ्गुन मध्यया कुर्यादग्रपार्श्वविनिष्टया ॥
सूक्ष्मया च तथा मृदया नखा कुर्वीत कोविव ।
(३) शिल्प० लेखनी त्रिविधा ज्ञया स्थूना सूक्ष्मा च मध्यमा ।
तदण्डमृतुमात्र वा विष्णुश्च पङ्कजं स्मृतम् ॥
मृगे पृच्छे तदष्टाशमष्टाथ वाथ वक्तुं नम ।
श्रुत्वाप्रे विन्यसेच्छङ्क क शौडमर्षाङ्गुलोनम ॥
यथाकारं च सुदृ० नत्र मयोजयेत् पुन ।
स्थूलाया वत्सकर्णोत्थमजोदरभव परे ॥
त्रिकोणपुच्छज सूक्ष्मायामरोम नृणाग्रकम् ।
नतुना लाक्षया वाय शण्डाप्रवृत्तशङ्कुपु ॥
वध्नातु लेखनी सम्यक् प्रतिवर्णं निषा त्रिका ।
आकृत्या च त्रिधा स्थूना सूक्ष्मा मध्येति सा पुन ॥
प्रत्येकं नवधा चैव प्रतिवर्णं तु लेखनी ।
अथ मध्यमलेखन्या पीतवर्णरसेन तु ॥
किट्टलेखावहिभगि लिखित्वाग्न्यस्तमम्बरै ।
मार्जयेत् किट्टलेखा ता पुन सुव्यक्ताभालिखेत् ॥
रक्तवर्णरसेनाथ सर्वं सम्यक् समालिखेत् ।
पश्चाच्चित्र विचित्रं च तस्या भित्तौ लिखेद्बुध
नानाभावरसंयुक्त सुरेख वर्णकोचितम् ॥
वनिष्ठिकापरोणाहा भागद्वयसमायताम् ।
धनवेणुसमुद्भूता नलिका परिक्ल्पयत् ॥
तदग्रे ताम्रजं शङ्कु यवमात्रं विनिक्षिपेत् ।
तावन्मात्रं वहि कुर्यात्तिन्दुनामेरितं पुन ॥

१५ रत्ना

मानसो० अ० चि०

भङ्गचित्रो वदस्वन् भुभङ्गः कृत्तिवात्रनिः ॥
 नागरो व्याघ्रनखवद् द्राविडमन्दनस्तम्भ ।
 शदरेकेतकीना च द्राविड ऋष्टवं मम ॥
 ध्वन्तरो वराहदण्डो जोगो मुनिपुष्पवत् ।
 उकाराकार कानिङ्गो यामुन पुष्पगर्भकः ॥
 उक्ता अष्टविधाकारा पङ्कजानीमाश्च कण्टकाः ।
 कण्टकानां तथापारा कथिता मेर्वमूढ च ॥
 वेदाक्षर पद कृत्वा कण्टकावतनोद्गतम् ।
 ब्रह्मस्थाने भवेद् विन्दुर्वामावर्त्तेन यतित ॥
 तद्वृत्तिप्रस्थाने विन्दु स्यादक्षगोदभव ।
 तदूर्ध्व भ्रमर्भ च वत्समर्ध चन्द्राकृति ॥
 ब्रह्मस्थानोर्ध्वगत च दक्षिणोद्भवाशङ्कम् ।
 कलिकोद्भवाक्षं वाराहगणैस्सम्भवम् ॥
 तस्योर्ध्वोऽपरोद्गम्य तदान्यताम कटकोपमम् ।
 अग्नस्यामपदवर्णेषु अपरानत कर्णिकावृत्ति ॥
 तस्या यावत्यामन मवधो पदपादो ... ॥
 पृथुग्रीवा त्रिपादे . पादोदर कण्टका ... ?
 ....

... तस्थानात्समुद्भव्य भ्रे निम्नाप्र धान्यातकम् ॥

चत्रग्रीवोद्गता कारिव कलिकोद्भव वाराहकर्णिरादगनम् ।
 अत्रावार पुन पृष्ठं कलिका मुनिपुष्पवत् ॥
 कण्टकादरमध्य तु कलिका जावभूषकम् ।
 तदास्पृहम् ... .. ॥
 गेमास्थिमासत्वचाश्च गव क्षितिगुणाद्भवा ।
 ..... नक्ष्य जीवभूषण कथ्यते ॥
 रेखास्थिवर्णमासानि चतुर्दश्याया प्रकीर्तिता ।
 पादाद्यङ्गानि सर्वाणि नाडीरास च विदुर्वर्तया ॥
 मञ्जा च क्षिरिरास्याता राजेन्द्रन्यदय बीजवम् ?
 ... .. अद्भयो रसममुद्भव ॥
 .. .. तेजो ब्रह्मस्य बीजवम् ।

गगोत्पत्ति च वदयेऽहं शृणु चराग्रमानसः ॥
 धीरोदार्णवके पूर्वं मध्यमाने सुरासुरैः ।
 तत्रोत्पन्नो महावृक्षो नाम्ना सुरतस्तदा ॥
 नानागत्रसमावीर्णो नानापुष्पममाकुल ।
 नानाफलवसम्पृक्नो तलिताङ्गो मनोहर ॥
 सुगन्धामोदबहुलः सुगन्धागन्धितोत्पलः ।
 तद्गन्धमोहिता सर्वे देवदेत्यादिकास्तदा ॥
 परस्पर देवदेत्या वृक्षार्थं लुब्धचेतसः ।
 अमृताद्भयं मन्यन्ते देत्याश्च त्रिदशा अपि ॥
 शाखापत्रोद्भवश्चतुर्दिश मध्यत ऊर्ध्वतः ।
 मानतः पत्रसवीर्णो दिशाभेदे परात्परम् ॥
 नागर पूर्वशाखाया द्राविड दक्षिणोद्भवम् ।
 अपरे व्यन्तर चैव वेशरं वा तथोत्तरे ॥
 नातिङ्गमूर्ध्वतश्चैव शाखान्तर्जं च यामुनम् ।
 षड्जात्युत्पत्तिभेदैश्च पत्रमेव समुद्गतम् ॥
 नन्दादिक्रमयोगेन तथा चन्द्रकलाक्रम ।
 दिनपत्रोद्भवस्त्वेवं सङ्ख्यातो दशपञ्चभिः ॥
 नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा स्यात् पञ्चमी तथा ।
 पञ्च पञ्च तथा षष्ठ मासार्थे तु यथा यथा ॥
 नन्दायाः शिशुपत्र च भद्रायाः सकल तथा ।
 स्वस्तिक तु जयायाश्च रिक्ताया वर्धमानकम् ।
 पूर्णायाः सर्वतोभद्र पञ्चम परिकीर्तितम् ।
 षष्ठिकादि दशम्यन्तमन्यपञ्चसमुद्भव ॥
 जय च विजय चैव उद्गत पत्रमक्षयम् ।
 सर्वमङ्गल भवाख्य पञ्चान्ये च प्रकीर्तितम् ॥
 षष्ठशास्त्रं च दशम्यन्त पत्राणा पञ्चक तथा ।
 पुनरन्यानि पञ्चैकादशाद्य पूर्णान्ति तथा ॥
 श्रिय श्रियोदवात्य च रत्नगर्भं तेजोभवम् ।
 सर्वानन्द महोत्साह पत्राणा दशपञ्चकम् ॥
 वसन्ते नागर पत्र द्राविड ग्रीष्मके तथा ।

वर्षासु व्यन्त्रभव वेशर च शरदौ ॥
 हेमन्ते चैव कालिङ्ग यामुन शिशिरोद्गतम् ।
 षडृतद्रवपत्राणि सर्वाणि शुभदानि च ॥
 तथा शाखोद्भव पत्रमुक्त दशविधं क्रमात् ।
 शाखोद्भवानि पट्चैव कन्दजानि तु षोडश ॥
 तथा चाकारपत्राणि लक्षकोट्यादिकानि च ।
 पुनरन्यानि वक्ष्येऽहं प्रकारं पञ्च तानि च ॥
 ह्रस्वपत्र - नक्रपत्र मत्स्यपत्र च कूर्मकम् ।
 पद्मपत्र तथा चैव पञ्चक जलज भवेत् ॥
 स्थलज छन्दजाकार प्रामादगूहकादिकम् ।
 नरनार्यादिक पत्र नरपत्रं च पञ्चमम् ॥
 गजपत्रमश्वपत्र जानुग पद्मज तथा ।
 सिंहासनादिपत्रं च गजपत्रं तु पञ्चकम् ॥
 अनेकाकारपत्र च मेघपत्रं तथैव च ।
 पत्राकारास्तथा चैते कथितास्त्वपराजित ॥
 पुनः स्थानेषु सर्वेषु तत्र पत्राणि योजयेत् ।
 स्तम्भेषु द्वारपक्षेषु प्रासादेषु च सर्वतः ॥
 षोडशाभरणैश्चैव तत्र पत्रं तु दापयेत् ।
 हारकेयूरकङ्कणकटिसूत्रादिभिः समैः ॥
 यत्र स्थाने भवेत्पत्र लक्ष्मीस्तत्र हितेक्षणा ।
 नाऽपत्रतो भवेत्लक्ष्मी शुभस्थानं च पत्रतः ॥
 अथातः सप्रवक्ष्यामि कण्टकानां तु लक्षणम् ।
 अष्टौ जातिक्रमच्छ्रन्दात् कण्टका अभिधानतः ॥
 कलिश्च कलिकश्चैव व्यामिश्रश्चित्रकोशल ।
 व्यावर्तश्चैव व्यावृत्त मुभङ्गो भङ्गचित्रक ॥
 अगस्तिपुष्पकाकारः सभवेत् कलिकण्टकः ।
 वराहदण्डाकृतिकः कलिकश्चेति मज्जितः ॥
 वद्धपुष्पोद्भवश्चैव व्यामिश्री मध्यकेनर ।
 उवाराकारसदृशः स भवेच्चित्रकोशलः ॥
 व्यावृत्तो व्याघ्रनखवद् व्यावृत्तः कलशाकृतिः ।

स एकस्तम्भनायुक्तो बहुध्वं विकल्पते ।
 तेन दूर्वाकुरा पीतः कपित्थहरितः शुभा ॥
 मुद्गश्यामप्रकृतयः कर्तव्याश्छवयो सुप्रभा ।
 नीलः पाण्डरसम्पृक्तो विरङ्गः सोऽप्यनेकधा ॥
 अन्योन्याम्यधिक न्यूनं समाशवशकल्पना ।
 तेन नीलोत्पलनिभा मापसच्छ्यामुप्रभा ॥
 क्रियतेच्छवयो रम्य यथायोगविनिश्चयात् ।
 लाक्षया श्वेतया युक्ता लाक्षारोध्रपिन्दया ॥
 रक्ता रक्तोत्पलश्यामाच्छविर्भवति शोभना ।
 सापि नानाविधानन्यान्वर्णान्विकुस्ते बहूना ॥
 रङ्गद्रव्याणि कनक रजत ताम्रमेव च ।
 अभ्रक राजवन्तं च सिन्दूर त्रपुरेव च ॥
 हरितालं सुधा लाक्षा तथा हिङ्गलकं नृप ।
 नील च मनुजथेष्ठ तथान्ये सन्त्यनेकशः ॥
 देशे देशे महाराज कार्यास्ते स्तम्भनायुत ।
 लोहाना पत्रविन्यास भवेद्वापि रसक्रिया ॥
 सकट लोहविन्यस्तमभ्रकं द्रावणं भवेत् ।
 एव भवति लोहानां लेखने कर्मयोग्यता ॥
 अभ्रकद्रावणं प्रोक्त सुरसेन्द्रजभूमिजे ।
 चम्पाकुथोऽथ बकुला निर्यासस्तम्भनाद् भवेत् ॥
 सर्वेषामेव रङ्गाणां सिन्दूरक्षीर इष्यते ।

मातरङ्गदूर्वारसपट्टबद्धैः संस्तम्भित चित्रमुदारपुच्छैः ॥
 धौतं जलेनापि न नाशयेत् तिष्ठत्यनेकान्यपि वत्सरानि ।

(ii) अ० पृ० २२९

देशजातिबुलस्थान वर्णभेदश्च वक्ष्यते ।
 पूर्वोद्भव नागरं च कर्णाटि द्वाविड स्मृतम् ॥
 व्यन्तरं पश्चिमभव वेशर चोत्तरे तथा ।
 वलिङ्गदेशे कालिङ्ग यामुन सर्वतः स्मितम् ॥
 देशजातिश्च कथिता बुलस्थानं कुलोद्गतम् ।
 नागरं विप्रजातिः स्याद् द्वाविडं क्षत्रियस्तथा ॥
 व्यन्तरं वैश्यजातिश्च वेशरं च तथैव ।

कालिङ्ग मिश्रवर्णद्वयं यामुन सर्वतः समम् ॥
 कुलस्थानोद्भवश्चेत्य वर्णभेदश्च कथ्यते ।
 नागरं श्वेतवर्णं म्याद द्राविड रक्तवर्णकम् ॥
 व्यन्तर पीतसकाश हरिद्वर्णं तु वेशरम् ।
 हरिद्वर्णं च कालिङ्ग यामुन सर्ववर्णकम् ॥

(iii) मानसो०, श्र० चि०

तत्तद्गुणानुसारेण पूरणीयास्तु चित्रकं ।
 एणसाराङ्गशार्दूलशिखितित्तिरिकादिषु ॥
 भिन्नवर्णेषु सत्त्वेषु पृथग्वर्णं प्रयुज्यते ।
 वृक्षपर्वतशस्त्रादिपदार्थेषु यथोचिताः ॥
 भिन्नवर्णाः प्रयोक्तव्या चित्रकंश्चित्रकर्मणि ।
 गौरवर्णेषु नीलेषु हरिताल पुरो न्यसेत् ॥
 गौरेषु गौरिकं पश्चाद्भीषी नीलेषु योजयेत् ।
 क्षुरेण तीक्ष्णधारेण लेखा म्यूनाधिका हरेत् ॥
 पाण्डुर बिन्दुजातं यत्तत्सर्वं तेन कारयेत् ।
 पूरितं वर्णमात्रं यत्तावन्मात्रं हरेत्सुधीः ॥
 मृदुघर्षणयोगेन यथा शङ्को न नश्यति ।
 रोमराजिमिता कुर्यात् रेखा नानाविधामपि ॥
 वीरणं स्तूकमतुण्डाग्रैर्मृदुघर्षणयोगतः ।
 शुद्धं सुवर्णमत्यर्थं शिलाया परिपेयितम् ॥
 कृत्वा कास्यमये पात्रे गालयेत्तन्मुहुर्मुहुः ।
 क्षिप्त्वा तोय तदालोड्य निर्हरेत्ज्जल मुहुः ॥
 यावच्छिलारजो याति तावत्कुर्वीत यत्नतः ।
 घनत्वान्मसृणं हेम न गति सह वारिणा ॥
 आस्ते तदमलं हेमं बालार्कहचिरच्छदि ।
 तत्त्वलयं हेमजं स्वल्पवज्जलेपेन मेलयेत् ॥
 मिलितं वज्जलेपेन लेखिन्यग्रे निवेशयेत् ।
 लिमेदाभरणं चापि यत्किञ्चिद्वैमकल्पितम् ॥
 चित्रे निवेशितं हेमं यदा शोषं प्रपद्यते ।
 वाराहदंष्ट्रया तत्तु घट्टयेत्कनकं शर्तः ॥
 यावत्कान्तिं समायाति विद्युच्चकितविग्रहम् ।

वर्णेषु स्वर्ण-योग

शुद्धवर्णा.

सर्वचित्रेषु सामान्यो विधिरप्यप्रकीर्तितः ॥
 प्रान्ते कज्जलवर्णं लिखेतल्लिखितं विचक्षणः ।
 वस्त्रमाभरणं पुष्पं मुसुरागादिकं सुधीः ॥
 अलवतेन लिखेतपञ्चान्चित्रवर्णं भवेत्तत् ॥
 पूरयेद्वर्णं पश्चात् सत्तद्रूपोचितं स्फुटम् ।
 उज्ज्वलं प्रोक्षते स्थाने श्यामलं निम्नदेशतः ॥
 एकवर्णापि कुयस्ति रतम्यविभेदतः ।
 मधश्चेदुज्ज्वलो वर्णो घनश्यामलता व्रजेत् ॥
 मिश्रवर्णेषु रूपेषु मिश्रो वर्णः प्रयुज्यते ।
 मिश्रवर्णेषु रूपेषु मिश्रो वर्णः प्रयुज्यते ॥
 श्वेतेषु पूरयेच्छङ्ख शोणेषु दरद तथा ।
 रक्तेष्वलवत्करसं सोहिते गैरिकं तथा ॥
 पीतेषु हरितालं स्यात्कुण्डं कज्जलमिष्यते ।

मिश्रवर्णा

शुद्धा वर्णा इमे प्रोक्ताश्चत्वारश्चित्रसंश्रयाः ॥
 मिश्रान् वर्णान्तो वक्ष्ये वर्णसंयोगसम्भवान् ।
 दरदं शङ्खसंमिश्रं भवेत्कोकनदच्छविः ॥
 अलवत् शङ्खसंमिश्रं सौराष्ट्रमदृशं भवेत् ।
 गैरिकं शङ्खसंमिश्रं धूमच्छायं निरूपितम् ॥
 हरितालं शङ्खपुतं घातात् १ सदृशप्रभम् ।
 कज्जलं शङ्खसंमिश्रं धूमच्छायं निरूपितम् ॥
 नीली शङ्खेन समुवता कपोताभा विराजते ।
 राजावर्तस्त एवायमतसीपुष्पसन्निभः ॥
 केवलं हि या नीली नीलेन्दीवरसप्रभा ।
 हरितालेन मिश्रा चेज्जायते हरितच्छविः ॥
 गैरिकं हरितालेन मिश्रितं गोरता व्रजेत् ।
 कज्जलं गैरिकोपेतं श्यामवर्णं निरूपितम् ॥
 अलवत्केन समुष्टं कज्जलं पाटलं भवेत् ।
 अलवत् नीलिकायुक्तं कर्कशं भवेत् स्फुटम् ॥
 एव शुद्धाश्च मिश्राश्च वर्णभेदाः प्रकीर्तिताः ।
 अथवाग्न्यप्रकारेण वर्णयोगः प्रकीर्त्यते ।

मृदुरक्ते तु सिन्दूरं गैरिकं मध्यरक्तके ॥
 अतिरक्ते तु संयोज्यं वर्णं लाक्षारसं विदुः ।
 मनश्शिला पीतवर्णं ततोऽन्यत् पूर्वमुक्तवत् ॥
 गैरिकं तु शिलापृष्ठे दिनमेकं मुपेपयेत् ।
 तत् पोषितं शुद्धतोयैः संग्रहेन्मुद्गरादिषु ॥
 दिनावं पेपयेत् तद्वत् सिन्दूर जलमिश्रितम् ।
 निर्जलं चूर्णयेत् तत्र पेपय्यां तु मनश्शिलाम् ॥
 दिनपञ्चकमात्रं तं पुनस्तोयविमिश्रकम् ।
 दिनमेकं पेपयित्वा सम्यक् पात्रेषु संग्रहेत् ॥
 एतेषा निम्बनिर्यासतोयं संयोज्य युक्तितः ।
 मम्मर्च्चं नेपलिखनप्रश्रियाश्च समाचरेत् ॥

स्वर्णलेपविधिः प्रथमा

अथ स्वर्णं पेपय्याथं पत्रीकृत्य यथा मृदु ।
 तत्पत्रं शक्लीकृत्य सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं पुनः ॥
 विञ्चित्तिकतसंमिश्रं शुद्धतोयविमिश्रितम् ।
 पेपयेत् पेपणीश्वभ्रे सुश्लक्ष्णदपदा मुषीं ॥
 जाते मुपिष्टे तत्पिष्टे काचपात्रे जले सह ।
 पालोद्द्योर्ध्वगतं पङ्क्तु मिकता च पुनः पुनः ॥
 मन्थय्य जातं स्वर्णस्य पङ्क्तुमन्थुज्ज्वलं बुधं ।
 युक्तिको वज्रलेपेन सह त ॥

द्वितीया

तत्तदुचितलेखिन्या विदोपको लिखेद्विदम् ।
 वराहदण्डमुख्येन शुष्के तस्मिन् पुनः पुनः ॥
 शान्तस्य प्रभा जाता तावन्मन्दं विषदृयेत् ।
 अथवा वज्रलेपेन स्वर्णस्थानं विलेखयेत् ॥
 विन्यसेत् तत्र तत्रानु यथायुक्तिं विदारितान् ।
 अतीव मृदुलान् स्वर्णपट्टानतिदृढैः पुनः पुनः ॥
 कार्पासपुञ्जैः समार्ज्यं प्रकाशीक्रियतामिदम् ।
 एवं पूर्वं स्वर्णलेपविधिस्ततो द्विधा बुधैः ॥
 माहिषत्वचमादाय नवो तोयेन पाचयेत् ।
 नवनीतमिवापतिं गालयित्वा यदा तदा ॥
 गुलिकाश्च ततः कार्या याः शुष्काश्च महानपे ।

वज्रलेपः

यद्यत्रपमिदं स्यात् विप्रकाशगुणावहम् ॥
 क्षिप्तवोष्णतोये विद्राव्य तत्तद्वर्णेषु युक्तिनः ।
 न गित्यनिम्ननिर्यामतोयस्थानजपि योजयत ॥

वर्णभेद मिश्रणार्था वा

अन्यान्ययोगात् मजातवर्णभेदोऽथ कथ्यते ।
 रक्ते रक्ते मयुक्तं गौरच्छादि हि दृश्यते ॥
 ज्वेत् कृष्णं च पीतं च ममभागविमिश्रितम् ।
 शास्त्रच्छत्रीति चिन्त्यात् वर्णहारसुखप्रदम् ॥
 ज्वेत् कृष्णं मम मिश्रं गजवर्णमुदाहृतम् ।
 रक्तं पीतं मम मिश्रं प्रकुलस्य फलाकृतिः ॥
 ज्वलनाभमिदं स्यात्तमभिनवर्णनिभं परम् ।
 पीतस्य द्विगुणं रक्तं मिश्रितं स्वतिरक्तकम् ॥
 ज्वेत्तस्य द्विगुणं पीतं मिश्रं श्यातं तु पिङ्गलम् ।
 कृष्णस्य द्विगुणं पीतं मिश्रितं त्र्यम्बुसम्मितम् ॥
 तदेव नृणां वर्णं स्यात् कृष्णं पीतसमं तु वा ।
 हस्तिनां व्यामयुतं शुकपक्षानिभं भवेत् ॥
 लाशारमेन मयुक्तं हिङ्गुदं स्वतिरक्तवम् ।
 लाक्षारसेन समिश्रं कृष्णं जम्बुफलाकृतिः ॥
 लाक्षारसं जातिलिङ्गं मितवर्णं यथा समम् ।
 सन्मिश्रमुत्तमं वर्णं हिङ्गुदेनात्र वा युतम् ॥
 कृष्णं नीलेन समिश्रं केशवर्णमुदाहृतम् ।
 एव मिश्रकवर्णानि युक्त्या संयोज्य सन्निवेत ॥
 सुधाधवलिते भित्तौ नैव कुर्यादिदं सुधीः ।

अथ व रसा रस-दृष्ट्यवच्छ
 म रस-चित्राणि
 धि-ध०

म मू—मू० ८२, ५० ५१

अ गारहास्यकरुणगोररीद्रभयानका
 वीभत्साद्भुतशान्नाश्च नवचित्ररसा स्मृताः ॥
 तत्र यत्त्वान्तिलावण्यलेखामाधुर्यमुन्दरम् ।
 विदग्धवेशाभरणं शृङ्गारे तु रसे भवत् ॥
 यत्कुब्जनामनप्रायभीषद्विकटदशनम् ।
 वथा च हस्तं सकोऽप्य तत्स्याद्द्वाम्यकरं रसे ॥
 याञ्चाविरहासन्त्यागविश्रयव्यसनादिप
 अनुकम्पिनकं यत्स्यान्निखेतकरुणारसे ॥

पारुष्यविकृतिक्रोधविषस्त्यर्था ? न दूषणम् ।
 दीप्रशस्त्राभरणवत्कृत रौद्ररसे भवेत् ॥
 प्रतिज्ञागर्भशीर्यादिष्वर्थेष्वीदार्यदर्शनम् ।
 सस्मर्यं सभ्रकुटिवद्वीर वीररसेऽद्भुतम् ॥
 दुष्टदुर्दशनोन्मत्तहिसव्यापादकादि यत् ।
 तत्स्याद् भयानकरसे प्रयोगे विप्रकर्मण ॥
 श्मशानगर्हित घातवरण स्थानदारुणम् ।
 यच्चित्र विप्रवच्छ्रेष्ठं तद्वीभत्सरसे भवेत् ॥
 यदा विनीतरोमाञ्चचिन्ता ताक्षर्यमुखानतम् ॥
 प्रदर्शयति चान्योऽन्यं तदद्भुतरसाश्रयम् ॥
 यद्यत्सोम्याकृतिध्यानधारणासनबन्धनम् ।
 तपस्विजनभूयिष्ठं तत्तु शान्ते रसे भवेत् ॥
 शृगारहास्येष्टान्त्याख्या लेखनीया गृहेषु ते ॥
 परशेषा न कर्तव्या कदाचिदपि वस्यचित् ।
 देववेश्मनि कर्तव्या रसा सर्वे नृपालये ॥
 राजवेश्मनि नो कार्या राज्ञा वासगृहेषु ते ।
 सभावेश्मसु कर्तव्या राज्ञा सर्वरसागृहे ॥
 वर्जयित्वा सभा राज्ञो देववेश्म तथैव च ।
 युद्धश्मशानकरुणामृतदुःखार्तकुत्सितान् ॥
 श्रमङ्गल्याश्च न लिखेत्कदाचिदपि वेश्मसु ।
 निधिभ्रूगान्धूपान् राजनिधिहस्ताभ्रताङ्गजान् ॥
 निधिविद्याधरा राजनृपयो गरुडस्तथा ।
 हनूमांश्च सुमङ्गल्या ये लोके सुप्रकीर्तिताः ॥
 लिखितव्या महाराज गृहेषु सतत नृणाम् ।
 चित्रकर्म न कर्तव्यमात्मना स्वगृहे नृप ॥
 दोर्बल्यं स्थूलरेखत्वमविभक्तत्वमेव च ।
 यर्णानां सङ्कुरश्चात्र चित्रदीपाः प्रकीर्तिताः ।
 स्थानप्रमाणं शूलम्भो मधुरत्वं विभक्तता ॥
 सादृश्यं क्षयवृद्धी च गुणाष्टकमिदं स्मृतम् ॥
 स्थानहीनं गतरसं शून्यदृष्टिमलीमसम् ।
 चेतनारहितं वा स्यात्तदशस्तं प्रकीर्तितम् ॥

यज्जनेपमिदं ग्यातं निश्चकारगुग्यावहम् ॥
 क्षिप्स्वोष्णतोये विद्राव्य तत्तद्वर्णेषु युक्तिनः ।
 न पितृनिम्बनिर्यासतोयस्थानेऽपि योजयेत् ॥

यर्णभेद मिथ्यवर्णा वा

अन्योन्ययोगात् संजातवर्णभेदोऽथ रथ्यने ।
 गिन रत्नेन संयुक्त गौरच्छत्रि हि दृश्यने ॥
 त्वेत कृष्ण च पीत च समभागविमिश्रितम् ।
 शान्च्छत्रीति विख्यात वर्णभारमुपप्रदम् ॥
 ज्ञेयं कृष्णं समं मिथ गजवर्णमुदाहृतम् ।
 रयत् पीतं समं मिथ वज्रुलस्य फलावृति ॥
 ज्वलनाभमिदं रूपातमग्निवर्णनिभं परम् ।
 पीतस्य द्विगुणं रयत् मिश्रितं त्वतिरयत्कम् ॥
 ज्वेनस्य द्विगुणं पीतं मिथ रूपात् तु पिङ्गलम् ।
 कृष्णस्य द्विगुणं पीतं मिश्रितं त्वम्बुसम्मितम् ॥
 तदेव नृणां वर्णः स्यात् कृष्णं पीतसमं तु वा ।
 हस्तिनां ज्यामयुतं शुक्लपक्षानिभं भवेत् ॥
 नाक्षारग्नेन मयुजतं हिङ्गुदं त्वतिरयत्कम् ।
 नाक्षारसेन समिश्रं कृष्णं जम्बुफलावृति ॥
 नाक्षारसं जातिलिङ्गं मितवर्णं यथा समम् ।
 सस्मिथमुत्तमं वर्णं हिङ्गुदेनात्र वा युतम् ॥
 कृष्णं नीलेन सस्मिथं केशवर्णमुदाहृतम् ।
 एवं मिथकवर्णानि युक्त्या संयोज्य संनिखेत् ॥
 सुधाधवलिते भित्तौ नैव कुर्यादिदं सुधीः ।

अ. व. रमा रम-दृष्टयश्च
 न रम चित्राणि
 वि० ध०

म. सू.—मू० ८२, १० ५५

न गारहास्यकरुणगोररोद्रभयानका ।
 वीभत्ताद्भूतशान्नादत्र नवचित्ररसाः स्मृताः ॥
 तत्र यत्कान्तिलावण्यलेखामाधुर्यमुन्दरम् ।
 विद्रग्धवेशाभरणं शृङ्गारे तु रसे भवेत् ॥
 यत्कुब्जवामनप्रायमीपद्विकटदर्शनम् ।
 वृथा च हस्तं सकोच्य तत्स्याद्दाम्यकर रमे ॥
 याञ्चाविरहासन्त्यागविक्रयव्यसनादिभिः ।
 अनुकम्पितकं यत्स्यान्निललेटरुणारसे ॥

पारुष्यविट्टितिक्रोघविपस्थया ? न दूषणम् ।
 दीप्रशस्त्राभरणवत्कृत् रौद्ररमे भवेत् ॥
 प्रतिज्ञागर्भशौर्यादिष्वर्थेष्वौदार्यदर्शनम् ।
 सस्मर्य सभ्रकुटिवद्वीर वीररसेऽद्भुतम् ॥
 दुष्टदुर्दशनोन्मत्तहिंस्रव्यापादकादि यत् ।
 तत्स्याद् भयानकरसे प्रयोगे चित्रकर्मण ॥
 क्षमशानगहित पातकरण स्थानदारणम् ।
 यच्चित्र चित्रवच्छ्रेष्ठं तद्वीभत्सरसे भवेत् ।
 यदा विनीतरोमाञ्चचिन्ता ताड्यमुत्थानतम् ॥
 प्रदर्शयति चान्योऽन्यं तदद्भुतरसाश्रयम् ॥
 यद्यत्सोभ्यावृत्तिध्यानधारणासनबन्धनम् ।
 तपस्विजनभूयिष्ठ तत्तु शान्ते रसे भवेत् ॥
 शृगारहास्यशान्त्याख्या लेखनीया गृहेषु ते ॥
 परलोपा न कर्तव्या वदाचिदपि वस्यचित् ।
 देववेश्मनि कर्तव्या रसा मये नृपालये ॥
 राजवेश्मनि नो वार्या राज्ञा वासगृहेषु ते ।
 सभावेश्मसु कर्तव्या राज्ञा सर्वरमागृहे ॥
 वर्जयित्वा सभा राज्ञो देववेश्म तथैव च ।
 युद्धश्मशानकरुणामृतदुःखातनुत्तितान् ॥
 भ्रमद्भ्रत्यादच न लिखेत्कदाचिदपि वेश्मभु ।
 निधिभृगान्वृषान् राजप्रिधिहस्ताग्रताङ्गजान् ॥
 निधिबिद्याधरा राजनृपयो गरुडस्तया ।
 हनुमादच सुमद्भ्रत्या ये लोके सुप्रकीर्तिताः ॥
 लिखितव्या महाराज गृहेषु मतत नृणाम् ।
 चित्रकर्म न कर्तव्यमात्मना स्वगृहे नृप ॥
 शौर्बल्यं स्मृतरेसत्त्वमविमक्तत्वमेव च ।
 वर्णना सद्गुरश्चात्र चित्रदोषाः प्रकीर्तिताः ।
 स्थानप्रमाणं भूतम्भो मधुरत्वं विमक्तता ॥
 सादृश्यं क्षयवृद्धौ च गुणाष्टकमिदं स्मृतम् ॥
 स्थानहीन गतरस शून्यदृष्टिमलीमगम् ।
 चेननारहित वा स्यात्तदगस्तं प्रकीर्तिताम् ॥

लसतीव च भूलम्भो विम्वतीव तथा नृप ।
 हसतीव च माधुर्यं सजीव इव दृश्यते ॥
 सद्वास इव यच्चित्रं तच्चित्रं शुभलक्षणम् ।
 हीनाङ्गं मलिनं शून्यं बद्धव्याधिभयाकुलः ॥
 वृत्तं प्रकीर्णकेशैश्च मुमङ्गल्यैविवर्जयेत् ।
 प्रतीत च लिखेद्वीमाध्याप्रतीतेः कथञ्चन ॥
 शास्त्रज्ञः मुकुतैर्दक्षैश्चित्रं हि मनुजाधिप ।
 ध्रियमावहयति क्षिप्रमलक्ष्मीं चापकर्षति ॥
 निर्णययति चोत्कण्ठा निरद्वयागतं शुभम् ।
 शुद्धा प्रथयति प्रीतिं जनयत्यतुलामपि ॥
 दुःस्वप्नदर्शनं हन्ति प्रीणाति गृहद्वैवतम् ।
 न तु शून्यमिवाभाति यत्र चित्रं प्रतिष्ठितम् ॥
 .....—दक्षिणं चाप्यनलङ्कृतम् ।

शतयविद्धं च दृढं च यः करोति स चित्रवित् ॥
 तरङ्गाग्निशिखाधूमं वैजयन्त्यस्वरादिकम् ।
 वायुगत्या लिखेद्यस्तु विशेषोस्ति मत्तचित्रवित् ॥
 सुप्तं च चेतनायुक्तं मृतं चैतन्यवर्जितम् ।
 निम्नोन्नतविभागं च यः करोति स चित्रवित् ॥
 एतेषां खलु सर्वेषामानुलोम्यं प्रशस्यते ।
 सम्मुखत्वमयैतेषां चित्रे यत्नोद्विवर्जयेत् ॥
 ययाचित्रं तथैवोक्तं स्वातपूर्वं नराधिप ।
 सुवर्णरूप्यताम्रादि तन्त्रं लोहेषु दर्शयेत् ॥
 शिलादारुषु लोहेषु प्रतिमाकरणं भवेत् ।
 अनेनैव विधानेन यथा चित्रमुदाहृतम् ॥
 दौर्बल्यविदुरेखत्वमविभक्तत्वमेव च ।
 बृहदङ्गुलीष्ठनेत्रत्वमविरद्धत्वमेव च ॥
 मानवाकारता चेति चित्रदोषाः प्रकीर्तिताः ।
 दुरासर्गं दुरानीतं पिपासा चान्यचित्तता ।
 एते चित्रविनाशस्य हेतवः परिकीर्तिताः ॥

२२. चित्रदोषाः
 वि० ध०

चित्रगुणाः वि० धि० स्थानप्रमाणभूलम्भो मधुरत्वं विभक्तता ।

सादृश्यं पक्षवृद्धिश्च गुणादिचित्रस्य कीर्तिताः ॥
 रेखा च वर्तना चैव भूषण वर्णमेव च ।
 विज्ञेया मनुजश्रेष्ठ चित्रवर्ममु भूषणम् ॥
 रेखा प्रशंसन्त्यर्चाया वर्तना च विचक्षणम् ॥
 स्त्रियो भूषणमिच्छन्ति वर्णद्विगमितरे जनाः ।
 इति मत्वा तथा यत्नः कर्तव्यश्चित्रकर्मणि ॥
 सर्वस्य चित्रग्रहणं यथा स्थानमनुजोत्तम ।
 स्वानुलिप्तावकाशा च दिनेन मधुका शुभा ।
 सुप्रपन्नाभिगुप्ता च भूमिस्मच्चित्रकर्मणि ॥

मुस्तिग्धविस्पष्टसुवर्णरेख विद्वान्ययादेगविशेषवेदाम ।
 प्रमाणशोभाभिरहोयमानं कृतं भवेच्चित्रमनीव चित्रम्

२४. चित्रकारः

(i) म० मू०

बुध्यन्ते केऽपि शास्त्रार्थं वेनित कर्माणि कुर्वन्ते ।
 वरामलकव (त्यास्य पर?) द्वयमप्यदः ।
 न वेत्ति शास्त्रवित् कर्म न शास्त्रमपि कर्मवित् ॥
 यो वेत्ति द्वयमप्येतत् स हि चित्रदरो वरः ॥
 प्रगल्भैर्भाविकैस्तज्ज्ञैः गूक्षमरेताविधारदः ।
 विधिनिर्माणकुशलैः पत्रलेखनकोविदैः ॥
 वर्णपूरणदर्शश्च वीरणे च कृतधर्मैः ।
 चित्रवर्णलेखयेच्चित्र नानारसममुद्भवम् ॥

(ii) माननो० श्र० पि०

ग्रन्थपत्रग्रन्थसमापनस्तवः

गुप्तलाम्बरधरा देवी मुक्तामान्यविभूषिताम् ।
 नमस्कृत्येष्टदेवी ता तृतीया बहु मन्महे ॥
 महाकाली महालक्ष्मी तृतीया ता मुमन्महे ।
 तस्या एव प्रसादादं वतुं किमपि पारये ॥
 प्रजापोतं विनैवाहं याम्नु-गागर-मुत्तरम् ।
 वतुं वै ययाशक्तः तदपि तद्वह्मन्महे ॥
 अथवा गुरुप्रसादं सर्वमेतत्कीश्वरम् ।
 त्वदीय वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव गमये ।
 अथवा पूर्वजानी वै शुभशोपाद्गुणेजनाम् ।
 प्रणादादं महादेव-निरञ्जन-न्द्रधरस्य च ॥

कर्तुं किमपि पारोऽहं विज्ञानं वास्तुशास्त्रकम् ।
 चित्रलक्षणमेतद्वै नवीनं किमपि अस्ति वै ॥
 तच्चैतत्समापिता नीतिमापाढस्य सितपक्षके ।
 चतुर्दशाधिकसहस्रद्वयविक्रमेऽस्मिन् सुप्रवर्षके ॥
 सर्वे पठन्ति साहित्यं दर्शनं धर्म-शास्त्रकम् ।
 साम्प्रतं तु पठिष्यन्ति कला-विज्ञान-पारगम् ॥
 वास्तु-शास्त्र-प्रबन्धेऽस्मिन् पुस्तकानि चतुर्दश ।
 तेष्विदं पञ्चमं प्रोक्तं शेषमग्रे प्रवक्ष्यते ॥
 शुभं भूयाच्छुभं भूयाच्छुभं भूयात्सनातनम् ।
 शुभं शास्त्रं शुभं ज्ञानं शुभं विज्ञानवैभवम् ॥
 शुभो मेऽस्तु वै भो देवि प्रयासोऽस्मिन् वास्तुशास्त्रके ।
 तदधिकृत्य जीवनं सर्वं व्यतीतं वै भविष्यति ॥

वास्तु-शिल्प-चित्र-पदावली

राज-निवेश

राज-विलास

एव

राजसी कलायें

(अ) यन्त्र कला

(ब) चित्र-कला

(स) प्रतिमा-कला

विषय-प्रवेश :-समरागण-मूत्रधार-वास्तुशास्त्र—भाष प्रथम—मवन-नियेश—विस्तृत अध्ययन, हिन्दी अनुवाद, वैज्ञानिक-दृष्टि-गुरुस्मर परिभाषित सास्करण—मूस-पाठ तथा वास्तु-पदावली—इस प्रकाशित ग्रन्थ में विद्वानों एवं वाठरों ने इस ग्रन्थ के चतुर्थ खण्ड वास्तु-कोष—वास्तु-पदावली का परिशीलन किया ही होगा। यहा पर हम समरागण-मूत्रधार-वास्तुशास्त्र के भाग-द्वितीय राज-नियेश एवं राजसी कलायें धोपक के इस चतुर्थ-खण्ड—वास्तु-शिल्प-विषय-पदावली में भी तदनु रूप विभाजन है। जो समर-कोष की दिशा से सानुगत है समरागणीय वास्तु-कोष को हम ने तीन वर्गों में विभाजित किया है :-

(अ) वास्तु-खण्ड

१. औपेक्षातिक काण्ड;
२. सामान्य पारिभाषिक काण्ड,
३. पुर-काण्ड तथा
४. भवन-काण्ड ।

जहाँ तक आवास-मन्त्रों के स्थापत्य का प्रश्न था, उसकी पदावली (पुर, ग्राम, नगर आदि) पर प्रकाश डाल ही चुके हैं। वास्तु-पदान्वली में उल्लिखित वर्ग ५ अनुसूचक धर्मो तीन दोष हैं—जन-भवन, राज-भवन एवं देव-भवन। धर्मः इस अर्थ में शिल्प के साथ वास्तु की भी संयोजना कयी की गई, यह विद्वान् प्रौर पाठक समझ सकेंगे।

यहाँ पर यह भी सूच्य है कि वास्तु और शिल्प का पारस्परिक सम्बन्ध किस प्रकार में विभावित किया जा सकता है। वास्तु शब्द का स्थापत्य-श्रेण में जो व्यवहार था उस पर हम संकेत कर ही चुके हैं। अग आइये शिल्प की ओर। शिल्प पद कला के नाम से बहुत पुराने समय से व्यवहृत किया गया है। ऐतरेय ब्राह्मण में कला के लिये सर्व-प्राचीनतम प्रयोग शिल्प है। पुनः लगभग २५०० वर्ष पुरानी बात है कि वास्तुधाम के काम-सूत्र में कला के लिये शिल्प ही पद विशेष व्यवहार में लाया गया है। अस्तु, वास्तु-शिल्प की जो नई व्युत्पत्ति सबसे पहले मैंने दी है, वह वैज्ञानिक एवं क्रमिक है। भारतीय स्थापत्य-शास्त्र के तीन प्रमुख धर्म हैं—भवन, प्रतिमा तथा चित्र। भवन का सम्बन्ध एवं अनुषंग वास्तु में है। यतः शिल्प कला है, इस लिये इस का सम्बन्ध एवं अनुषंग प्रतिमा से है। पुनः भवन और प्रतिमा दोनों ही बिना प्रसङ्ग, कान्ति, छाया, सावध्य, भावयोजन, आदिक प्रकृति पूर्ण रसःभिज्यमिति एवं सौन्दर्य दृष्टि के बिना ये दोनों निष्प्राण हैं; यतः चित्र-स्थापत्य भी भवन-वास्तु का वरम प्रकर्ष माना जा सकता है। शिल्प-रत्न ने इसी दृष्टि को लेकर जो निम्न प्रवचन दिया है वह हमारी इस समीक्षा का पोषण करता है :

एव सर्वविमानानि योपुरादीनि वा पुनः

मनोहरतरं कुर्यान्नानाचित्रं विविधितम् ॥

अतः ये इस उपोद्घात के बाद हमें यह बताना है कि राज-भवन राज-निवेश-उत्थरण-भवन तथा चित्र-शरीत नाट्य-नृत्य-शास्त्र तथा देव-भवन बिना प्रतिमा एवं चित्र के कभी भी अपने पूर्ण परिपाक में नहीं निष्पन्न हो सकते हैं। यतः हमने यहाँ पर इस रुढ़ में वास्तु और शिल्प दोनों को एक साथ रखा है। अभी एक विज्ञप्ति और रहती है, जिसका समाधान भी आवश्यक है कि निम्न प्रकार वास्तु पद बड़ा व्यापक है, जो सभी-भवनो का स्थापक है; उसी प्रकार शिल्प पद भी बड़ा व्यापक है, जिसमें सभी कलाएं चित्र, नृत्य आदि मत्तार्ग हो सकती हैं। हमारे पारिभाषिक वास्तुशास्त्र-शिल्प-शास्त्र शब्दों में चित्र पद भी

व्यापक है, जो प्रतिमा का भी पूर्ण बोधक है। हमारे स्थापत्य का वह चित्र पद यथानाम चित्र कला (Painting) का पर्याय वाची नहीं है। हमने अपने ग्रन्थगत में प्रतिमा को तीन वर्गों में विभाजित किया है—चित्र, चित्राव एवं चित्राभास। इस दृष्टि से चित्राभास ही प्राच्यनिक चित्र कला (Painting) के पर्याय के रूप में कबलित किया जा सकता है। अब इस पदावली की भी हम इसी ढङ्ग—चित्र लङ्ग में प्रस्तोच्य करेगे।

अस्तु, अब इस खण्ड को निम्न-लिखित काण्डों में विभाजित करेंगे

- १ राज-निवेश काण्ड
- २ राज-भयनोचित-सञ्ज्ञा काण्ड
- ३ राज-विलास—नाना यन्त्र
- ४ चित्र-काण्ड
- ५ प्रतिमा-काण्ड

(स) प्रासाद खण्ड

टि० यह खण्ड यथा संकेतित प्रासाद निवेश में विवेच्य होगा।

राज-निवेश-काण्ड

- १ प्रारम्भिका— वेदी एवं पीठ
२. राज-निवेश
- ३ राज-भवन आवास एवं विसास
४. राजोचित-उपकरण-भवन
  - अ. सभा
  - ब. गज-शाला
  - स. अश्व-शाला
  - य. नृपायतन
- ५ परिशिष्ट—
  - अ. नाट्य-शाला
  - ब. पुस्तक-शाला
  - स. विद्याधिगम-शाला
  - य. मार्ग-शाला विश्रान्ति-भवन
  - र. घापी-कूप-तड़ाग कुण्ड-कासारवि
  - ल. कोषागार-भाण्डागार
  - व. आयुध-शाला
  - झ. मृग-शाला

प्रारम्भिका

राज-भवन अथवा देवालय आदि भवनो के निर्माण के प्रथम वेदियों की स्थापना तथा पीठो का प्रक्षेपन अनिवार्य माना गया है । वेदियों और पीठों की निम्न पद-तालिका प्रस्तुत की जाती है । साथ साथ उनके विशेषों की भी तालिकारूप निरदिष्ट किए जाते हैं—

चेदी :

सजा	प्रमाण	विशेष
१ चतुःश्री	नौ हाथ	यज्ञार्थ
२ सर्वभद्रा	छाठ हाथ	देव-प्रतिष्ठार्थ
३ श्रीधरी	सात हाथ	विवाहार्थ
४ पद्मिनी	छह हाथ	राज्याभिषेकार्थ

पीठ :—६० अनुवाद घ० ४ पृ० ७-८

राज-निवेश

त्रिविध—१ शासनोपयिक

२ भाषासोपयिक

३ जनोपयिक

शासनोपयिक :—हम अपने अध्ययन और अनुवाद इन तीनों में राज-निवेश पर पूर्ण प्रमाण डाल चुके हैं । यहां पर नवन पदावली के दृष्टिकोण (Terminological stand-point) से केवल हम राज-निवेशागो की तालिका ही उद्धृत करना पर्याप्त समझते हैं, जो इस तरह का प्राग् विषय पदावली ही नो है । अतः उसकी पुनरावृत्ति अनिवार्य है । साथ ही साथ हम भी उपर्युक्त समझते हैं, कि समरागण-सूत्रधार के राज-निवेशागो की तालिका के साथ साथ मानसारीय राज-निवेश-तालिका का भी हम यहां पर आगे सामने प्रस्तुत समानांतर प्रस्तुत करें, तो इस व्यव-रत के राज-निवेशागो की तालिका बिलंबी व्यापक समुद्र और चरम है, वह अपने साथ विज्ञानों और पाठकों को एक समझ में ला सकेगी । समरागण-सूत्रधार को छोड़कर रतनी बड़ी तालिका पदम

राज-विवेशांग (सकरावली)

१. निवास
२. यमोपि रज-रथान
३. कोष्ठागार
४. पति-भवन, यमु-भवन
५. महानस
६. शारथान-मण्डप
७. भोजन-रथान
८. बाघ-शाला
९. बन्दि-भाग-भवन
१०. यमोप-शाला
११. स्वर्ण-कर्मन्ति-भवन
१२. शुक्ति
१३. प्रेता-गृह
१४. रथ-शाला
१५. गज-शाला
१६. शाली
१७. शाल-गृह
१८. शीश-शाला-भवन
१९. महिषी-भवन
२०. राज-शाली-भवन
२१. राजकुमार-भवन
२२. राजकुमारी-भवन
२३. शरिष्ठा-गृह
२४. शाली-भवन
२५. शाली-भवन
२६. शाली-भवन
२७. शाली-भवन
२८. शाली-भवन
२९. शाली-भवन
३०. शाली-भवन
३१. शाली-भवन
३२. शाली-भवन
३३. शाली-भवन
३४. शाली-भवन
३५. शाली-भवन
३६. शाली-भवन
३७. शाली-भवन
३८. शाली-भवन
३९. शाली-भवन
४०. शाली-भवन
४१. शाली-भवन
४२. शाली-भवन
४३. शाली-भवन
४४. शाली-भवन
४५. शाली-भवन
४६. शाली-भवन
४७. शाली-भवन
४८. शाली-भवन
४९. शाली-भवन
५०. शाली-भवन
५१. शाली-भवन
५२. शाली-भवन
५३. शाली-भवन
५४. शाली-भवन
५५. शाली-भवन
५६. शाली-भवन
५७. शाली-भवन
५८. शाली-भवन
५९. शाली-भवन
६०. शाली-भवन
६१. शाली-भवन
६२. शाली-भवन
६३. शाली-भवन
६४. शाली-भवन
६५. शाली-भवन
६६. शाली-भवन
६७. शाली-भवन
६८. शाली-भवन
६९. शाली-भवन
७०. शाली-भवन
७१. शाली-भवन
७२. शाली-भवन
७३. शाली-भवन
७४. शाली-भवन
७५. शाली-भवन
७६. शाली-भवन
७७. शाली-भवन
७८. शाली-भवन
७९. शाली-भवन
८०. शाली-भवन
८१. शाली-भवन
८२. शाली-भवन
८३. शाली-भवन
८४. शाली-भवन
८५. शाली-भवन
८६. शाली-भवन
८७. शाली-भवन
८८. शाली-भवन
८९. शाली-भवन
९०. शाली-भवन
९१. शाली-भवन
९२. शाली-भवन
९३. शाली-भवन
९४. शाली-भवन
९५. शाली-भवन
९६. शाली-भवन
९७. शाली-भवन
९८. शाली-भवन
९९. शाली-भवन
१००. शाली-भवन

राज-विवेशांग (मानमारोप)

१. निवास—राज-भवन
२. महिषी
३. राज-महिषी
४. पुष्प-गृह
५. उद्यान
६. लङ्का—भवन
७. कोष्ठागार—वस्तु-निर्माण-मण्डप
८. योप-गृह
९. यामोप-शाला
१०. शरिष्ठागार
११. यमोप-भवन
१२. यामोप-भवन (२)
१३. रक्षक-भवन
१४. शीश-भवन
१५. राज-कुमार-भवन—युवराज-भवन
१६. पुष्प-मण्डप
१७. यामोप-शाला—यमोप-शाला
१८. पुष्प-भवन
१९. शीश-गृह
२०. निर्विष-मण्डप
२१. शरीर-निर्माण
२२. शरीर-भवन
२३. यमोप-भवन
२४. यमोप-भवन
२५. यमोप-भवन
२६. यमोप-भवन
२७. यमोप-भवन
२८. यमोप-भवन
२९. यमोप-भवन
३०. यमोप-भवन
३१. यमोप-भवन
३२. यमोप-भवन
३३. यमोप-भवन
३४. यमोप-भवन
३५. यमोप-भवन
३६. यमोप-भवन
३७. यमोप-भवन
३८. यमोप-भवन
३९. यमोप-भवन
४०. यमोप-भवन
४१. यमोप-भवन
४२. यमोप-भवन
४३. यमोप-भवन
४४. यमोप-भवन
४५. यमोप-भवन
४६. यमोप-भवन
४७. यमोप-भवन
४८. यमोप-भवन
४९. यमोप-भवन
५०. यमोप-भवन
५१. यमोप-भवन
५२. यमोप-भवन
५३. यमोप-भवन
५४. यमोप-भवन
५५. यमोप-भवन
५६. यमोप-भवन
५७. यमोप-भवन
५८. यमोप-भवन
५९. यमोप-भवन
६०. यमोप-भवन
६१. यमोप-भवन
६२. यमोप-भवन
६३. यमोप-भवन
६४. यमोप-भवन
६५. यमोप-भवन
६६. यमोप-भवन
६७. यमोप-भवन
६८. यमोप-भवन
६९. यमोप-भवन
७०. यमोप-भवन
७१. यमोप-भवन
७२. यमोप-भवन
७३. यमोप-भवन
७४. यमोप-भवन
७५. यमोप-भवन
७६. यमोप-भवन
७७. यमोप-भवन
७८. यमोप-भवन
७९. यमोप-भवन
८०. यमोप-भवन
८१. यमोप-भवन
८२. यमोप-भवन
८३. यमोप-भवन
८४. यमोप-भवन
८५. यमोप-भवन
८६. यमोप-भवन
८७. यमोप-भवन
८८. यमोप-भवन
८९. यमोप-भवन
९०. यमोप-भवन
९१. यमोप-भवन
९२. यमोप-भवन
९३. यमोप-भवन
९४. यमोप-भवन
९५. यमोप-भवन
९६. यमोप-भवन
९७. यमोप-भवन
९८. यमोप-भवन
९९. यमोप-भवन
१००. यमोप-भवन

२६. पुष्प-वोथी—पुष्प-वेष्टम
 ३०. यन्त्र-कर्मन्ति-भवन
 ३१. पान-गृह
 ३२. कोष्ठगार, (२)
 ३३. प्रायुष-मन्दिर
 ३४. कोष्ठगार (३)
 ३५. उद्वल-भवन तथा शिला-यन्त्र
 ३६. दारु-कर्मन्ति-भवन
 ३७. व्यायाम-शाला
 ३८. नाट्य-शाला
 ३९. चित्र-शाला
 ४०. भवज-मन्दिर
 ४१. इस्ति-शाला (२)
 ४२. क्षीर-गृह—गोशाला-ह
 ४३. पुरोहित-सदन
 ४४. अभियेचनक-स्थान
 ४५. प्रव-शाला—मन्दुरा
 ४६. राज-पुत्र वेष्टम (२)
 ४७. राज-पुत्र-विद्याधिगम-शाला
 ४८. राज-मातृ-भवन
 ४९. शिबिका-गृह
 ५०. शम्पा-गृह
 ५१. आसन-गृह
 ५२. कासार तथा लढाय आदि जवाहर
 ५३. नलिनी-दीपिका
 ५४. राज-मातुल-निकेतन
 ५५. राज-पितृव्य-भवन
 ५६. सामन्त-वेष्टम
 ५७. देवकुल
 ५८. होगज्योतिषी-भवन
 ५९. सेनापति-प्रासाद
 ६०. गभा
२६. मकट-भवन
 ३०. मयूर-भवन
 ३१. गुप्ति
 ३२. गज-शाला
 ३३. कारागार
 ३४. युद्धाधिकरण-शाला
 ३५. नभा—मन्त्र-वेष्टम
 ३६. मेष्ठा-गृह
 ३७. मेघ-युद्धार्थ-मण्डप
 ३८. व्यायाम-क्रीडाशाला
 ३९. व्याघ्र-मण्डप
 ४०. कुक्कुटादि-पशु-मण्डप
 ४१. निरीक्षण-भवन
 ४२. चटिका-भवन

राज-भवन—द्विविध :—१ निवास-भवन

२ विलास-भवन

जहाँ तक स्थापत्य-पद्धति और आवाग-भौतिक निवेश-प्रक्रिया का प्रश्न है—इन दोनों पर हम अध्ययन में काफी समीक्षा कर चुके हैं, तथापि यहाँ पर इतना ही सूक्ष्म है कि वहाँ तक निवास-भवन का प्रश्न है, उसमें केवल कक्षार्ण (Courts) ही विशेष महत्त्व रखनी है, उनमें भूमियो (Storeys) का निवेश विहित नहीं है। हाँ विलास-भवनो में श्रृंग-भूषाद्यो के कल्पन के लिए विस्तार-नुमा एव शिखर आदि नाना विच्छिन्नियो एव अलकृतिभ्यो की आवश्यकता यथानाम अनिवार्य मानी गई है। अतः यह विलास-भवन, आवास-भवनो से सर्वथा विलक्षण है। आवास एव विलास दोनों भवनो में स्तम्भ-बाहुल्य ही दोनों की विशेषता है। अलिन्द ध्यात् कक्ष्या का सन्निवृत्त स्तम्भो पर आधारित है, अतः निवास-भवनो की जो निम्न तालिका हम प्रस्तुत करते हैं, उस तालिका में अलिन्द-सख्या और स्तम्भ-सख्या भी तालिका-बद्ध होगी। अस्तु, इस उपोद्घाट के उपरान्त अब इन दोनों भवन-विधाओ की तालिका का परिशीलन करें।

सभा :—सभा-वास्तु भारतीय वास्तु का सर्व-प्राचीन प्रारम्भ है । सभा-भवन की स्थापत्य-विशेषता स्वम्भ-बहुलता है । ऋग्वेद साहित्यिक-प्रामाण्य-स्रोतों में प्राचीनतम कृति है, उसमें नाना ऋचाओं में सहस्रस्तम्भ वाले भवनो के निर्देश प्राप्त होते हैं । कि इस उष्ण-प्रधान देश में जहां तक सामान्य जनता के भवनो की निवेश-पद्धति का प्रश्न था, उसमें उन्होंने न तो कोई विशेष अभिव्यक्ति ही दिखायी और न उसको ऊंचे ऊंचे पकानों और नाना भूषणों से सज्जित-रूप में परिकल्पित करने की चेष्टा की । मृगय, छाद्य-मय, भवन ही इस देश की सभ्यता एवं जलवायु के अनुकूल थे । ऐसे ही भवन उदयप्रसू माने जाते रहे । मनएव सारा, ऐश्वर्य धन, परिश्रम, कौशल सब कुछ जन-भवनों, राज-भवनों तथा देव-भवनों के निर्माण में लगाया गया । कोई भी जन-भवन (Public Building), राज-भवन (Palace), देव-भवन (Temples) बिना सभा-वास्तु के कभी पूर्ण नहीं माने गए । अस्तु, इस उपोद्घात के बाद अब हम सम्राज्य-सूत्रधार के कक्षाष्टक की तालिका प्रस्तुत करते हैं :—

१ नन्दा	२ भद्रा
३ जवा	४ पूर्वा
५ भाविना	६ दक्षा
७ पवरा	८ विदुरा

टि०—इन सभाओं में तीन स्थापत्य-विशेषताएं हैं :—

- (प्र) अनिष्ट-विनियोग,
- (ठ) स्तम्भ-विनिवेश,
- (स) प्राप्तिवादि-वैशिष्ट्य ।

विश्व-कर्म-वास्तु-शास्त्र में वर्णित सभा-वास्तु पर भी कुछ उद्धारण आवश्यक है । यह वि० या० दा० का सभा-वास्तु राज-निवेश के लिए बहुत ही उपयुक्त विभाज्य है जो दासजोषिक राज-प्रासाद के लिए अद्यपि निर्देश है । इन सभाओं को तीन विधाओं में विभाजित किया गया है :—

- १ साधारण-सभा
- २ मुख्य-सभा तथा
- ३ प्रधान-सभा

१ सब सभाएँ एक प्रकार से न्याय-सभाओं के रूप में परिकल्पित की जा सकती हैं, क्योंकि न्याय-शाला और सभा ये दोनों ही वि० वा० शा० के अनुसार 'ग्राम्यायिक' सभा में उपकल्पित की गई हैं। यह न्याय-शाला पुनः दो कोटियों में उपस्थापित की गई है—

१ देवशा और

२ पौरा

इस प्रकार जैसा हमने सभा-वास्तु में स्वम्भ-संयोग माना है, उसी प्रकार इन भावस्थानिकों में भी स्वम्भ-संयोग-वैशिष्ट्य रहता है। अस्तु, निम्न तालिका से ये सभाएँ पारिभाषिक पदावली में निखर उठेंगी :—

न्याय-सभा—न्यायवित्-परिषत्-स्थान :—त्रिविधा

१ देवी

२ राज्ञी

३ मानुषी

टि०—राजधानी में प्रधान न्याय-शाला (Court of justice) में जामीन स्वम्भे प्रवश्य होने चाहिए। जहाँ तक पौरा-मुख्याभिधाना न्यायशाला का प्रश्न है उसमें २४ स्वम्भ होने चाहिए। देवशा नाम की साधारण सभा में २० स्वम्भ होने चाहिए।

गजशाला—जहाँ तक समरागण-सूत्रधार की गजशाला की विधा है, वह निम्नलिखित तालिका में उद्धृत की जाती है और उसमें उनके विशेषों पर भी मुमम्बद्धा सूचना प्रस्तुत की जाती है—

षड्विधा

१ सुभद्रा

२ नन्दिनी

३ सुभोगदा

४ भद्रिका

५ वपिणी

६ प्रयारिका

टि०—वि० वा० शा० गज-शालाओं के निवेदा में बड़े ही स्थापत्य विवरण प्राप्त होते हैं। यहाँ पर गोपुरों की छटाएँ, विस्तृत मैदान, भिषक्-भवन प्रस्तुत किए गए हैं। साथ ही साथ यह भी बताया गया है कि गज-शाला में सर्वत्र बालू बिछी हो, और ये शालाएँ परिस्रावलय पर छोड़ महामार्ग-समीप स्थाप्य हैं और इनका रूप मण्डपाकार होना चाहिए।

टि०—इनमें छठी गजशाला अनिष्ट बताई गई है।

अश्वशाला—हम यह पहले ही प्रतिपादित कर चुके हैं कि समराङ्गण-सूत्रधार को छोड़कर और किसी भी वास्तु शिल्प-ग्रन्थ में अश्वशाला का सम्बन्ध में इतना विवरण प्राप्त नहीं होते हैं। तथापि यहाँ पर स्वल्प में परिभाषा प्रदावली उद्धृत की जाती है।

१ अश्वशालीय सन्निवेश—‘स्थानाति’ अर्थात् थान या घोड़े बाधन का स्थान, दे० अश्वयन,

२ यवस्-स्थान अर्थात् जहाँ पर घास एकत्रित की जाती है।

३ व्यादन कोष्ठक—गाढ़े।

४ क्लीक खून्टे जो पचायी निग्रह के लिए अनिवार्य हैं,

५ अश्वशालीय सम्भार— जल पात्र पूर्वोत्तर
अग्नि दक्षिण-पश्चिम
उद्भवन उत्तर-दक्षिण

टि०—जहाँ तक पूर्व का प्रश्न है वह तो अश्व-प्रवेश द्वार है अन्य सम्भार निम्न तालिका में निम्नलिखित हैं।

१ निःश्रेणी	११. गडमे
२ कुक्ष	१२. नाथ
३ फलकावृत कूप	१३. प्रदीप
४ कुक्षाल (कुत्हाड़ी)	१४. हस्तवासी
५ उद्दाल (फरहे)	१५. शिला
६ गुठक (गेंद)	१६. दर्वी
७ गुप्त-योग	१७. फाल
८ खुर	१८. उपामह
९ कैंची	१९. पिटक
१० सींग	२०. कतिपा

अश्वशालीय—उपभवन-धीपधासय

१. भेषजागार
२. अरिष्ट मन्दिर
३. व्याघित-मन्दिर तथा
४. सर्व-सम्भार-वेदम।

नृपायतन :—वैसे तो आयतन का अर्थ मन्दिर है, परन्तु यहाँ पर आयतन शब्द का राजानुजीवी जैसे अयतय, सेनापति, पुरोहित, राजमाता,

राजकुमार, राजकुमारी, राजमातल, राजसेवक, राजपितृव्य आदि के भवन कभी भी राज-प्रासाद के प्रमाण में विनिर्मेय नहीं, वे सदैव न्यून होने चाहिये। इस सन्दर्भ में कोई विशेष पारिभाषिक पदावली नहीं।

परिशिष्ट—टि० अब इस राजीपकरण-भवन-क्षीर्णक में थोड़ी सी और भी सामग्री प्रस्तोत्य है।

नाट्य-शाला—ये नाट्य शालाएँ राज-भवन के मध्यस्थ द्वारादि पक्षों में निर्मेय विहित बनाई हैं वि० वा० शा० में इसे रंग-शाला के नाम से प्रकीर्तित किया गया है, जिसकी विधा त्रिविधा है :—

१. नाटक-शाला   २. संगीत-शाला तथा   ३. नाट्य-शाला

इन शालाओं के भवन के तीन भाग विनिर्दिष्ट किए गये हैं,

१. देव   २. गान्धर्व   ३. मानुष

देव-भाग में नाट्य एव संगीत आदि प्रारम्भ के प्रथम वृत्ता पर देवता पूज्य है।

गान्धर्व-भाग को आज की पारिभाषिक शब्दावली में रंगमंच कह सकते हैं। यह रंग-मंच केवल नटों नर्तकों के लिए ही नहीं है, परन्तु सम्पूर्ण-दर्शकों के लिए भी है। अब रहा मानुष-भाग उसे हम आजकल की पदावली में Green Room कह सकते हैं। लेकिन वास्तु-शास्त्र की दृष्टि में जो हमारी प्राचीन परम्परा थी उससे अनुत्पन्न यह भाग दो भागों में विभाजित था—एक महिलाओं के लिए दूसरा मनुष्यों के लिए अर्थात् पुरुष-नटों तथा नागी-नटों के लिए।

पुस्तक-शाला—वि० वा० शा० का निम्न प्रयोजन हमारी पूर्वोक्त धारणा का पूर्ण समर्थन करता है कि यह उप-भवन राज-निवेश के लिए अनिवार्य है :—

“सङ्गसन्धारणं राजसंसारमैव नमिष्यति,

इयं चैव विदोषणं शुभप्रदमितीतरम्।”

हमारी प्राचीन पुस्तक-शालाओं के जो भवन थे वे भौमिक भवन थे तथा शिलारादि-भूपाओं से अलङ्कृत थे, पुनः पुस्तक-भवन की विदोषता यह है कि प्रचार से राज-प्रासाद में अनिन्द अथवा बह्याएँ अनिवार्य है उसी प्रकार यहाँ पर नाना आवरणों का प्रवर्तन आवश्यक है, जिसमें भिन्न-भिन्न रंगों की स्थापना हो सके :—

प्रथम प्रावरण	वैद
द्वितीय प्रावरण	स्मृतिपा
तृतीय प्रावरण	मायं ज्ञान

पुनः एक सबसे बड़ी विशेषता यह है कि प्राचीन पुस्तकालयों में गुरु के लिए पीठ अनिवार्य था। साथ ही साथ भगवती सरस्वती, हनुमत् भगवान् विष्णु, शिव तथा भगवती उमा—ये सब मारो सपरिवारिक स्थाप्य हैं।

विद्या-भवन—इस भवन की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि इस को यह शाला और अन्तःशाला के निवेश में परिकल्पित करना चाहिए—

बहिःशाला—महाशाला, अन्तःशाला—मध्यशाला

मध्यशाला में दो शालाएँ विशेष निवेश्य हैं :—

१ शास्त्र-शाला—बाह-स्थान

२ परीक्षा-स्थान—ग्रन्थाल-गृह (Laboratory)

इसकी विशेषता यह है कि यह शास्त्र-स्थापत्य के समान विमान-शिखरो सदृश नाभ-चित्र-मनोहर, सर्वालकार-समुक्त तथा पूर्व-ध्वज-शोभित बनाना चाहिए।

भाग शाला—भागशालाएँ आजकल केवल विशिष्ट जनों के लिए किसी नगर अथवा राजधानी में दिखाई पड़ती हैं अन्यथा ग्रामीण क्षेत्र में इस प्रकार की शालाएँ दिखाई नहीं पड़ती। वि०वा०शा० के अनुसार ये शालाएँ बड़ी ही प्रशस्त प्रतिपादित हैं। बड़े-बड़े भागन, परकोटे (प्राकार), गोपुर (महाद्वार) माना विश्व मध्य तथा विभिन्न भूमिकाओं से प्रसूत तथा देवो, गंधर्वों, महाराजों, अधिराजों के चित्रों से विनित दीवारों के साथ विमानाकार भूपाथों से प्रसूत ये विनिर्भय बताई गई हैं। साथ ही साथ एक विशेष यह है कि इन मार्ग-शालाओं में सायुध अटो की नियुक्ति भी प्रतिपादित है। इसको हम आन्त पथिकों के लिए विश्रान्ति-स्थान के रूप में परिकल्पित कर सकते हैं।

वापी, कूप, कुण्ड, तडाग—ये सब निम्न तालिका से विभाज्य हैं; क्योंकि जनता के लिये सभी राजे-महाराजे शासन की दृष्टि से तथा राज्य-संचालन की सफलता के लिये ये लोग इन निवेशों की अनिवार्य रूप से बनवाते थे। विशेषकर मध्य-भारत के पूर्व-मध्यकालीन भगवत्पों को देखिए वहा वावशिया और

तदाग अब भी दिखाई पड़ते हैं। अपराजित-मृच्छा ही एकमात्र शिल्प-ग्रन्थ है जहाँ पर बापी, कुण्ड, तडाग, वृक्ष के जन-वास्तु (Secular Architecture Or Civil Architecture) की दृष्टि में ये निवेश वास्तु-पदावली से जितने विकसित थे—स्वतः प्रत्यक्ष है :—

कूप-तालिका		बापी-तालिका सज्ञा	वंशिष्टग्र
श्रीमुख	बूढामणि	नन्दा	एक-वक्त्रा, त्रि-कूटा
विजय	दिग्भद्र	भद्रा	द्वि-वक्त्रा, षट्-कूटा
प्रान्त	जय	जया	त्रि-वक्त्रा, नव-कूटा
द्वन्द्वभि	नन्द तथा	विजया	चतुर्वक्त्रा द्वादश कूटा
मनोहर	शकर		

कुण्ड-तालिका	तडाग-तालिका	
	सज्ञा	आकार
भद्रक	सर	वर्ध-वन्द्राकार
सुभद्रक	महासर	वृक्षाकार
नन्द तथा	भद्रक	चतुरश्राकार
परिध	सुभद्र	भद्रावटुल
	परिध	वर्ककस्थल
	युग्मपरिध	कूलद्वयवक्त्रपरिवेष्टित

टि० जहाँ तक राज-निवेशोचित नाना निवेशों का सम्बन्ध है—जैसे भोजन-शाला, शय्या-गृह, वसन्त शाला, कल्याण-शाला, धान्य-गृह, गो-शाला आदि आदि वे, यहाँ पर इस अध्ययन से विशेष सम्बन्ध नहीं रखते। केवल हम यहाँ पर कोषागार और आयुध-शाला तथा मृग-शाला (Zoo) पर ही कुछ थोड़ा सा यहाँ पर वि० बा० छा० के अवतरण उद्धृत करते हैं।

कोषागार-भाण्डागार—यह भी कोषागार व्यायशाला के सदृश देश्य और पौरा के रूप में प्रतिपादित है। पुनः इन शालाओं में किन् किन् प्रकोष्ठों में कौन कौन से धन, धान्य, द्रव्य स्थापत्य हैं—इस पर बड़ा सुन्दर और वैज्ञानिक विवेचन प्राप्त होता है। निम्न तालिका से यह सब दर्पणवत् आभासित हो रहा है। पहले वास्तु-वंशिष्ट्य देखिये :—

देश्या (Urban) :— सदुर्गा सालिन्दा द्वारोपद्वान्मदुरा।

देश्या प्राकारत्रयसवीता भित्तस्तवसवृता।

अर्थात् किलाबन्दी से हट, हारो तयार उपहारो से युक्त, तीन परकोटो मे रक्षित साम दीवानो से अथेच ऐसा कोषागार बनाना चाहिये । जहा तक धौरा (Capital) सम्बन्ध है, वह राज-शासन मे निवेश्य है । रक्षा-व्यवस्था देखे -
पूर्व—मुक्ते उत्तर—गव रत्न (हीरे जवाहरात)

पश्चिम—लिपिकारो (Accountants) दक्षिण—राजत, चादी के समार

आयुध आता—हम केवल यहां पर आयुध-जाता के प्रविष्टि देव एव नदि (Presting Deities and Sages) तथा आयुधो के नाम निम्न तागिका मे उल्लिखित करते है :-

प्रधिपति देव

धरः धिब	महत्	धैतये (गऊड)
हरि	मन्थन	मागराज
बहुग	कूबेर	केतुमानि
धुरेश	चन्द्रमा	धम
नरुण	विष्णुकार्मुक	

प्रधिपति श्चधि

अग्नि	कण्व	गालव
वशिष्ठ	निशामिनि	पञ्चवारक
गुलह	नारद	भगदात्र
बादप	वातसिन्धु	क्षत्रपाल
मृगुनन्दन	लोफ्यर्षक	केशिक
मरीचि	वीर्यदर्षि	अघुसूधन
ज्यवन	कुन्दरोमा	सुदन्त

आयुध

कुम्भ	सरोद्धार	मुसल
पाश	भिण्डपाल	वह्निकात्र
करवाल	मेख	सलुका
तरी	शकुल	मुष्टि-मेदन
गङ्गा	कुठार	परधु
खेटव	टक	तरवारी
भस्त्र	गूल	हुरिण
धर	सूणि	विदारिका

मृग-शाला (Zoo)—यहा पर तालिका आदि न देकर केवल इस व्यवस्था को पढ़कर पाठको को कितना तत्कालीन वैभव और निवेद्य-योजना अपने आप स्वतः सिद्ध होगी :—

वाताना बालिकानाञ्च युवतीना विशेषतः ।
 शुद्धान्तगुन्दरीणाञ्च चित्ताहर्षाभिवृद्धये ॥
 कल्पन विविधं कार्यं स्थलजात्यादिभेदतः ।
 शुबानामपि कीराणा मयूराणामपि क्वचित् ॥
 हरिणानाञ्च वत्साना लालबलीलादिनामपि ।
 शाला तु विविधा स्थाप्या लोहदारसुधेष्टिकैः ॥
 शुक्राना पञ्जरः कुन्दा हरिणाना निगद्यते ।
 वत्सादीना शालका च त्रैविध्यं मुख्यमीरितम् ॥
 लोहदण्ड दारुदण्ड श्रृङ्खलान्वितमेष वा ।
 बहुरम्भं सकटक पञ्जर कल्पयेद्दृषः ॥
 लोहदण्डमयी प्रायः कुन्ददारुमयी क्वचित् ।
 क्वचिच्छिलानुटमयी सगवाक्षसतोरणा ॥
 शुद्रशाला क्वचिर्कार्या वत्सादीना शुभे स्थले ।
 नानामणममोपेतशाबला वाऽथ भीमिका ॥
 मतोदपात्रा साधारा मध्यश्रृङ्खलिकान्विता ।
 वातायनस्थलकृताभीररश्च द्विवर्जिता ॥
 बहिः खेलनभूम्या वा शाखया वा समेयुषी ।
 चतुर्दण्डाधिकीन्मत्या पटल्या च विभूयिता ।
 कल्पनान्तरमूह्यर्थं स्थाप्य शिल्पविसारदैः ॥

राज-भवनोचित-सज्जा-काण्ड

१ शय्या

२ आसन-सिंहासन

३ पादुका पञ्जर, नीड, दीप, बड आदि ।

परिशिष्ट —

(प्र) स्थापत्य-भूषा—तोरण वितान-लुभा-पताका-पारिभद्र
आदि,

(द) सकीर्ण-भवन तथा आवरण

शटपा	त्रिविधा	प्रमाण	भूषा
राजोचिता	१. ज्येष्ठा	१०८ अंगुल	स्वर्ण की जडावट
	२. मध्या	१०४ अंगुल	रजत ,, ,,
	३. कनिष्ठा	१०० अंगुल	ताम्र ,, ,,
			हस्ति-दन्त आदि भी ।

राजपुत्रोचिता	१० अंगुल
अमास्योचिता	८४ अंगुल
मेनापति-उचिता	७८ अंगुल
पुरोहितोचिता	७२ अंगुल
शाहणोचिता	७० अंगुल

शटपांग

१. ईषा-दण्ड	२. कट्य	३. पाद
-------------	---------	--------

शटपा-द्वय :- सारदाक

एक-द्वारक-घटिता	प्रशस्ता
द्विद्वारक-घटिता	अप्रशस्ता-प्रय-जनका
त्रिद्वारक-घटिता	मृत्यु-धातिनी

रथा-छिद्र-षट्-विध :-

१. निष्कुट	२. कोलदक	३. कोहनयन
४. वस्त्रनाभक	५. कालक	६. बन्धक

दि० वि० वा० शा० का निम्न उद्धरण आधुनिक शयन-कक्ष (Bed Room) की कितनी सुन्दर सुषमा, तत्कालीन शय्याओं और शयन-कक्षों की ओर हमें ले जाता है :-

वासव्योर्मस्तुलद्रव्यस्थापन शुभवर्धकम् ।

मुनूरादिसोपेत जनपात्रेण मञ्जुलम् ॥

भासन—समरावध-सूत्रधार में शय्याओं का तो बड़ा सुन्दर विधान है, परन्तु भासन, पादुका कंधे आदि पर स्वल्प विवरण प्राप्त होते हैं । मानसार में भासन और सिंहासन के सुन्दर तथा पृथक् विवरण प्राप्त होते हैं । ये भासन

बड़ा पर तिहासनी ये ही विभावित किए गए हैं । इनकी दो निम्नलिखित विधाएँ अवतारणीय हैं :—

राजासन

प्रथमासन

अभिषेकासन

भगलासन

बीरासन

विजयासन

दैवासन

नित्यार्चन

नित्योत्सव

महोत्सव

विशेषार्चन

जहाँ तक निम्न आसन-बसों का प्रश्न है, वे यथा-निर्दिष्ट किन-किन के लिये प्रयोज्य हैं—इस तालिका से सूच्य है । इनको मानसार ने दस विधाओं में वर्गीकृत किया है :—

सत्ता

प्रयोज्य

पद्मासन

सिख तथा विष्णु

पद्मकेशर

अन्य देवों तथा चक्रवर्तिनों

पद्म-भद्र

महाराजों

श्रीभद्र

अधिराजों तथा नरेन्द्रों

श्रीविद्याल

नरेन्द्र और पार्ष्णिक्

श्रीशङ्ख

पार्ष्णिक् और पट्टधर

श्रीमुख

मण्डलेश

भद्रासन

पट्टभास

पद्मबाध

ग्राहारक

पादबन्ध

अष्टप्राही

जहाँ तक अन्य राजोचित फर्नीचरों की आवश्यकता है, उनमें निम्न विशेष उद्धरणीय हैं :—

दीपदण्ड—इसकी दूसरी शिल्प-संज्ञा पोतिका है । यह पोतिका वि० वा० शा० के अनुसार त्रिविधा प्रकल्पित की गई है :—

पञ्च-शाला

सप्त-शाला तथा अष्ट-शाला

इसे बाग्यद्वी, किन्नरी, विद्याधरी भगवा पक्ष-रूपिका के रूप में चित्रित करना चाहिए और किन् किन् स्थानों पर इसका विनिवेश अपेक्षित है—

वि० वा० शा० का यह उद्धरण कितना सुन्दर है :—

महासना वा साधारा देवभूपालकल्पने ।
मानर्जेन स्थलर्जेन स्थापितव्या शुभस्थले ॥
तद्युग्मक वा पुरतो युग्मं विपरिवृत्तकम् ।
घालासु स्तम्भपालीसु सोपानेऽलिन्दशालके ॥
कूटे च भवरणे च भोमकल्पनपालिषु ।
गोपुरद्वारभागेषु मण्डपस्थानभूमिषु ॥
प्राकारकुड्यभागेषु तटाकादिस्थलेष्वपि ।
द्वारपाश्वर्च चत्वरान्ते देवगेहे विशेषतः ॥
भोज्यशालादिषु तथा शयनादिस्थलेषु च ।
कल्पनान्तरभागेषु प्रकल्प्या पोतिका क्रिया ॥

टि० जहाँ तक मध्य फर्नीचर जैसे—अग्रज, दर्पण, मञ्जूषा, दोला तथा तुला की बात है उनके विवरण विशेष आवश्यक नहीं है ।

पञ्जर—निम्न पद्य-पक्षियों के लिये कल्प्य होने थे :—

मृग-नाभि	शुक	चाटक
चकोर	भराल	पारावत
नीलकण्ठ	कुञ्जरीय	सञ्जरीट
कुक्कुट	कुलाल	नकुल
गोधा	तित्तिर	व्याघ्र

तोरण :—वि० वा० शा० के अनुसार त्रिविध :—देव, भौष, मानुष

तोरण-क्रिया—	बारटक	रन्ध्र-टंक	भेद-टंक
	पट्ट-टंक	शिखान्वित	सत्ता-टंक

तोरण-विच्छिन्ति—	चूत-मन्त्रादि-रूप	पक्षि-रूप
	सत्ता-रूप	रेखा-रूप
	लक्ष्म्यादि-रूप	गोपुरादि-स्थलावृत्ति

वितान-शिल्प—वितान घोर लुमाएँ दोनों एक दूसरे से सम्बद्ध हैं ।
वितान २३ घोर लुमाएँ ७ । इस शिल्प-विच्छिन्ति पर हम अपने अध्ययन में

काफी प्रकार डाल चुके हैं। यहाँ पर केवल उनकी पदावली अवलम्बित है। यहाँ पर यह भी सूचित है कि अपराजित-पृच्छा में विमान-वास्तु पर बड़ा ही प्रकट प्रतिपादन प्राप्त होना है। जिस प्रकार से गिस्तर प्रासाद की भूया है, उसी प्रकार विमान मन्त्राओं, मन्त्रों, एवं राज-शालाओं की भूया है। यहाँ पर विमानों का वर्ग त्रिविध परिकल्पित किया गया है :—

समतल   सिम्न   उरिम्न ।

पुनः इनको सैनियों के धनुरूप निम्न सैनियों में विभाजित किया गया है :—

पद्मक   नामिच्छन्द   सभामार्ग   मन्दारक

पुनः इनकी चार अवान्तर सैनियों में विभाजित किया गया है

शुद्ध   संपाट   भिन्न   उद्भिन्न

मानक ने इन सब को निम्न तालिका से १११३ के क्रोडांक में विभाजित किया है। इन विमानों का विशेष सम्बन्ध 'अपराजित-पृच्छा' में मन्त्र-वास्तु से है और यह भी देवानुरूप वर्गीकृत किया गया है, परन्तु स० सू० की दृष्टि में यह विमान-वास्तु राज-मन्त्रों की अभिव्यक्ति है, जो राज-प्रासाद-स्थापत्य में विमान-वास्तु (Dome Architecture) उस युग में अर्थात् ११वीं शताब्दी में पूर्ण पराकृष्टा की पहुँच चुका था। अतएव विस्तार में न जाकर इस ग्रन्थ की विमान-वास्तु की पदावली की तालिका ही विषय प्रस्तोत्य है। पहले हम स० सू० की तालिका सेते हैं पुनः स० सू० की :—

अ० पृ०

मन्त्र/सङ्ख्या	पद्मक	नाभि	सभामार्ग	मन्दारक
शुद्ध	६४	२४	१६	१०
संपाट	३६	४०	३६	१५
भिन्न	२००	१००	४८	४०
उद्भिन्न	२००	१३६	१००	४८
टोटल	३००	३००	२००	११३

स० सू०

सुमायं—सप्त

तुम्बिनी

मनोरमा

मम्बिनी

शान्ता

माध्याता

हेला

कोला

वितान—पञ्चविंशति

कोल

हृसपक्ष

मन्दारक

नयनोत्सव

कराल

कुमुद

कोलाविल

विकट

पद्म

हस्तितालु

शस्त्रकुट्टिम

विकाम

अष्टपत्र

शस्त्रनाभि

मरुदश्रभ

शरावक

सपुष्प

पुरोहत

नामोदीयी

शुक्ति

पुरारोह

पृष्पक

श्रुति

विद्युन्मन्दारक

धमरावली

संकीर्ण-भवन—यद्यपि यह निर्वेश एक-मात्र स्थापत्य-भूषा ही नहीं, बरन् यह पौरजनपदों के लिए न केवल शोभामात्र है बरन् ग्रामीणों के लिए बड़ा ही उपकारी है। यह भवन वास्तव में जन-भवन है। इन भवनों में अतिरिक्त अर्थात् बंधाएँ और शालाएँ अनिवार्य निवेश हैं। इन दोनों में कम से कम २० स्तम्भों आवश्यक होने चाहिए। इनका एक-मात्र प्रयोजन ग्रामीणों के मनोरंजन जैसे नाट्य, नृत्य, यादिक के साथ-साथ विवाह आदि कार्यों के लिए ये विनिवेश्य विहित थे। आजकल जिस प्रकार धर्म-शालाओं में जनता अपने पास स्थानाभाव के कारण उनमें ये कार्य सम्पादन करती हैं, प्राचीन काल में यह सब राजाध्वज में विनिमित्त होता था। इन भवनों का बड़ा बोल-बाला था।

सबसे बड़ी स्थापत्या-विशेषता यह है कि इसमें लगभग २४ द्वार होने चाहिए और तीन चार भूमियाँ भी होनी चाहिए, जिससे एक ही नहीं बल्कि बहुत से लोग इसका उपयोग कर सकें। महा पर यह भी उद्घाट्य है कि वाणिज्य और कृषि आदि के लिए भी इन सदनों का उपयोग किया जाता था।

पताका—पताका से धर्म चंद्रयतिका है। पताका और पारिभद्र दोनों अन्वय-प्राथित्य है। पताका यथानाम पताका है और पारिभद्र उसका दण्ड है।

हमारे देश में शास्त्र-पारंगत मुनियों ने पताकाओं की इतनी विधाएं परिवर्तित की हैं, जिनको देखकर बड़ा आश्चर्य प्राप्त होता है और इनमें तक्षकों, विप्र-कारों, दारु-धारों सभी के योगदान दिखाई पड़ते हैं। निम्न तातिका प्रस्तुत है, जिसमें पताकाओं की सजा और पारिभट्टों की विधाएं भी दूसरी तातिका में उद्धृत की जाती हैं :-

पताका-विधा-

मूल	प्रतिमुख	मोवा	विशिष्टो
रेलिका	छाया	पद्मका	कुमुदा
दोषा	दिन्दुका	भयसकपा	तामिका
कपिका	गम्पा	विरिकास्वा	सम्पन्ना
गला	प्रस्तरा	बला	प्रपा
पयंकिका	मृदङ्गिका	पट्टहा	काल्या
शीकी	छाया	वरासहा	मध्यरेखा
मध्यतारा	प्रागततारा	सरभ्रका	दण्डिका
कलिका	सुम्बा	मारा	प्राग्धारिका
पुष्पा	पला	कुम्भा	दंडी
मानुषी	ऐरावता	बैलाता	चिखरा
विमानिका	रविका	तुम्बा	दोषा
गजा	न-द-भाकरा	अर्क-भाकरा	

पारिभट्ट-क्रिया :- पारिभट्ट-क्रिया-योजन-सम्भार —

मिशिका	कुञ्चिका	धनु
कीला	बील्या	कोसका
असला	संजमी	हस्ता
शकुला	रन्ध्रिका	पट्टिका
पट्टका	पट्टी	बोधिका
बोधका	बुधा	धारिणी
धरणी	धारा	गलिका
कठिका	गला	चित्रिका
भर्गला	बेशिनी	प्रवेशिका

राज - विलास

नाना यन्त्र

यन्त्र - विधान

टि० :- अपने अध्ययन के यन्त्र-प्रकरण में यन्त्रों के शास्त्रीय एवं अन्य विवरण पहले ही प्रस्तुत कर चुके हैं। यहां पर पदावली की दृष्टि (Terminologically) से अब हम केवल यह सब स्थापत्य-वैभव तालिका-यन्त्र प्रस्तुत करना चाहते हैं।

यन्त्र-लक्षण—देखिए अनुवाद,

यन्त्र-बीज—पंच-विध,

क्षिति-पृथिवी

आप-जल

अनिल-वायु

अग्निल-अग्नि

वियत्-आकाश

टि० वैसे तो हमारे भौतिक-शास्त्र के अनुसार यन्त्र बीजों की विधा चतुर्धा है (क्षिति, आप, अनिल तथा अग्निल), परन्तु इन सभी भूतों का आधार अर्थात् आश्रय वियत्-आकाश है, अतः आकाश भी पंचम भूत अनिवार्य है।

टि० ये पांचो बीज प्रधान बीज हैं। पुनः इनके अपने-अपने अर्थ नाना उप-बीज भी माने गए हैं। पुनः ये प्रधान बीज एक-दूसरे के बीज-बीजक-भाव से भी स्वयं गतार्थ हो गए हैं। यही विवरण हमारे यांत्रिक विज्ञान का पोषण करता है। ये सब विवरण अनुवाद तथा मूल में द्रष्टव्य हैं, तथापि कुछ इसकी अपनी-अपनी तालिका यहां पर प्रस्तुत की जाती है :-

पार्थिव-बीज

कुड्यकरण-सूत्र

लम्बकार

ताव

सवित

चमं

यष्टि

अपावली

भारगोलक-पीडन

विविध चक्र

पीतल

प्रमर्दन

ऊर्दक

चक्र

बाण

लम्बन

लोहा

रागा

काष्ठ

कर्तार

अमरक

जलीय बीज—

नाप उत्तेजन स्तोत्र क्षीय

टि० ये भाजक जल से उत्पन्न विद्युत् के निदेशक हैं। पुन ये सब पारिव बोजो से अनिवार्य सम्बन्ध रखते हैं, पुनः निम्न तालिका भी देखिए :—

धारा, जलभार, जल की भण्ड आदि भी—इस तत्त्व के द्योतक हैं।

टि० और जो नाना बीज एवं उप-बीज—वे अनुवाद में परिशीलनीय हैं।

मन्त्र-जग :—

स्वय-आह्व

मन्तरित-आह्व

सङ्कल्प-मंत्र

मन्त्र-आह्व

टि० देखिए अनुवाद।

मन्त्र-प्रकार—वैसे तो मन्त्रों के प्रकार पर कोई विशेष वैज्ञानिक एवं परिमाजित प्रतिपादन नहीं है, तथापि देखिए अध्ययन। हमने सङ्कल्प के पूरे वाङ्मय के आलोचन के उपरान्त इस प्राचीन भारत विशेष कर पूर्व मध्य-भारत में जो नाना मन्त्र प्रचलित थे, उनको हमने निम्नलिखित द्रष्ट-विधा में विभाजित किया है जो निम्न तालिका से स्पष्ट एवं स्पष्ट हैं। जहां तक विवरणों का प्रश्न है व सब अनुवाद में द्रष्टव्य हैं :—

मन्त्र-विधा—

आमोद-मन्त्र

सेवा-मन्त्र

रक्षा-मन्त्र

सशम-मन्त्र

वारि-मन्त्र

धारा-मन्त्र—फौहारे

टि० प्रथम जल-मन्त्र अर्थात् वारि-मन्त्र, कार्य-सिद्धि के लिए और दूसरा जल मन्त्र अर्थात् धारा-मन्त्र क्रोडा-शोभा-मानन्द-विहार के लिए है।

दोला-मन्त्र

यान-मन्त्र (विमान-मन्त्र)

आमोद मन्त्र —

नाहिका-प्रवेशन

सय्या-पतपंशु

गोसक-अमण

नतकी-पूत्रविका

हस्ति-मन्त्र

सेवा-मन्त्र—दासादि-परिजन-मन्त्र

सेवक-मन्त्र

सेविका-मन्त्र

रक्षा-यन्त्र :-

द्वारपाल-यन्त्र

घोष यन्त्र

संप्राम-यन्त्र :-

चाप

रुष्ट्र-श्रीवा

शतघ्नी

सहस्रघ्नी

वारि-यन्त्र :-

पात-यन्त्र

पातसमोच्छ्राय-यन्त्र

उच्छ्राय-यन्त्र

उच्छ्राय-समपात-यन्त्र

धारा-यन्त्र :-

धारा-गृह

प्रणाल

प्रवर्धन

जलमन्त्र

मन्त्रावर्त

दोला यन्त्र :-

वसन्त

वसन्त तिनक

मदनोत्सव

विभ्रमक

त्रिपुर

यान-यन्त्र :-

व्योमचारि-विमान-यन्त्र

व्योमचारि-विहगम-यन्त्र

चित्र-प्रशंसा :—

“चित्रं हि सर्वशिल्पानां मुखं लोकस्य च प्रियम्”

।

—स. स.

चित्र-शास्त्रीय-ग्रन्थ—

१. नग्नजित्-चित्रलक्षण;

२. मारुत-शिल्प;

३. सारस्वत-चित्र-वर्म-शास्त्र;

४. भरत का नाट्य-शास्त्र (रस-प्रकरण में वर्णों के सम्बन्ध

में विवेचन है);

५. विष्णु-महापुराण—परिशिष्टाङ्ग—विष्णुधर्मोत्तर—चित्रसूत्र;

६. समराण-सूत्रधार;

७. अपराजित-पृच्छा;

८. मानसोल्गास (अभिलषितार्थ-चिन्तामणि);

९. शिल्प-रत्न,

१०. शिव-तत्त्व-रत्नाकर ।

चित्रोद्देश (विषय एवं क्षेत्र)—

टि० यहाँ पर अपराजित-पृच्छा और शिल्प-रत्न के निम्न प्रवचन अवश्य

उद्धरणीय हैं :—

‘कूपो जले जलं धूपे विधिपर्यायितस्तथा ।

तद्विचित्रमयं विश्वं चित्रं विश्वे तथैव च ॥’ अ०५०

‘जगता स्थावरा वा ये सन्ति भुवनत्रये ।

ततस्त्यभावतस्तेषां करणं चित्रमुच्यते ॥’ शि०२०

चित्रांग—(अ) साध्य-दृष्टि-पुरस्सर—यहंग-चित्र :—

रूप-भेद

प्रमाण

साधन

भाव-योग्यता

सादृश्य

वर्णित-भंग

(ब) साधन-पुरस्सर—सदृश—

१. चित्रिका (लेव्हाइज्मोन्टि ब्रुश)

२. भूमि-वर्णन (Canvas or Back-ground)

३. सेख्य (Sketch)

४. रेखा-कर्म (Delineation and Articulation of the form)

५. वर्ण-कर्म

६. चर्तना (Light and shade)

टि० सात और आठ गणित हैं—ने०स०सू० मूलम् ।

चित्र-विधा—(अ) चि०क० :—

१. सरप २. वैणिक

३. नागर ४. मिथ

(ब) मानसो० :— १. विद्व २. भविद्व

३. भाष ४. रस ५. धूति

टि० इन सबकी व्याख्या बाल्यधन में दृष्ट्य है ।

वर्तिका-वर्णन—जिस प्रकार भूमि-वर्णन विहित है, उसके पहले वर्तिका-वर्णन आवश्यक है । आलेख्य-कर्म का प्रथम सोपान वर्तिका-वर्णन है । पुन दूसरा सोपान भूमि-वर्णन है । तीसरा सोपान यानादि-प्रमाण एवं अण्डकादि-विन्यास पुरस्सर-रेखा-कर्म है । अन्तिम सोपान वर्ण-विन्यास है, जो क्षय-वृद्धि-सिद्धान्त के अनुरूप कान्ति-छाया-दीप्ति आदि सब दिग्वासो को कौशल माना गया है ।

इस प्रकार चित्र-कर्म में चार प्रकार के दृश या लेखनिमा अनिवार्य बताई गई है :—

१. वर्तिका २. तूलिका

३. लेखनी ४. बिन्दु

टि० पहिली लेखनी अर्थात् वर्तिका जिसको हम आजकल की भाषा में (crayon) पेयोन के रूप में विभावित कर सकते हैं । उसपर साक्षात्-सम्बन्ध भूमि-वर्णन (Background or Canvas) से है; पुन तूलिका, लेखनी, बिन्दु आदि ये सब वर्ण विन्यास में प्रयोग लाई जाती हैं ।

भूमि-वर्णन—

१. कुट्ट-भूमि-वर्णन (Mural Background for wall-Paintings)

२. पट्ट-भूमि-वर्णन (Board Canvas for Portrait-Paintings)

३. पट-भूमि-वर्णन (Cloth Canvas)

चित्र-प्रमाण—यहा पर हम प्रमाण को केवल द्विविध तालिकायें प्रस्तुत करते है, क्योंकि मानोत्पत्ति और अण्डक-प्रमाण ही विशेष यहां पर उपादेय हैं। वैसे तो जहा तक प्रतिमा-मान का प्रश्न है, उनमे पंख-पुरुष-स्त्री-लक्षण तथा ताल-मान के साथ-साथ मारोचि के वैखानसायम की दिशा से और भी सूक्ष्म प्रतिमा-मान स्थापत्य मे अनिवार्य बताए गए है—जैसे मान, प्रमाण, उन्मान, उपमान तथा लम्बमान। इन सब पर हम आगे के काण्ड (प्रतिमा-काण्ड) मे प्रस्तुत करेंगे। यहा चित्र-काण्ड का क्षेत्र चित्राभास अर्थात् आलेख्य-चित्र से सम्बद्ध है; अतः इस काण्ड में अन्य मान-योजना का अवतारण अनावश्यक है।

मानोत्पत्ति तालिका—

१. परमाणु	२. त्र्यसरेणु	३. बालाग्र
४. लिङ्गा	५. यूका	६. अगुल
७. मात्रा	८. कला	९. भाग
१०. वितस्ति	११. ताल	

टि० जहा तक मान-सूत्र-तालिका का प्रश्न है, वह प्रतिमा-काण्ड मे द्येगे। यह तालिका अध्ययन मे भी दी जा चुकी है।

अण्डक-मान-तालिका—

टि० जहा तक प्रमाण का प्रश्न है, वह अध्ययन मे द्रष्टव्य है। यहा केवल पदावली ही प्रस्तोत्य है :—

१. अनुप्याण्डक	२. कृत्तिगण्डक	३. शिशुकाण्डक
४. राक्षसाण्डक	५. दिव्य-मानुषाण्डक	६. देवाण्डक
७. प्रमथाण्डक	८. यातुधानाण्डक	९. दानवाण्डक
१०. गन्धर्वाण्डक	११. नागाण्डक	१२. यक्षाण्डक

१३. विद्याधराण्डक

रूप-तालिका :—

इसी स्तम्भ में रूप-तालिका भी अवतराये है :—

देव—३. सुरज, कुम्भक, (तीसरा गलित),

दिव्य-मानुष—१.

असुर—३. चक्र, मुत तथा तीर्थक;

राक्षस—३. दुर्दर, राकट, क्रूर;

मानव—५. हंस, शश, रुचक, भद्र, मालव्य ;

स्त्री—५. बलाना, पौरुषी, वृत्ता, दण्डा, (पाचवा गणित) ;

चामन—३. पिठ, स्थान, पद्मक ;

प्रमथ—३. कूष्माण्डक, कबेंट, त्रियंक् ;

गज—(ग्र) उन्माथय ४. भद्र, मन्द, मग, मिश्र ;

(व) निवासाश्रय ३ पर्वताश्रय ऊपराश्रय नद्याश्रय

अश्व—२ पारस, उत्तर

सिंह—४ शिखराश्रय, विलाश्रय, गुल्माश्रय, तुलाश्रय

ध्याल—१६ हरिण भजा गृध्रक

गज शुक्र क्रोड

कुक्कुट भक्ष्य सिंह

महिष शार्ङ्गल श्वान

मकंट वृक खर

लेप्य-कर्म (कूर्चकादि)

टि०—जहाँ तक लेप्य के निर्माण की बात है, उसमें कोई विशेष पदावली नहीं है, परन्तु लेप्यकर्मोचित जिन लेप्य-कूर्चको की समराङ्गण-सूत्रधार ने विधा बताई है, वह अवतरणीय है। अतः यह तालिका जैसी अध्ययन में दी गई है, वैसे ही बहुत उपयोगी समझकर यहाँ भी उद्धृत की जाती है। समराङ्गण-सूत्रधार ने इस लेप्यकर्मोचित लेखनी के लिए “विलेखा” की सजा दी है और विलेखा ही वृक्ष है जिसको हम कूर्चक के नाम से पुकारते आए हैं। इन सबकी सजाएँ और आकार इस तालिका में विनिवद है :—

सजा	आकृति
१. कूर्चक	बटाकुराकार
२. हस्त-कूर्चक	अश्वत्थानुराकार
३. मास-कूर्चक	प्लक्ष-सूची-निभ
४. चल्ल-कूर्चक	उदुम्बराकार

टि०—पाचवीं विधा ‘वर्तनी’ प्राप्त होती है जिसका लक्षण और विवरण मृष्ट एव गणित है।

चित्र-वर्ण-विन्यास—यद्यपि यह स्तम्भ बड़ा ही प्रशस्त है, तथापि इसको भी हम यहाँ पर पदानुरूप ही विश्लेषित करेंगे।

वर्णकर्मोचित लेखनी :-

लेखनी अथवा तूलिका—त्रिविधा

१. स्थूला लेपन के लिये
२. मध्या अवन "
- ३ सूक्ष्मा रेखन—(सूक्ष्मा-लेखा) "

वर्ण-भेद—मूलरग अर्थात् शुद्ध वर्ण तथा मिश्र वर्ण अर्थात् अन्तरित रग ।
मूल-रंग—

(वि० प० तथा भ० ना० क्षा०)	अभि० वि०	शि० र०
१ रक्त	शुभ्र	शुक्ल
२. शुभ्र	रक्त	रक्त
३. वृष्ण	हरित तथा	पीत
४ हरित	वृष्ण	वृज्जस
५. पीत		नील
६. नील		

टि०—जहाँ तक अन्तरित वर्णों का प्रश्न है, वे नाना-विध हैं ।

वर्ण-द्रव्य :-

सुधा	टिगुल
सिन्दूर	नील
	हरिताल आदि आदि

वर्ण-विन्यास—मे स्वर्ण-प्रयोग—

द्विविध :-

१. पत्र-विन्यास
२. रस-विन्यास

वर्तना—यह वर्ण-वर्तना शय-वृद्धि-सिद्धान्त पर आधारित है । यह वर्तना केवल छाया-कान्ति का ही मोलमात्मायमान बीजस है, तथापि प्रमाण-प्रतिपादन भी वर्तना के ही परप बीजस है ।

वि० प० के अनुसार वर्तना त्रिविध है :-

१. पत्रजा (cross-lines)
२. ऐरिजा (stumping)
३. बिन्दुजा (dots)

आलेख्य-रुद्धियाँ—जहाँ तक प्रतीकात्मक रुद्धियों का प्रश्न है, वहाँ पर विषयक पदावली प्राप्त नहीं होती है। हाँ वैय्यिक पदावली तो है। इसका श्रेय वि० घ० को है। अर्थात् कौन से पुरुष—कौन से पदार्थ, कौन सी वस्तुएँ ; कौन सा वातावरण—किन-किन प्रतीकात्मक रुद्धियों के द्वारा चिन्त्य हैं, जिससे निम्न अपने घाव चिन्त्य का पूर्ण आभास प्रदान कर सके। अतः उपभुञ्जत काण्ड विषयानुरूप हम इसकी सगति-प्रदर्शन-पुरस्सर वैय्यिक तालिका उपस्थित करते हैं :—

ऋवि	देव	श-घर्वं
आह्वण	अमात्य	होरा (ज्योतिषी)
राज-पुरोहित	दैत्य	दानव
गन्धर्व	विद्याधर	किन्नर
राक्षस	यक्ष	नाग
प्रमथ	गण	वेदया
कुल-रुत्री	विधवा	कचुकी
वैश्य	धूह	सेनापति
योद्धा	पदाति	धनुर्धर
अरक्ष	हस्तिपक्ष	बन्दी
मागध	आह्वानिक	दण्डधारी
प्रतीहार	वणिक	गायक
नर्तक	बादक (म)	गौरजानपत्र
कर्मकर	पहलवान	यूपभ
सिंह	सरिताए	पर्वत
पृथ्वी	समुद्र	निदिवा
शस्त्र	आकाश	दिवा
वन	जन	नगर
ग्राम	दुर्ग	आपण-भूमि
आपान-भूमि	जुआरी	युद्ध-क्षेत्र
दमसान	भाग	निशा
उषा	दिबस	सध्या
अग्येरा	बादनी	सूर्य

वसन्त

शीष्म

वर्षा

शरद्

हेमन्त

शिशिर

चित्र-रस एवं रस-दृष्टियाँ—

जहाँ तक चित्र-कला, काव्य-कला, नाट्य-कला, नृत्य-कला का जो पारस्परिक सम्बन्ध है, वह पदानुरूप निवेच्य नहीं, यतः वह अनुवाद में दृष्टव्य है। यहाँ पर केवल रसों और रस-दृष्टियों की तालिका प्रस्तुत करते हैं :—

एकादश चित्र-रस

शृंगार	हास्य
कल्याण	रीड्र
प्रेमा	मलित
वीर	भयानक
भद्रभुत	बीभत्स
	शान्त

अष्टादश रस-दृष्टियाँ—

ललिता	योगिनी
दृष्टा	दीना
विकसिता	दृष्टा
विकृता	विह्वला
भूकुटी	शक्तिता
विभ्रमा	कुचिता
सकुचिता	विह्वला
(मलित)	मध्यस्था
ऊर्ध्वगता	शान्ता

चित्र-शैलियाँ—चित्रों की शैलियों पर अपराजित-गुण्डा को छोड़कर अन्य किसी शिल्प-शास्त्रीय ग्रन्थ में यह विवरण अप्राप्य है। चित्रों की चित्र-रचना में जो पत्र और कटक आगे चलकर प्राकृतिक वातावरण की प्रोज्ज्वलता के लिए अनिवार्य माने गए हैं, ऊन्हीं पर जो नई शैलियों विकसित हुई, वे ऊन्हीं पत्रों और कटकों के आधार पर अनुमेय हैं। अपराजित-गुण्डा में चित्र-शैलियों की बहुविधा दी गई है, जो निम्न तालिका प्रस्तुत करती है :—

(घ) पदानुरूप षड्विध —

नागर	पेसर
द्राविड	कालिंग
व्यतर	यामुन

(ङ) कण्टकानुरूप अष्टविध :—

कलि	व्यावर्त
कलिक	व्यावृत्त
व्यामिश्र	सुभग
चित्र-कौशल	भगचित्रक

चित्रकार—

- १ चित्र लेखा—मर्म-प्राचीन चित्रकार है—देखिए वि०घ०
- २ नारायण—देखिए वि०घ०;
- ३ नमनजित—देखिए वि०घ०;
- ४ सोमेश्वरदेव दे० अग्रि० वि० ।

जहा तक अन्य चित्रकारों की बात है वह विशेष प्रस्तोत नहीं ।

चित्र-निदर्शन—चित्रों के निदर्शन हमारे देश में सम्पातीत हैं । हम केवल क्षत्रों और पीठों पर ही थोड़ा-सा पदानुरूप प्रस्तुत कर सकते हैं —

अ—क्षत्र उत्तरीय, दक्षिणीय, मध्यदेशीय, पूर्वीय (बंगाल)
पश्चिमीय (पंजाब तथा राजस्थान) ।

ब—पीठ भजन्ता, सिगरिवा, सिरानवसत, मुरगुजा ।

प्रतिमा-काण्ड

१. प्रतिमा-कला की पृष्ठ-भूमि—देव-पूजा
२. प्रतिमा-स्थापत्य पर शास्त्रीय ग्रन्थ
३. प्रतिमा-प्रकार
४. प्रतिमा-निवेश एवं प्रतिमा-मान तथा प्रतिमा-दोष-पुण
५. प्रतिमा-द्रव्य
६. प्रतिमा-रूप-संयोग एवं प्रतिमा-मुद्रा
७. प्रतिमा-वर्ग

(अ) ब्राह्मण-प्रतिमा

१. ब्राह्म एवं त्रिमूर्ति
२. बंणव
३. शैव
४. शाक्त
५. गाणपत्य
६. सौर
७. यक्ष-विधाघर-वसु-मरुद्गण-पितृगण-मुनिगण-ऋषिगण-...

(ब) बौद्ध-प्रतिमा

१. पृष्ठ-भूमि—ऐतिहासिक बौद्ध-धर्म में विकसित सम्प्रदाय
२. साधारण-बुद्ध-प्रतिमा
३. विशिष्ट प्रतिमाएं—वज्रयानी प्रतिमाय—चतुर्दश वि...

(स) जैन-प्रतिमा

१. पृष्ठ-भूमि-जन—सम्प्रदाय
२. अर्च्य देव एवं देवियां
३. जैन-पीठ
४. तीर्थङ्कर
५. चोमकरव
६. यक्ष एवं यक्षिणियां
७. श्रुत-देवियां—विद्या-देवियां
८. अन्य प्रतिमायें—योगिनियां
९. दिग्पातादि ।

प्रतिमा-कला की पृष्ठ-भूमि—विस्तृत विवरणों के लिए दे० मेरा 'प्रतिमा-विज्ञान' विशेषकर दशाध्यायी—पूर्व-पीठिका। यहाँ पर केवल इतना ही सूच्य है कि प्रतिमा-स्थापत्य का जन्म, विकास एवं प्रोत्साहन नाना भक्ति-सम्प्रदायों—जैसे शैव, वैष्णव, स्मार्त, (पञ्चायतन-परम्परा), क्षात्र (महासक्ती महाकाली, महासरस्वती—इन अघिष्ठातृ देवियों के आधार पर), शाणपत्य (कार्तिकेय एवं गणेश की पूजा पर), सौर, (सूर्य एवं नवग्रहों के आधार पर), एवं पुनः ब्राह्मण-धार्मिक सम्प्रदायों जैसे बौद्ध एवं जैन इन व्यापक एवं प्रवृद्ध भवान्तर भक्ति-सम्प्रदायों ने भी प्रतिमा कला की महान् प्रकल्प प्रदान किया। कितने शिव पीठ, कितने शक्ति-पीठ, कितने विष्णु-पीठ तथा मन्दिर, प्रासाद, विमान, आयतन आदि निर्मित हुए, कितने तीर्थ स्थापित हुए, कितने आश्रम उदित हुए, कितनी पुष्प-स्थलियाँ पनपी (दे० त्रि-स्थली), कितनी पवित्र नगरियाँ, कितने पावन धाम तथा मठ आदि आदि पनपे ? इन सबमें मुख्य देवों के प्रतिरिक्त नाना परिवार-देवों की स्थापना पुनः सम्प्रदायानुरूप, दर्शनानुरूप, रूप-प्रतिरूप-लाञ्छनादि-पुरस्सर अगणित प्रतिमायें प्रकल्पित हुईं। अतः यहाँ पर इस पृष्ठ-भूमि की विशेष समीक्षा नहीं करते वह तो वही मेरे इस उपर्युक्त ग्रन्थ—प्रतिमा-विज्ञान—में परिशीलनीय है। यहाँ पर केवल इस पृष्ठ-भूमि की प्रतिमा विज्ञान की पूर्व-पीठिकानुरूप यहाँ केवल यह सब तालिका-बद्ध करना ही विशेष सगत एवं समीचीन है। एक विशेष सूच्य यह है कि यह पृष्ठ-भूमि ब्राह्मण-प्रतिमा-स्थापत्य की पृष्ठ-भूमि सर्वसाधारणी समझें।

पूजा-परम्परा—

(अ) देव-यज्ञ (इष्टि)

(ब) देव-पूजा (पूत)

पूजा-परम्परा के प्राचीन प्रतीक—

अ—वृक्ष-पूजा

ब—नदी-पूजा

स—पर्वत-पूजा

य—घेनु-पूजा (पशु-पूजा)

२—पश्चि-पूजा

३—यन्त्र-पूजा

पूजा-परम्परा के प्रामाण्य—

(य) साहित्यिक— ऋग्वेद—दे० मूरदेव, शिशुदेव आदि;
मज्जवेद, ब्राह्मण तथा उपनिषदादि; सूत्र-साहित्य; स्मृति-साहित्य; प्राचीन
व्याकरण-साहित्य—पाणिनि, वतज्जि, अर्धनारथ, रामायण एवं महाभारत ।

(क) पुरातत्त्वविषय :—

(१) मोहनजोदडो—पद्मपति शिव, देवी साकम्भरी आदि—नाना देव
एव देविया;

(११) सिला-लेख—घोषाण्ठी, वेंमनगर, मोरावंत,

(१११) सिक्के—सगजा एवं छगजा सरसी, शिव, वामुदेव, दुर्गा, सूर्य,
स्कन्द कार्तिकेय, इन्द्र तथा अग्नि, नाग-नागिनिया, यक्ष एवं यक्षिणिया—य
सब वसरा, भीटा, राजघाट आदि के ग्रन्थेषणो में प्राप्य हैं ।

अर्चा अर्च्य एवं अर्चक—वैष्णव धर्म—

(म) उपोद्घात—अर्चा के विभिन्न सोपानो में भक्ति का उदय,

(य) पञ्चमस्तन-परम्परा,

(स) वैष्णव-धर्म —

वासुदेव-कृष्ण

विष्णु-भक्तार-दशावतार

वैदिक विष्णु (विष्णु वासुदेव)

नारायण-वासुदेव ।

वैष्णवाचार्य—दक्षिणी .—

श

भानुवार

सरोकीगिनादि १२

वैष्णवाचार्य—उत्तरी :—

निम्बाके

रामानन्द

ब

आचार्य

रामानुज, सायव आदि

दादू

तुलसीदास

वन्दीर

चैत य

ग्र य राधानन्दी

वल्सभ

राधोपसना—

मराठा देश के वैष्णवाचार्य—नामदेव तथा तुभाराम ।

अर्चा अर्च्य एव अर्चक—शैव-धर्म—

द्वादश उग्रोक्तिगादि

रुद्र धाव की वैदिक पृष्ठ-भूमि—दे० यजुर्वेद की रुद्राध्यायी,

रुद्र शिव की उत्तर-वैदिक कालीन पृष्ठ-भूमि—दे० उपनिषद्,

लिङ्गोपासना,

शैव सम्प्रदायों का आविर्भाव

तामिली शैव, शैवाचार्य शैव दोक्षा

पाशुपत-सम्प्रदाय,

कापानि एव कानमुत्त,

लिंगायत (वारशैव)

काश्मीर का त्रिक प्रत्यभिज्ञा-सम्प्रदाय एव दशन,

शैव दर्शन की आठ शाखाएँ—

१ पाशुपत-द्वैतवाद,

२ सिद्धा-नशेष द्वैतवाद

३ नकुलीय पाशुपत-द्वैताद्वैतवाद

४ विशिष्टद्वैतवाद,

५ वीर-शैवों का विशेषाद्वैतवाद,

६ नन्दिकद्वार का शैव-दर्शन,

७ रतेश्वर शैव दर्शन

८ काश्मीर का अद्वैत-शैव-दर्शन ।

अर्चा अर्च्य एक अर्चक—शाक्त, गणपत्य एवं सौर धर्म—

शाक्त धर्म एवं सम्प्रदाय—

तन्त्र, आगम, शैव-सम्प्रदाय, शाक्त-तन्त्र,

शाक्त तन्त्र, तान्त्रिक भाव तथा आचार—बौल, बौल-सम्प्रदाय, कृताचार, समयाचार, शावत-तन्त्र की व्यापकता, शावन-तन्त्र की वैदिक-पृष्ठ-भूमि—शावन-तन्त्रों की परम्परा, शाक्तों का अर्घ्य, शाक्तों की देवी के उदय का ऐतिहासिक विहंगावलोकन—मगवती दुर्गा के उदय की पांच परम्पारें, शाक्तों की देवी विराट-स्वरूपा-महालक्ष्मी की तीनों शक्तियों से आविर्भूत देव एवं देविया, देवी-भूजा; गणपत्य-सम्प्रदाय—ऐतिहासिक समीक्षा—गणपति, विनायक, विघ्नेश्वर, गणेश आदि—सम्प्रदाय :-

महागणपति-पूजक-सम्प्रदाय	जबनीत-गणपति-पूजक-सम्प्रदाय
ह्रिद्रा-गणपति " "	स्वर्ण-गणपति " "
उच्छिष्ट-गणपति " "	सन्तान-गणपति " "

सौर-धर्म

म देवी	६ अधिषा दे० प्र०वि० पृष्ठ १२६
व विदेवी	दे० प्र०वि०

प्रतिमा स्थापत्य पर शास्त्रीय ग्रन्थ—

पुराण—गल्प, अग्नि, विष्णु;

आगम—काविक, बर्ण, सुप्रभेद, वैज्ञानिक, अशुभभेद आदि;

तन्त्र—ह्यशीर्षं श्रीर नाना तन्त्र दे० (Vastusastra Vol II)

दे० मेरी कृति—वास्तु-शास्त्र बीस्युम सेदेन्ट

दित्य-प्रमुख-ग्रन्थ —

दक्षिणी

अथर्वत
मालसार
काव्यपरिचय
अथर्व-सकलाधिकार
दित्य-रत्न

उत्तरी

विश्वकर्म-प्रकाश
विश्वकर्म-वास्तु-शास्त्र
समरागण-सूत्रधार
अपराजित-पूज्य
रूप-मण्डन

प्रतिमा-प्रकार

टि०—प्रतिमा-प्रकार द्रव्यान्तरूप तो शास्त्रीय दृष्टि से सत्य एवं वैज्ञानिक

हैं; परन्तु स्थापत्यानुरूप ग्रन्थों निदर्शनानुरूप जो प्राधुनिक विद्वानों ने अपने-अपने ग्रन्थों में प्रतिमाओं की विधा पर कुछ प्रकाश डाला है, वह दोष-युक्त है—कही प्रतिव्याप्ति-दोष, कही अव्याप्ति-दोष। अस्तु—यह सब समीक्षा हमारे प्रतिमा-विज्ञान में द्रष्टव्य है। यहां पर हम पाठकों के सम्मुख नाना भावों के अनुसार पदावली-पुस्तक तालिकाएँ प्रस्तुत करते हैं :—

(अ) केन्द्रानुरूपी :—

१. गान्धार-प्रतिमाएँ	२. भगव-प्रतिमाएँ
३. नेपाली-प्रतिमाएँ	४. तिब्बती (महाचीनी) प्रतिमाएँ
५. ब्राह्मिणी-प्रतिमाएँ	६. मथुरा की प्रतिमाएँ

(ब) धर्मानुरूपी :—

१. वैदिक	२. पौराणिक	३. तान्त्रिक

धर्म-सम्प्रदायानुरूपी—

१. ब्राह्मण-प्रतिमाएँ	अ	पौराणिक	एव	ब	तान्त्रिक
२. बौद्ध-प्रतिमाएँ	अ	पौराणिक	एव	ब	तान्त्रिक
३. जैन-प्रतिमाएँ	अ	पौराणिक	एव	ब	तान्त्रिक

(स) १. चल तथा अचल

२. पूर्ण तथा अपूर्ण

३. क्षान्त तथा अक्षान्त

(सीमा) (उप)

टि०—भृगु-वैखानसायन के अनुसार चलता एव अचलता इन दोनों को निम्न तालिका में वर्गीकृत किया गया है—

चला-प्रतिमाएँ—

१. कीर्तिक-बेर—पूजार्थ;
२. उत्सव-बेर—उत्सवार्थ—पर्य-विशेष पर बाहर से जाने के लिए;
३. बलि-बेर—दैनिक उपाचारात्मक पूजा में उपहारार्थ;
४. स्नपन-बेर—स्नानार्थ ।

अचला प्रतिमायें—ध्रुव-चेर 'चेर' का अर्थ प्रतिमा है :-

१. स्थापक—खड़ी हुई;
२. आसन—बैठी हुई;
३. शयन—विश्राम करती हुई ।

टि०—ये अचला प्रतिमायें मूल-विग्रह अथवा “ध्रुव-चेर” की सजा से सजीवित हैं । ये प्रासाद-गर्भ में स्थाप्य हैं, घनः सर्वत्र यथास्थान स्थापित एव प्रतिष्ठित रहती हैं ।

टि०—२. इस वर्गीकरण का आधार देह-मुद्रा (posture) है ।

टि०—३. इस वर्गीकरण की दूसरी विशेषता यह है कि केवल वैष्णव प्रतिमायें ही इन मुद्राओं में विभाजित की जा सकती हैं, अन्य देवों की नहीं । शयन-देह-मुद्रा विष्णु को छोड़कर अन्य किसी देव के लिए परिकल्प्य नहीं । अथवा, वैष्णव-प्रतिमाओं के इस वर्गीकरण में निम्नलिखित उप-वर्ग भी आपतित होते हैं :-

१. योग   २. भोग   ३. वीर   ४. अभिचार ।

प्रथम प्रकार अर्थात् योग-मूर्तियों की उपासना आध्यात्मिक निःश्रेयस-प्राप्त्यर्थ; भोग मूर्तियों की उपासना ऐहिक-अमृतदय-निष्पादनार्थ, वीर मूर्तियों की अर्चा राज्ञो-शूर-वीर-योद्धाओं के लिए प्रभु-शक्ति तथा सैन्य-शक्ति की उपलब्ध्यर्थ एवं आभिचारिक-मूर्तियों की उपासना आभिचारिक कृत्यों—जैसे शत्रु-मारण, प्रति-द्वन्द्वादि-पराजय-आदि के लिए विहित है । आभिचारिक-मूर्तियों के सम्बन्ध में शास्त्र का यह भी आदेश है कि इनकी प्रतिष्ठा नगर के सम्यन्तर नहीं ठीक है । बाहर पर्वतों, झरणों तथा इसी प्रकार के निर्जन प्रदेशों पर इनकी स्थापना विहित है । इस प्रकार अचला प्रतिमाओं—ध्रुव-चेरों की निम्न द्वादश श्रेणियाँ सघटित होती हैं—

१. योग-स्थापक	५. योगासन	९. योग-शयन
२. भोग-स्थापक	६. भोगासन	१०. भोग-शयन
३. वीर-स्थापक	७. वीरासन	११. वीर-शयन
४. आभिचारिक-स्थापक	८. आभिचारिकासन	१२. आभिचारिक-शयन

स्तम्भों के अनुसार परिकल्प्य हैं—

१. धर्मनुरूप	४. शास्त्रानुरूप तथा
२. देवानुरूप	५. सौत्यनुरूप
३. द्रव्यानुरूप	

१. धर्म—वाह्यग, बोध, ज्ञेय
२. देव—ब्राह्म, वैष्णव, शैव, सौर तथा गणपतय;

टि०—अन्य देवों एवं देवियों तथा यत्नादि गणों की सभी प्रतिमायें इन्हीं में गणायें हैं क्योंकि ये सब परिवार हैं ।

३. द्रव्य

१. मृत्तवी	२. तितामवी	३. दारुजा
४. चातुजा या पात्रजा—काष्ठपत्री, रात्रती, तात्री, रतिजा, मोहजा आदि ;		
५. रत्नोद्भवा	६. सैष्या	
७. विप्रजा	८. मिथजा	

४. शास्त्र

१. धीरागिज	३. तान्त्रिक
२. आगमिक	४. निरूप-शास्त्रीय
	५. मिथिक

५. संतियां

१. भावर	४. साट	८. गेसा
२. हाचिह	५. बाघाट	९. यपुरा
३. वेगा	६. भूमिज	१०. रिधगनी (नराधीनी)
	७. गामार	११. इतिराज्जर भारत

प्रतिमा-निवेश (Iconometry) तथा

प्रतिमानुसन्धेय

टि०—जिस दर्पण प्रतिमा के आकार पर नीचे विवर-वाच्य में दृष्टाय

देहांगुल की परम्परा प्रचलित है ।

मात्रांगुल—प्रतिमा-कार स्थपति (तक्षक) अथवा प्रतिमा-कारक यजमान की मध्यमा अंगुलि का मध्य पर्व है ।

देहांगुल—मेघ प्रतिमा के सम्पूर्ण कलेवर को १२४, १२० अथवा ११६ सम भागो में विभाजन से प्राप्त होता है । प्रत्येक भाग को देहलब्धांगुल कहते हैं ।

देहांगुल-तालिका—

- १ अंगुरा अवकाश मूर्ति, इन्दु, विद्वम्भरा, मोक्ष, तथा उक्त,
- २   ,,   कला, गोलक, अश्विनी युग्म, ब्राह्मण, विहग, भक्ति
तथा पञ्च;
- ३   ,,   ऋण, अग्नि, रुद्राक्ष, गुण, काल, शूल, राम, वर्ग
तथा मध्या;
- ४   ,,   वेद, प्रतिष्ठा, जाति, वर्ण, कर्ण (करण), प्रज्जानन,
युग, सुर्म तथा तुरीय;
- ५   ,,   विषय, इन्द्रिय, भूत, इषु, सुप्रतिष्ठा तथा पृथ्वी;
- ६   ,,   कर्म, अग, रस, समय, गायत्री, कृत्तिका, कुमारानन,
कौस्तिक तथा ऋतु;
- ७   ,,   पातान, मुनि, घातु, लोक, उष्णिक, रोहिणी,
द्वीप, अग, अम्बोनिधि;
- ८   ,,   साकपाल, नाग, उरग, वसु, अतुष्टुप तथा गण;
- ९   ,,   बृहती, गृह, रन्ध, नन्द, सूत्र;
- १०   ,,   दिक्, प्रादुर्भावा, नाडि तथा पवित्र;
- ११   ,,   रुद्र तथा त्रिष्टुप;
- १२   ,,   वितस्ति, मुख, ताल, यम, अर्क, राशि तथा जगती;
- १३   ,,   अतिजगती;
- १४   ,,   मनु तथा घनवरी;
- १५   ,,   अतिघनवरी तथा तिथि;
- १६   ,,   क्रिया, अष्टि, इन्दु, कला;
- १७   ,,   अत्यष्टि;

१८	„	स्मृति तथा वृत्ति;	
१९	„	धृतिधृति;	
२०	„	कृति;	
२१	„	श्रुति;	
२२	„	प्राकृति;	
२३	„	विकृति;	
२४	„	संस्कृति;	
२५	„	प्रतिकृति;	
२६	=	उत्कृति;	
२७	„	नक्षत्र ।	

मान-तालिका—पङ्क्त्याय—

१. मान से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर की लम्बाई (Length)
२. प्रमाण से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर की चौड़ाई (Breadth)
३. उन्मान से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर की मोटाई (Thickness)
४. परिमाण से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर का परीणाह (Girth)
५. उपमान से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर के दो अवयवों जैसे पैरों के मन्तरावकाश (Interspaces)
६. लम्बमान से तात्पर्य प्रतिमा-कलेवर की प्रत्यक्ष रेखाओं (Plumb Lines) से है ।

ताल-मान—प्रागमिकः—

ताल	देव
उत्तम दशताल	ब्रह्मा, विष्णु, शिव की मूर्तियां;
मध्यम दशताल	श्री देवी, भू-देवी, उमा, सरस्वती, दुर्गा, सप्तमातृका, उषा इन्द्रादि-लोकपाल, चन्द्र-सूर्य, द्वादश-भादित्य, एकादश-रुद्र, अष्टवसु-गण, कशियनी, भृगु तथा मार्कण्डेय, गरुड, शेष, दुर्गा, गुरु (गुह्याख्य) सप्तर्षि, गुरु (गृहस्पति), प्रार्य, अश्वेद तथा क्षत्र-पाल;
नवार्ध ताल	कुवेर तथा नव-ग्रह प्रारि;
उत्तम नवताल	देव्य, यक्षेय, उरगेश, सिद्ध, गन्धर्व, चारण, विद्येय 'तथा शिव की मूर्तियां;
तन्मयङ्गुल	पूत महागुरु (देवस्त्व-मनुज);

नवताल	रासस, असुर, यक्ष, अस्त्र-भूतिद्या, घोर मरुद्- गण;
अष्टताल	मानव;
सप्तताल	चेताल, प्रेत;
षट्ताल	प्रेत;
पञ्चताल	कुम्भ तथा विष्णुदेवर;
चतुस्ताल	वामन घोर बप्ते;
त्रिताल	भूत और किन्नर;
द्विताल	मूढमाण्ड;
एकताल	वयम्भ ।

टि०—ताल-मान में प्रयुक्त विभिन्न मुखों का संकेत भी आवश्यक है, जो हमने मानसोत्सास की दिशा में अपने “अध्ययन” राश्र में प्रस्तुत की है वह यही दृष्टश्य है; पुनरावृत्ति ठीक नहीं ।

अस्तु, इस स्तम्भ में यही समराङ्गण की प्रतिमा-मान-वदति की तालिका पदावली-क्रम से (Terminologically) अवश्य अवतार्य है :—

प्रमाण	उपान-प्रत्यय	प्रमाण
(i) अध्ययन	नेत्र-अवयव-मध्य	१ प्रमाण
	नेत्र और अवयव—सम	उत्सेध से द्विगुणायत
	कल-पिण्यवी	१ घं० ४ य०

पिण्यवी और घापात के बीच का लकार घापा० ३ घं०, विस्तार १ घं०, मध्य की गहराई ४ यव

विपयवी के मूल पर और-दिष्ट ४ य०

तृतीया	३ घं० घापा०, ३ घं० वि०
वीचवी (लकारावर्त-मध्य)	२ घं० घापा०, ३ घं० वि०
घावर्त (कल-बाह्य-रेखा)	१ घं० (वक्र घोर वृत्तावर्त)
मूलाव (घोत्र-मूल-अवकाश)	१।२ घं० परिणाह (Garab)
.. .. मध्यारहाय	२ य० परिणाह ..
.. .. तरवे	१ य० परिणाह ..
उदात्त (मकारावर्तमध्य ?)	
(वीचवी के अघोभाव पर)	१ य० .. ..

कर्ण का ऊपरी विस्तार	१ गोलक २ य०
„ „ मध्य „	नाल का दुगना
„ „ मूल „	६ मात्रा
पूरा का पूरा	२ गोल का परिखाह
नाल (पश्चिम)	१ घ० का परिखाह
नाल (पूर्व)	२ घ० का परि०
२ कोमल नाल	१ कला का परि०

(II) चिबुक

घघरोष्ठ	१ घ० लम्बा
उत्तरोष्ठ	१।२ भगुल लम्बा
भाजी	१।२ भगुल (ऊर्ध्व)

(III) नासिका—

२ नासिका-पुट-प्रांत	२ घ० लम्बाई
२ नासा-पुट	ओष्ठ के प्रमाण का चौथा
नासा-पुट-प्रांत	कन्दोर्मम ?

(IV) ललाट

टि०—१ इस प्रकार चिबुक से केसात मान २२ भगुल होता है ।

टि०—२ घागे का पाठ भ्रष्ट होने से १८ भगुल किश का प्रमाण है—
पता नहीं । घीवा का परीणाह २४ भगुल प्रतिपादित है । जहाँ तक ब्रह्म एवं
नाभि के प्रमाण का प्रश्न है, वह घीवा-प्रमाण से अनुगत है । इसी प्रकार मनु
का मान नाभि के मान के दो भागों से परिवर्तित है और उरु तथा जघमा का
मान समान माना गया है । दोनों जानुओं का मान ४ भगुल बताया गया है ।

—स० सु० ७६ २७-२८

(V) पाद

पादागुष्ठ	१४ घ० लम्बे, ६ घ० चौड़े
	घोर ४ घ० ऊंचे
	(१ घ० परीपाह, ३ घ० लम्बे)
	घोर १ घ० ३ य० ऊंचे)
पाद-प्रदेशिनी	५ घ० परी०, ३ घ० घायत
पाद-मध्यमाङ्गुलि	—

पाद-अनामिका	मध्यमा के प्रमाण मे १।२ कम
पाद-कनिष्ठा	अनामिका के प्रमाण मे १।२ ६।
अंगुष्ठ-नख	३।४ अंगुल
अंगुलि-नख	३।५ अ०
(vi) जघा-मध्य-परीणाह	१८ अंगुल
(vii) जानु-मध्य-परीणाह	२१ अंगुल
जानुकपाल	जानु का १।७ परीणाह
(viii) अरू-मध्य-परीणाह	३२ अंगुल
(ix) वृषण (scrotums)	
मेढ्र (वृषण-संस्थित)	६ अंगुल-परीणाह
कोश	४ अंगुल
(x) कटि	१८ अंगुल
(xi) नाभि-मध्य परीणाह	४६ अंगुल
(xii) २ स्तनों का अन्तर	१२ अंगुल
(xiii) २ कक्ष-प्रान्त	६ अंगुल लम्बे
(xiv) पृष्ठ-विस्तार	३४ अंगुल
पृष्ठ-परीणाह	वक्ष-सम
(xv) घीवा	६ अंगुल
(xvi) भुजायाम	४६ अंगुल
दोनों का पर्वोपरितन (wrist)	१८ अंगुल
दूसरा पर्व	१६ अंगुल
दोना बाहुधो का मध्य-परीणाह	१८ अंगुल
दोनों प्रबाहुधो का मध्य परीणाह	१२ अंगुल
(भर्पात् चतुर्भुजो प्रतिमायै)	
भुज-तल (सागुलि)	१२ अंगुल
भुज-तल (निरगुलि)	७ अंगुल
मध्यमांगलि	५ अंगुल
प्रदेशिनी और अनामिका	दोनी दरावर (परन्तु मध्यमा ।
	एक पर्व-हीन

कनिष्ठिका	प्रदेशिनी से एक पर्व-हीन
हस्त-नख (अंगुलि)	सब पर्व के आधे
उनका परीणाह	?
हस्त-अंगुष्ठ-सम्बाई	४ अंगुल
हस्त-परीणाह	५ अंगुल
अंगुष्ठ-नख	?

प्रतिमा-गुण-दोष—

टि०—ये गुण-दोष मान-मातन अथवा मान-अपातन पर ही आधारित है। अतएव यह तालिका इसी सम्मानानुकूल है :

प्रतिमा-दोष

सं०	दोष	फल
१.	अक्षिप्त सधि	मरण
२.	विभ्रान्ता	स्थान-विभ्रम
३.	वक्र	कलह
४.	अवनता	अगम्य क्षय
५.	अस्थिता	अयंक्षय
६.	उन्नता	हृद्रोग
७.	काकजया	देशास्तर-अगम्य
८.	प्रत्यगहीना	अनपत्यता
९.	विकटाकारा	दारुण भय
१०.	मध्य-ग्रन्थि-नता	अनर्घका
११.	उद्बद्ध-पिण्डिका	दुःख
१२.	अधोमुखी	क्षिरोरोग
१३.	कुक्षिष्ठा १	दुर्मिष्ट
१४.	कुब्जा	रोग
१५.	पादवे-हीना	राज्याधुम
१६.	आसन-हीना	बन्धन और स्थान-अभ्युक्ति
१७.	आयस-पिण्डिता	अनर्घदा

१८.	आलय-हीना	बन्धनन और स्थान-व्युति
१९.	नाना-काष्ठ समायुक्ता	अनर्थदा
२०.	—	—

टि०—इन दोषों का अभाव ही गुण हैं तथापि निम्न तालिका द्रष्टव्य हैं ।

प्रतिमा-गुण

१. सुश्लिष्टसन्धि	८. शुभा
२. साग्र-लोह-मुचूर्ण-रजत-वद्धा	९. सुविभक्ता
३. प्रमाण-सुविभक्ता	१०. ययोत्सेधा
४. असता	११. प्रसन्न-वदना
५. अपदिगा	१२. निगूढ-सन्धि-करणा
६. अप्रत्यग-हीना	१३. समापती
७. अविर्वाजिता	१४. ऋजु-स्थिता

प्रतिमा-द्रव्य (Iconoplastic art)

टि०—इस स्तम्भ पर हमने अपने तीनो ग्रन्थों—दे० प्रतिमा-विज्ञान ;

Vastusastra Vol. II—Hindu Canons of Iconography and Painting and Royal Arts—Yantras and Citras—में इस विषय पर विस्तृत समीक्षा की है और अन्त में केवल द्रव्यों की सप्तधा विधा पर पहुँचे हैं ।

द्रव्य

सामान्य तालिका—

१. मृत्मयी
२. काष्ठमयी
३. पाषाणमयी
४. धातुजा (धातूत्या अर्थात् अष्ट-लोह-मयी)
५. रत्नजा
६. आलेख्य—चित्रजा
७. मिश्रा

अब हम विभिन्न ग्रन्थों की तालिका प्रस्तुत करते हैं ।

समरांगणीय प्रतिमा-द्रव्य—७ पुराणीय (भविष्य) प्र० द्र० ७

सुवर्ण	काचनी
रजत	राजती
ताम्र	ताम्री
पाषाण	पार्श्वी
लेप्य (मृत्तिका)	वार्धी
आलेख्य (चित्र)	आलेख्यका

शुक्रनीति-सारीय प्र० द्र०

शुक्रनीति-सार का निम्न प्रवचन सप्तधा से हमे प्रष्टधा की ओर ले जाना है तथा द्रव्योत्तर प्राशस्त्य प्रतिपादित करता है :—

प्रतिमा सैकती पैष्टी लेख्या लेप्या च मृण्मयी ।

वार्धी पाषाणपातूत्या स्थिरा ज्ञेया यपोत्तरा ॥

अब आइये गोपासभट्ट-विरचित हरिभक्ति-विसास की ओर, जहा प्रतिमा को द्रव्यानुपम से पहले चतुर्धा कहा है—पुनः सप्तधा :—

हरि० वि० चतुर्धा द्रव्य

निव्रजा	पाकजा
लेप्यजा	दास्योत्कीर्णा

हरि० वि० सप्तधा द्रव्य

१. मृण्मयी	४. रत्नजा
२. दास्य-घटिता	५. धूलजा
३. लोहजा	६. मृन्धजा
	७. कीलुमी

आगमिक द्रव्य :—

रत्नजस्य प्रतिमा

१. स्फटिक	४. धेदूयं
२. पद्मराग	५. विद्रुम
३. वज्र	६. पुष्प

टि० आगमो मे इष्टिका (ईंट) तथा कडिशकरा एवं हस्तिदन्त भी द्रव्य उपलोकित हैं ।

यव आदये अन्त मे अपराजित-पृच्छा की द्रव्य-तालिका की धोरः—
 अपराजित-प्रतिमा-द्रव्य

सजा	पूजक	फल
१. वज्रमयी प्रतिमा	इन्द्र	सुरराजत्व
२. स्वर्णमयी प्रतिमा	कुवेर	धनदत्व
३. रुप्यमयी प्रतिमा	विश्वेदेवा	विश्वेदेवात्व
४. पित्तलमयी प्रतिमा	भरुद्गण	पवनत्व
५. काश्यपमयी प्रतिमा	अष्टवमुगण	वसुत्व
६. शीतलोद्भवा	पिशाच	मोक्ष
७. सूर्यकान्तमयी	आदित्य	सूर्यत्व
८. चन्द्रकान्तमयी	चन्द्र	नक्षत्रराजत्व
९. प्रवालकमयी	मगल	—
१०. इन्द्रनीलमयी	बुध	—
११. पुष्पराममयी	बृहस्पति	—
१२. सलमयी	शुक्र	—
१३. कुण्डलीलमयी	शनि	—
१४. वैदूर्यमयी	केतु	—
१५. गोमेधीष	राहु	—
१६. शुद्धस्फटिकमयी	अर्हत	—
१७. हेमवती (शिलामयी)	ग्रहा	—
१८. हेमवृट्जा (महासिंह)	विष्णु	—
१९. अष्टलोहमयी	सर्वदेविषा	—
२०. ध्यानजा दिव्यलिङ्ग	योगिनिया	—
२१. रत्नबा	राजे-महाराजे	—

अष्टधा शैलजा प्रतिमा

१. श्वेता	आह्वयोचिता
२. पद्मवर्णा	राजोचिता—सत्रियोचिता
३. - श्यामा	वैश्वोचिता

४. मुद्राभा	सूक्ष्मचित्र
५. पाण्डा	स्वास्थ्यकारका
६. माक्षिकनिभा	विजयकारका
७. कपोताभा	धर्मस्वर्य-विद्यायिका
८. भृंगभा	सन्तति-दायिनी

पायिवा

पक्का

धक्का

अन्य द्रव्यजा

कपूर

कस्तूरिका

नरवीरा

कुंकुमा

मातुलिकिका

नाना-कनविनिमिना

प्रतिमा-रूप-संयोग एवं प्रतिमा-मुद्रा

आधुनिक विद्वानों ने मुद्रा का अर्थ एक-मात्र हस्त-मुद्रा, पाद-मुद्रा तथा शरीर-मुद्रा इन्हीं तक सीमित रक्खा है। मैंने वास्तु-शिल्प-चित्र के अनुसंधान, गवेषण एवं प्रध्ययन से जो नई उद्भावना अपने ग्रन्थों में (देखिये Vasu-sastra Vol II — Hindu Canons of Iconography and Painting) की है, उस से मुद्रा एक-मात्र भाव मुद्रा, जो हस्त पाद-मुद्राविकी की स्थिति, गति एवं आकृति के द्वारा अभिव्यक्त होती है, वे ही एक-मात्र मुद्रा नहीं हैं। नाना रूप-संयोग एवं लाटन, आभूषण, आभूष, आसन, प्रतीक आदि भी मुद्रा ही हैं। मुद्रा के उपर्युक्त सीमित अर्थ ने ही आधुनिक स्थापत्य-लेखकों को यह प्रेरणा दी और सिद्धान्त पर पहुँचाया कि ब्राह्मण-प्रतिमायें मुद्रा-विहीन हैं और बौद्ध एवं जैन प्रतिमायें ही मुद्रालकृत हैं। हेमाद्रि की चतुर्वर्ग-चिन्तामणि में जो हम ने निम्न उल्लेख पाये हैं, उससे हमारा सिद्धान्त पुष्ट हो गया :—

एकोनविंशतिमुद्राः विष्णोर्दत्ता मनीषिभिः ।

राखचक्रगदापद्मवैष्णवीवत्सकीस्तुभः ॥

.....शिवस्य दशमुद्रिकाः

विगदोनित्रिलालाख्या मालेष्ठाभीमृगाह्वयाः ॥

मूर्धेऽस्यैवं पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ॥

तद्यमीमुद्राचर्चे तस्या वागवादिभ्याश्च पूजने ।

अक्षमाला तथा वीणा व्याख्या पुस्तकमुद्रिकाः ॥

सप्तजिह्वाहवया मुद्रा विज्ञेया बह्विपूजने ॥

अस्तु, यद्यपि बौद्ध-प्रतिमाओं में इन हस्त-मुद्राओं का विपुल विनियोग है, परन्तु प्रतिमा-स्थापत्य में मुद्रा देव-विशेष के मनोभावों को ही नहीं अभिव्यक्त करती हैं, वरन् उसके महान् कार्य—दंबी कार्य को भी इंगित करती हैं। भगवान् बुद्ध की भूमि-स्पर्श-मुद्रा इस तथ्य का उदाहरण है। इस दृष्टि से मुद्रा एक प्रतीक Symbol है, जो प्रतिमा और प्रतिमा के स्वरूप (Idem) का परिवायक (Conductor) है।

अस्तु, इस स्थूल उद्घात के घनन्तर अब हम इन मुद्राओं को निम्न-लिखित दो महावर्गों में विभाजित कर रहे हैं :—

१ रूप-मुद्रा

२. शरीर-मुद्रा

पहले हम रूप-मुद्रा को लेते हैं। रूप-मुद्रा का अर्थ रूप-संयोग है। अतः इस रूप-संयोग में निम्न उपवर्गों पर नाना रूप-मुद्राओं की तालिका उपस्थित की जाती :—

१. पात्र

४. आभूषण

२. आसन

५. आयुध

३. वाहन

६. वस्त्र

अ-पात्र

सहा

देव

१. सुक्

ब्रह्मा

२. सुबा

व्यह्मा

३. कमण्डलु

ब्रह्मा, शिव, पार्वती तथा सरस्वती

४. पुस्तक

व्यह्मा, सरस्वती

५. अक्षमाला (अक्षमूत्र)

व्यह्मा, सरस्वती, शिव

रुद्राक्ष-कमलक्ष

सरस्वती

६. कपाल	कपाल-भृत् शिव तथा अन्य तान्त्रिक देवता
७. वण्ड	यम
८. दर्पण	देवी
९. पद्म	लक्ष्मी
१०. श्रीफल	लक्ष्मी
११. धमृत-घट	लक्ष्मी
१२. मोदक	गणेश

टि० इनको हम पात्र प्रथात् Implements के रूप में विभाजित करते हैं परन्तु यहाँ पात्र पर हम वाद्य-यंत्र को भी ले सकते हैं, जिनकी तात्त्विका निम्न है :—

संज्ञा	देव
१. वीणा अथवा वल्लकी	सरस्वती
२. वेणु	कृष्ण
३. डमक	शिव
४. ढाक (पञ्चजंय)	विष्णु
५. घटा	दुर्गा तथा कार्तिकेय
६. मृदंग, करताल आदि	देवगण, भुविगण, भक्त आदि ।

ब-प्रासनः —प्रासन पद न केवल यथा-नाम प्रासन ही है, बरन् यह निम्नलिखित तीन उपसर्गों में विभाजित किया जा सकता है :—

१. शरीरासन प्रथात् योगासन, षक्रासन, पद्मासन
२. पीठासन (detached seat)
३. पशु-प्रासन (वाहन)

टि० इन पशु-प्रासनो को वाहन में भी गतार्थ कर सकते हैं, परन्तु बहुत से ऐसे भी देव हैं जो साक्षात् गज, सिंह, मयूर आदि पशुओं पर आरुह चिन्त्य हैं । अतः उनको हम वाहन में लेंगे ।

१. शरीर-प्रासन(योगिकासन)—इनको संख्या सख्यातीत है निरुक्ततन्त्र, (दे० धन्द-कल्पद्रुम) के अनुसार इन प्रासनो की संख्या ८४ लाख है ।

ग्रहिवुंध्य-सहिता के अनुसार निम्नलिखित ११ आसन विवेक प्रसिद्ध हैं, जो प्रतिमा-स्थापत्य में भी चित्रित किये गए हैं —

१. चक्रासन	५. कौकट्टासन	६. सिंहासन
२. पद्मासन	६. वीरासन	१०. मुक्तासन तथा
३. कूर्मासन	७. स्वस्तिकासन	११. गोमूलासन
४. मयूरासन	८. भद्रासन	

इन ११ योगिकासनों के प्रतिरिक्त पतञ्जलि के योग-दर्शन में जो अन्य योगिकासन सूचीकृत हैं, वे भी प्रतिमा-स्थापत्य में चित्रित हैं — वण्डासन, सोपाश्रयासन, पर्यंकासन, समस्तस्यानासन आदि तथा ज्ञानासन, वज्रासन, योगासन, मालीढासन और मुक्तासन ।

टि० डा० वैनर्जी के अनुसार (cf. Development of Hindu Iconography) निम्नलिखित आसन भी चित्र-स्थापत्य में प्रदर्शित हैं :—

१. उत्कूटिकासन	५. वद-पद्मासन
२. पर्यंकासन	५. वज्रासन
३. वज्रपर्यंकासन	६. ललितआसन

२-पीठासन—मुप्रभेदागम में निम्न पात्र प्रकार के पीठों का वर्णन किया गया है, जिन्हें हम योगिकासनों के रूप में नहीं बरन् Detached Seat के रूप पाते हैं । ये आकारानुरूप निर्मेय हैं:—

पीठ	आकार	प्रयोजन
१. अमन्तासन	त्र्यभ (Triangular)	कीर्तुकदशानार्थ
२. सिंहासन	आयताकार (Rectangular)	स्नानार्थ
६. योगासन	अष्टाधि (Octagonal)	प्रार्थनार्थ
५. पद्मासन तथा	वर्तुल (Circular)	पूजायें
५. विमलासन	षडधि (Hexagonal)	बल्यायें

इनके प्रतिरिक्त राव महाशय ने (E. H. I. vol. I. p 20) अन्य चार पीठों का भी निर्देश किया है, जो पादमुद्रीय आसन नहीं, द्रव्यीय पीठ हैं ।

१. भद्र-पीठ (भद्रासन)	प्रेत-पीठ (प्रेतासन)
२. कूर्म-पीठ (कूर्मासन)	सिंह-पीठ (सिंहासन)

३ पशु-आसन :—

वाहन—वाहन अर्थात् यान की निम्न तालिका उद्धरणीय है :—

देव	देवियां
१. हंसवाहन ब्रह्मा	१. सिंहवाहिनी दुर्गा टि० यान मे देवो के
२. गरुडारूढ विष्णु	२. हंसवाहिनी सरस्वती विमान ही विशेष
३. वृषभासीन शिव	३. वृषभवाहिनी गौरी प्रसिद्ध हैं, ब्रह्मा, विष्णु,
४. गजारूढ रुद्र	४. गर्दभासना शीतला महेश के विमानो का
५. मयूरासन कार्तिकेय	५. उलूकवाहिनी सखी क्रमशः चैराज, त्रिविष्टप
६. मूषिकासन गणेश	६. नकवाहिनी गंगा और कैलाश नाम है।

टि० अपराजित-पुच्छा मे पट्टिशत् ३६ आयुधो का वर्णन है।

इतनी सूदीर्घ तालिका अन्यत्र अप्राप्य है। उसी प्रकार से उसमे पौरव आभूषणो का भी वर्णन है, जो आगे के स्तम्भ मे लेंगे। पहले हम आगमो, तन्त्रो, पुराणो तथा ग्रन्थ शिल्प-ग्रन्थों मे आयुधो (अस्त्र-दास्त्रो) का जो प्रतिपादन है, उसके अनुसार पहली तालिका प्रस्तुत करते हैं.—

आयुध-तालिका-(सामान्या)

आयुध	देव-विशेष-सयोग
१. चक्र (सुदर्शन)	विष्णु
२. गदा (कोमोकी)	विष्णु
३. शारंग धनुष	विष्णु
४. त्रिशूल	शिव
५. पिनाक धनुष	शिव
६. खट्वाग	शिव
७. अग्नि	शिव
८. परशु	शिव
९. अकुक्ष	गणेश
१०. पाश	गणेश
११. दाक्षि	सुब्रह्मण्य
१२. वज्र	सुब्रह्मण्य
१३. ठक	सुब्रह्मण्य (इन्द्र भी)

१४ मुसल	बलराम
१५ हस्त	बलराम
१६ छर	कातिकेय
१७ खड्ग	कातिकेय
१८ मुसुण्डि	कातिकेय
१९ मुद्गर	कातिकेय
२० खेट	कातिकेय
२१ धनु	कातिकेय
२२ पताका	कातिकेय
२३ परिघ	दुर्गा
२४ पट्टिश	दुर्गा
२५ धर्म	दुर्गा

प्रापुध-तालिका—अपराजित पुच्छोया षट्त्रिंशत-प्रापुध—३६ प्रापुध -

१ त्रिशूल	१३ दंड	२५ शीपंक
२ छुरिका	१४ शूल	२६ सर्प
३ खड्ग	१५ चक्र	२७ श्वग
४ खेटक	१६ गदा	२८ हस्त
५ खट्वाग	१७ बज्र	२९ कुस्तक
६ धनुष	१८ शक्ति	३०. पुस्तक
७ बाण	१९ मुद्गर	३१. अक्षमाला
८ पाश	२० भूशु डि	३२ कमंडलु
९ मकुश	२१ मुसल	३३. स्त्रूक्
१०. पटा	२२. परधु	३४. पद्म
११ रिष्टि	२३ कटिका	३५. पत्र
१२ दण्ड	२४ कपाल	३६ योग-मुद्रा

टि० इनमे बहुत सी सजायें जैसे दण्ड, कपाल तथा ३०-३६ ये सब Improvised weapons मे गतार्थ किये जा सकते है ।

प्राभूषण—वस्त्रों एवं अभूषणों को हम एक ही वर्ग में परिकल्पित कर सकते है । ये एक प्रकार से वस्त्र हैं, भूषण है और मौलिया है ।

वस्त्र— (१) कोटिय (२) कपसि (३) धर्म

इन कोटियो मे, नाना परिधान, नाना देवो मे, विभाजित है :—

विष्णु	पीताम्बर
वलराम	नीलाम्बर
ब्रह्मा	शुक्लाम्बर

प्राचीनकाल मे परिधानो मे दो ही वस्त्र विशेष थे, एक उत्तरीय तथा दूसरा अधोवस्त्र । देवी-भूतियो तथा देव-भूतियो में बन्ध भी चित्रित पाए जाते हैं । निम्न तालिका देखिए :—

१. हार	६. कूच-बन्ध	११. चोलक (सूर्य-देविया)
२. केयूर	७. भुजगवलय	१२. कृतिबास (शिव)
३. कंकण	८. बलमासा	१६. शुक्लाम्बर (ध०)
४. उदर-बन्ध	९. पीताम्बर (वि०)	१४. मल्ला (श्री)
५. कटि-बन्ध	१०. उदोष्पवेप (सूर्य)	१५. कञ्चुक (लक्ष्मी)

टि०— इनमे से प्रथम पाच सभी देवो एवं देवियो के सामान्य परिधान है ; कूच-बन्ध तथा चोलक स्त्री-परिधान होने के कारण देवी-प्रतिमाओ की विशेषता है ।

मलकार तथा आभूषण—

मलकार मध्या आभूषणो को संगानुरूप सात-आठ वर्गों मे विभाजित किया जा सकता है :—

कर्णाभूषण—कुण्डल

१. पत्र-कुण्डल (उमा)	३. शंख-पत्र-कुण्डल (उमा)
२. मकर-कुण्डल (सामान्य)	४. रत्न-कुण्डल (सामा०)

टि० कर्णाभूषणो मे कर्णानूर (सरस्वती), कणिका (काली), मणि-कुण्डल (लक्ष्मी), कर्णावली (पार्वती) आदि भी उल्लेख्य हैं ।

नासाभूषण—वेसर (कृष्ण घोर राधा)

गल-भूषण— १. निष्य २. हार ३. ग्रन्थिक ४. कोस्तुक
तथा ५. वंजयन्ती

टि० कोस्तुभ एवं वंजयन्ती वंजय-आभूषण हैं, कोस्तुभ मणि है

जो समुद्र-मन्यन में प्राप्त १४ रत्नों में एक है। इसे भगवान् विष्णु बक्षस्पल पर धारण करते हैं।

भागवत-पुराण वीस्तुभ को सहस्र-भूय-समग्रम एक लाल मणि सकोतित करता है। वैजयन्ती के विषय में यह प्रतिपाद्य है कि इसकी रचना पांच प्रकार की रत्न-पत्रिका से निष्पन्न होती है। विष्णु-पुराण में इन पंच-विध रत्नों को पञ्च तत्त्वों का प्रतीक माना गया है। नीलम (नीलमणि) पार्थिव तत्व, मौक्तिक जलाय तत्व, कोस्तुभ तेजस् तत्व, वैदूर्य वायव्य तत्व एवं पुष्पराम धातवीय तत्व के प्रतीक हैं—यतएव वैजयन्ती विराट् विष्णु की रूपोद्भावना का कंसा वीराज्य समुपस्थित करती है।

वक्ष-भामूषण—इन में श्रीवत्स, चन्नवीर, भुजवन्ध (परिधान प्रीर भलकार दोनों ही) विशेषोत्तेजनीय हैं।

कटि-भामूषण—इन में कटिबन्ध, मेखला तथा काञ्चीदाम विशेष प्रसिद्ध हैं।

पाद-भामूषण—इन में मञ्जीर ही विशेष उत्तेजक है।

बाहु एवं भुजा के भामूषण—इन में ककण, वलय, केमूर, भगव विशेष विख्यात हैं।

टि० 'श्रीवत्स' वैष्णव साधन है, जो विष्णु के वक्षःस्थल पर 'कुञ्चित रोमावलि' की सजा है। वैष्णवी प्रतिमाओं में बासुदेव—विष्णु एवं दशावतारों, में प्रदर्श्य है।

शिरोभूषण—मानसार में लगभग द्वादश १२ शिरोभूषण (भलकरण एवं प्रसाधन दोनों ही) वर्णित हैं, जिनको हम निम्न तालिका में देव पुरस्सर देक्ष सकते हैं :—

संज्ञा	देव	संज्ञा	देव
जटा मु०	ब्रह्मा, शिव	केशवन्ध	सरस्वती, सावित्री
मौलि म०	म नोन्मानिनी	धम्मिल्ल	धन्य देविया
किरीट मु०	विष्णु, बासुदेव,	चूड	धन्य देविया
	नारायण	मृकूट	ब्रह्मा, विष्णु, शिव

करण्डक मु०	अन्य देव और देवियों पट्ट	राजे-महाराजे, रानिया
शिरस्त्रक	यक्ष, नाग, विद्याधर	प्र. पत्र-पट्ट
कुन्तल	लक्ष्मी, सरस्वती	व. रत्न-पट्ट
	सावित्री	स. पुष्प-पट्ट

टि० १ काक पक्ष भी एक शिरोभूषण सजीवित है। यह बाल-कृष्ण का शिरोभूषण अथवा केश-बन्ध है—

‘मस्तकपार्श्वद्वये केशरचनाविशेषः’ ।

टि० २. मानसार को इस शिरोभूषण-भालिका की कुछ समीक्षा आवश्यक है। राव महाशय (श्री गोपीनाथ) तथा उनके अनुयायी डा० ब्रैनर्जी ने मानसारीय मौलि-संक्षण से केवल घाठ प्रकार के शिरोभूषणों का विवेक माना है—जटामुकुट, किरीटमुकुट, करण्डकमुकुट, शिरस्त्रक, कुन्तल, केशबन्ध, धम्मिल्ल तथा मलकचूड। शिव और ब्रह्मा के लिये विहित शिरोभूषण जटामुकुट से जटा और मुकुट (द्वन्द्व) नहीं ग्रह्य है जटा ही है मुकुट—ऐसा विशेष सगत है। मौलि या मुकुट एक प्रकार से सामान्य मञ्जा है और अन्य प्रभेद Species है। इसी प्रकार धम्मिल्लालकचूड में तीन के स्थान पर दो ही शिरोभूषण अभिप्रेत है—धम्मिल्ल तथा मलकचूड (न कि मलक मलन और चूड मलन) ।

राव महाशय ने मौलि अर्थात् शिरोभूषण के केवल तीन ही प्रधान भेद पाये हैं—जटामुकुट, किरीट-मुकुट तथा करण्डक-मुकुट। शेष शुद्ध आभूषण हैं। पट्ट के सम्बन्ध में राव महाशय की धारणा सम्भवतः निर्भ्रान्त नहीं है। पट्ट को राव केश-बन्ध का प्रभेद मानते हैं—वह ठीक नहीं। पट्ट एक प्रकार का साफा है, जो उष्णीष (शिरोभूषण) के रूप में स्थापत्य में प्रकल्पित है।

टि० ३. किरीट-मुकुट वंशज मूर्तियों के अतिरिक्त सूर्य तथा कुबेर के लिये भी विहित है। देखिए वृ० स०) पान्धार-कला-निदर्शनों में सप्त अर्थात् इन्द्र का भी यह शिरोभूषण है।

शरीर-मुद्रा

१. हस्त-मुद्रा
२. पाद-मुद्रा
३. शरीर-मुद्रा—मुखावयवादि ।

हस्त-मुद्रा

प्रसंयुत हस्तः —

१. पताक	६. कपित्थ	१७. चतुर
२. त्रिपताक	१०. सटक-मुख	१८. भ्रमर
३. कर्तरीमुख	११. सूची-मुख	१९. हंसवनत्र
४. अर्ध-चन्द्र	१२. पद्मकोप	२०. हस्तपक्ष
५. झराल	१३. संपंशिर	२१. सन्दश
६. शुक-तुण्ड	१४. मृगशीर्ष	२२. मुकुल
७. मुठि	१५. कागूल	२३. ऊर्ध्वनाभ
८. शिखर	१६. झलपक्ष	२४. ताम्रचूड

सयुत-हस्तः —

१. अजलि	६. उत्तग	११. प्रबहित्य
२. कपोत	७. दोल	१२. बधमान
३. कर्कट	८. पुष्पपुट	१६. —
४. स्वस्तिक	९. मकर	
५. सटक	१०. गजदन्त	

नृत्य हस्तः —

१. चतुरश्र	८. उत्तानवञ्चित	१५. पक्ष-प्रक्ष्योतक
२. विप्रकीर्ण	९. अर्धरेचित	१६. गरुड-पक्ष
३. पद्मकोप	११. पल्लव	१७. दण्ड-पक्ष
४. झरालसटकामुख	११. केश-वन्ध	१८. ऊर्ध्व-मण्डल
५. भाविद्वयक	१२. लता-हस्त	१९. पार्श्व-मण्डल
६. सूचीमुख	१३. कटि-हस्त	२०. उरो-मण्डल
७. रेचितहस्त	१४. पक्ष-वञ्चितक	२१. उरः पार्श्व-मण्डल

पाद-मुद्राः—

वैष्णव ध्रुव चरो के योग, भोग, चोर एव आभिचारिक वर्गीकरण की चतुर्विधा में स्थानक, आसन एव क्षयन प्रभेद से द्वादश वर्ग का ऊपर उल्लेख हो ही चुका है। तदनुरूप स्थानक-प्राकृति Standing posture से सम्बन्धित पाद-मुद्राओं के समरागण की दिशा से निम्नलिखित ६ प्रभेद किये गये हैं।

१. वैष्णवम्	३. वैद्यालम्	५. आशौढम्
२. समपादम्	४. मण्डलम्	६. प्रत्यालीढम्

शरीर-मुद्रा (चेष्टा) :—

शरीर के स्थान-विशेष, उनके परावृत्ति और उनके अन्तरो के त्रिभेद से स० सू० में इन चेष्टाओं का निम्न वर्गीकरण द्रष्टव्य है :—

- (अ) १. ऋजुवागत, २. अर्धजुवागत, ६. साचीकृत, ४. अर्धधांस
५. पार्श्वगत;
(ब) ६-६ चतुर्विध परावृत्त;
(स) २० विंशति अन्तर (या अन्तर)।

विष्णु-धर्मोत्तर के अनुसार निम्नलिखित नौ प्रधान शरीर-चेष्टाएँ हैं:—

१. ऋजुवागत—आभिमुखीनम्—the front view
२. अनुजु—पराचीनम्—back view
३. साचीकृत शरीर—यथानाम—A bent position in profile view
४. अर्धविक्षोभन—The face in profile, the body in three quarter profile view
५. पार्श्वगत—The side view profile
६. परावृत्त—With head and shoulder turned backwards
७. पृष्ठागत—Back view with upper part of the body partly visible in profile view
८. परिवृत्त—With the body sharply turned back from the waist upwards and lastly
९. समनत—the back view, in squatting position with body bent

अज्ञावतरा

१. पुरुष	५. पञ्च-न्तरि	९. आदिमूर्ति	१६. जगन्नाथ
२. कपिल	६. दत्तात्रेय	१०. धर्म	१४. नर-नारायण
३. यज्ञ-मूर्ति	७. हरिहर-पितामह	११. चैकटेश	१५. वरदराज
४. व्यास	८. हय-ग्रीव	१२. विठोवा	१६. रगताथ तथा
			१७. मन्मथ

आयुध-पुरुष—

सुदर्शन चक्र

त्रिशूल

चक्र

शस्त्र

गदा

बाण

दण्ड

धनुस

भ्वज

शक्ति

पाश

सङ्ग

टि०—

गदा

प्रतीक

बुद्धि

शस्त्र

प्रतीक

महकार

चक्र

प्रतीक

मन (परिवर्तन)

बाण

प्रतीक

कर्म-ज्ञान-हृदय

भस्त्र

प्रतीक

विद्या

भस्त्र-आवरण

प्रतीक

अ-वस्था

शिव—१. लिंग-प्रतिमा

२. रूप-प्रतिमा

लिंग-प्रतिमा—लिंग-भेद

शिव-सम्प्रदायानुरूप	सिद्धोत्प्रेधानुरूप	प्रयोजनामुरूप
२. पाशुपात	१. जाति	१. आत्मार्थ
३. कालमुख	२. छन्द	२. परार्थ
४. महाबल	३. विकल्प	
५. वाम	४. आभास	
६. भैरव		

वर्गानुरूप	वास्तुशैल्यनुरूप	प्रतिष्ठानुरूप
१. समकण—ब्रा०	१. नागर	१. एकलिंग
२. वर्धमान—क्ष०	२. द्वाविड	२. बहुलिंग
३. शिवाक—वै०	६. वेसर	द्रव्यानुरूप
४. स्वस्तिक—शू०		वज्र-भुवण-दि-नाना-द्रव्यमय

प्रकृत्यनुरूप	कालानुरूप
१. दैविक	१. क्षणिक
२. मानुष	२. सर्वकालिक
३. गाणप	
४. भावं	

लिंग-भाग

ब्रह्म-भाग	मूल-भाग	चतुरभ
विष्णु-भाग	मध्य	अष्टाभ
शिव-भाग	ऊर्ध्व	(वर्तुल)

लिंग-पीठ—पाषाण भागः—

१. प्रणाल (योनि-द्वार)	३. धृतवारि
२. जल-धारा	४-५. निम्न तथा पट्टिका

चल-लिंग—द्रव्यानुरूप—पञ्चविध

मृण्मय, लोहज, रत्नज, दारुज, शैलज तथा क्षणिक (पाथिव-लिंग)

अचल-लिंग

१. स्वायम्भुव	४. गाणपत्य	७. भावं
२. पूर्व (पुराण)	५. असुर	८. राक्षस
३. दैवत	६. सुर	९. मानुष

मानुष-लिंग

१. अष्टोत्तरशत-लिंग	५. सावंदेधिक
२. सहस्र-लिंग	६. चवंधम
३. धारा-लिंग	७. वर्धमान
४. मुख-लिंग	८. शैवाधिक

दुष्कर है। भरत के नाट्य-शास्त्र में १०८ नृत्य-विधा हैं ; परन्तु शिव-प्रतिमा-विज्ञान (Shiva's Iconography) पर जितने भी ग्रामार्मों, पुराणों तथा शिल्प-ग्रन्थों में विवरण है, उनमें इन नृत्यों का बड़ा ही स्वल्प वर्णन है। ग्रामार्मों में केवल नौ शिव-नृत्य-प्रतिमाएँ वर्णित हैं। स्थापत्य तो शास्त्र से बाजी मार ले गया। विदम्बरम् के गोपुर को देखिए ब्रह्मा नट-राज शिव को एक सौ घाठ नृत्यों में नचा दिया है। यह सब महादेव की ही कृपा थी। यस्तु, इन पर विशेष विवरण न करके इतना ही सूच्य है कि इन नृत्य-मूर्तियों की शालिका बड़ी स्वल्प है :—

नटराज—शिव—

१. कटिसम	३. नल्लट-तिलकम्
२. ललित नृत्य	४. चतुरम्

अथ प्रायेय घशान्त प्रसिमा की ओर—

अशान्त (उघ) शिव

सहार-मूर्तियाँ

१. कामान्तक	६. ब्रह्म-शिरश्छेदक
२. गजामुर-महार	७. भैरव
३. कालारि	८. वीरभद्र
४. त्रिपुगन्तक	९. जलम्बर-ह्वर
५. शारभेस	१०. अन्धकासुर
	११. अघोर

इनके विवरण यव निदिष्ट मेरे ग्रन्थों में देखें। भैरव के सम्बन्ध में शालिकानुरूप कुछ विशेष विहित हैं :—

भैरव/त्रिविध

- अ वटुक
ब स्वर्णाकषण
स चतुष्पष्टिक

चतुष्पष्टिक वीरव—प्रधान घाठ के घाठ प्रवेदों से ६४ हुए। इनमें घाठ हैं
असिताव

रुरु	उन्मत्ता
अष्ट	कपाल
ओड	भोषण
	सहार

टि०—इनके आठ भेदों की अवतारणा विशेष विवरणीय नहीं ।

ककाल एव भिक्षाटन मूर्तियाः—

टि०— विशेष विवरण अपेक्ष्य नहीं

अघोर

अ—सामा य

ब—दशभुज

एकादश रुद्र

अ०	वि० प्र०	र० म०	अपरा० प०
महादेव	अज	तत्पुरुष	सद्योजात
शिव	एकपाद	अघोर	वामदेव
शङ्कर	अहिर्बुध्न्य	ईशान	अघोर
नीललोहित	विरूपाक्ष	वामदेव	तत्पुरुष
ईशान	रेवत	मृत्युञ्जय	ईशान
विजय	हर	किरणाक्ष	मृत्युञ्जय
भीम	बहुरूप	श्रीकण्ठ	विजय
देव-देव	अम्बक	अहिर्बुध्न्य	किरणाक्ष
भगोद्भव	सुरेश्वर	विरूपाक्ष	अघोराक्ष
रुद्र	जयन्त	बहुरूप	श्रीकण्ठ
कपालीश	अपराजित	अम्बक	महादेव

टि०—रूप-मण्डन एव अपराजित पृथ्वा की कालिका सर्वाधिक सम है ।

गाणपत्य प्रतिमायें

गणेश—गाणपत्य-सम्प्रदाय के निम्न उप-सम्प्रदाय प्रादुर्भूत हो गये —

१. महा-गणपति	४ सन्तान-गणपति
२ हरिद्रा गणपति	५ नवनीत गणपति
३ स्वर्ण-गणपति	६ उ मत्त उच्छिष्ट गणपति

गणेश की प्रतिमानुरूप निम्न दो कालिकायें दी जाती हैं —

दश विध	५. धनु-गणेश
१ विष्णुराज	६ हेरम्ब
२ लक्ष्मी-गणपति	७ पीत-गणेश
३ शक्ति गणेश	८ महागणपति
४ शक्ति-प्रसादन	९ विरजित
	१० उच्छिष्ट गण पति

योडश-विध

१	वान-गणपति	९	हेरम्ब (पञ्चगजानन)
२	तरुण-गणपति	७	ध्रुव न-गणपति
३	भस्मिन्-विघ्नेश्वर	८	ध्वज-गणपति
४	वीर-विघ्नश्वर	९	उन्मत्त-उच्छिष्ट गणपति
५	रावित गणेश	१०	विघ्नराज-गणपति
	म लक्ष्मी-गणपति	११	भुवनेश-गणपति
	न-उच्छिष्ट-गणपति	१२	नूत गणपति
	स-महागणपति	१३	हरित्रा गणपति (रात्रि- मणपति)
	य ऊर्ध्व गणपति	१४	भालचन्द्र
	२-विगल-गणपति	१५	मूर्धकण
		१६	एकदन्त

कातिकेय—दश रूप

१	कातिकेय	९	कौञ्च भेता
२	पञ्चमल पटानन	७	गवापुत्र
३	शस्त्रवणभव (शरजम्भा)	८	गुह
४	सेनानी	९	धनलभू
५	तारकजित	१०	स्कन्द तथा स्वामिनाथ

प्रतिमा-रूप—दे० कुमार-तन्त्र —

१.	शस्त्र-धर	७	कातिकेय	१२	महा शस्ता
२	स्कन्द	८	कुमार	१३	बलि-कल्याण मुन्दर-मूर्ति
३	सेनापति	९	पञ्चमुख	१४.	बाल स्वामी
४	मुण्डहृण्य	१०	तारकारि	१५	कौञ्च-भेता
५	गजवाहन	११	सेनानी	१६.	त्रिविवाहन
६	पारवणभव				

सीर-प्रतिमाये

अ द्वादशादित्य

१ धाता	७ भग
२. मित्र	८ विवस्वान्
३ अयंमा	९. पूषन्
४ रुद्र	१० सवित्रा
५ वरुण	११. त्वष्टा
६. सूर्य	१२ विष्णु

ब नव ग्रह

१ सूर्य	५ शुक्र
२. रास	६ बुध
३. भीम	७ शनि
४ बुध	८ राहु
	९. खतु

स-प्रष्ट दिग्पाल

१ इन्द्र	५ वरुण
२ अग्नि	६ बभ्रु
३ यम	७ कुरुर
४ मित्र मि	८ इषान

शासत-प्रतिमाये-वेविधौ

महासरस्वती	महा ३६वी	महाकाली
महा १२६वी	नरस्वती	
महामध्वी	लक्ष्मी	अष्टमगता
	गजलक्ष्मी	सिद्धशक्ति २ ग २ १२
महाराली	भद्र काली	
दुर्गा-		
नवदुर्गा		
आगमिनी	पीरानिनी	आनराजिनी
गोम ४००	४२-२०३	म २ ३६वी
शेम २०	प्रपञ्चा	म २

हरसिद्धी	चण्डोग्रा	क्षेमकरी
रुद्राक्ष-दुर्गा	चण्ड-नायिका	शिवदूती
वन-दुर्गा	चण्डा	महारण्डा
अग्नि-दुर्गा	चण्डवती	भ्रमरी
जय-दुर्गा	चण्डरूपा	सर्व-मङ्गला
विन्ध्यवासिनी-दुर्गा	अतिचण्डा	रेवती
रिपुमर्दिनी-दुर्गा	उग्र-चण्डा	हरिसिद्धी

गौरी—द्वादश-भूतियां

१. उमा	५. योन्धियोत्तमा	९. सावित्री
२. पार्वती	६. कृष्णा	१०. त्रिपण्डा
३. गौरी	७. हेमवती	११. तोतला
४. ललिता	८. रम्भा	१२. त्रिपुरा

अन्य देवियां	—	रति
महिष-मर्दिनी	ज्येष्ठा	श्वेता
काश्यायनी	कामी	जया-विजया
भद्रकाली	कलविकर्णिका	काली
महाकाली	बलविकर्णिका	घण्ट-कर्णी
अम्बा	बलप्रभायिनी	जयन्ती
अम्बिका	सर्वभूत-दमनी	दिति
मगला	मानोन्मानिनी	अरुन्धती
सर्व-मगला	वरुणि-चामुण्डा	अपराजिता
काल-रात्रि	रक्त-चामुण्डा	सुरभि
ललिता	शिव-दूती	कृष्णा
गौरी	योगेश्वरी	इन्द्रा
उमा	भैरवी	अन्नपूर्णा
पार्वती	त्रिपुर-भैरवी	तुलसादेवी
रम्भा	शिवा	अश्वरूढादेवी
तोतला		

त्रिपुरा	सिद्धी	सुवनेश्वरी
भूतमाता	ऋद्धी	बाला
योगनिद्रा	धमा	राजमातंगी
वाषा	दीप्ति	

सप्तमातृका :—

मातृक	देव	तुर्गुण—अस्तःशत्रु
१. योगेश्वरी	शिव	काम
२. माहेश्वरी	महेश्वर	क्रोध
३. वैष्णवी	विष्णु	सोभ
४. ब्रह्माणी	ब्रह्मा	मद
५. कौमारी	कुमार	मोह
६. इन्द्राणी	इन्द्र	मात्सर्य
७. यमी (चामुण्डा)	यम	पैशुन्य
८. वाराही	वराह	अमूया

यक्ष-विधाधर-वसु-मुनि-पितृ-गणादि-प्रतिमायें

वसु—अष्ट विध :

१. धर	२. ध्रुव	३. मोम	४. ध्राप
५. अनिल	६. अनल	७. प्रसूत	८. प्रभाप

नाग :

वासुकि	कर्कोटक	शलपाल
तक्षक	पद्म	कुलिक
	महापद्म	—

साध्य—द्वादश :

१. मान	५. अपान	९. दण्ड
२. मन्त	६. वीर्यवान	१०. नारायण
३. प्राण	७. विनिर्भय	११. वृष
४. नर	८. नय	१२. प्रभि

अमुर-वानर-वंत्य-पिराच-भूत

टि० १—राव ने इन्हे धुद्र-देव सन्नापति किया है, वह ठीक नहीं। इन
। धुद्र देव कहना उचित नहीं, वे तो वनातन से मुर-शेही हैं।

ऐतिहासिक एवं पौराणिक नाना उपाख्यान इस तथ्य के साथ हैं। इनमें जहां तक अम्बराप्रों, गन्धर्वों तथा यक्षों एवं किन्नरों की कथा है, उससे प्रकट है कि कोई भी भारतीय वास्तुकृति बिना इनके चित्रण अप्रत्यक्ष है। वास्तु-शास्त्रों में इनके चित्रण पर विपुल संकेत हैं।

टि० २—समरांगण में यद्यपि इनके लक्षण पूर्ण नहीं हैं, तथापि इनकी आपेक्षिक आकृति-रचना पर इसका संकेत बड़ा महत्वपूर्ण है। आकार की घटती के अनुरूप दंत्यों का आकार दानवों से छोटा, उनसे छोटा यक्षों का, फिर गन्धर्वों का, पुनः पन्नगों का और सबसे छोटा राक्षसों का। विद्याधार यक्षों से छोटे चित्र हैं। भूत-सघ विद्याचारों से सब प्रकार प्रवरतर मोटे भी उगादा और क्रूर भी अधिक प्रदर्शित हैं।

इनकी प्रतिमा-प्रकल्पना में वेद-भूषा पर समरांगणीय लक्षण यह है कि भूत और विद्याच रोहित-वर्ण विह्वल-वदन, रक्त-लोचन, बहुरूपी निर्देश्य हैं। केशों में नागों का प्रदर्शन उचित है। आभरण और अम्बर एक दूसरे से बेंबेल (विरागाभरणाम्बरा) है। आकार बामन, नाना आयुधों से सम्पन्न। शरीर पर यज्ञोपवीत और चित्र-विचित्र नाटिकायें भी प्रदर्श्य हैं।

यक्ष-विद्याचार-किन्नर-गन्धर्व-अम्बरायें

टि० ये धुद्र-देव सत्ता से संज्ञापित किये जा सकते हैं। ये ब्राह्मण, बौद्ध तथा जैन तीनों प्रनिमान्स्थापत्य में पृथुल, विद्याल एव प्रशस्त चित्रण में पाये जाते हैं। इनका कैसा आकार, कैसा परिधान, क्या जीवन, क्या परिचर्या—यह सब हमारे ग्रन्थों में विवरण-सहित पढ़ें।

ऋषि-गण

टि०—मातसर (दे० ५७-५९ वा प्र०) में मुनि-लक्षण और भक्त-लक्षण भी दिये गये हैं। समरांगण में सगन्तरि और भरद्वाज का संकेत है। अतः रथ पत्य म भी अगस्त्यादि ऋषियों की प्रतिमायें प्राप्त हानो हैं। ऋषियों में व्यासादि महर्षि, कृष्णादि देवर्षि, वसिष्ठादि ब्रह्मर्षि, मुथुतर्गादि श्रुतर्षि, ऋतुपर्णादि रावर्षि और जमि-यादि पाण्डर्षि सात ऋषिवर्ग हैं।

भागमा (दे० प्र० तथा सुप्र०) में सप्तऋषियों की नामावली कुछ भिन्न है। मनु, भारद्वाज, बणिष्ठ, गोत्र, अगस्त्य, विश्वामित्र और भरद्वाज—अनु० के सप्तऋषि हैं। अमु, बणिष्ठ, पुनस्त्य, क्रतु, वास्यप, वीरिक और अगस्त्य—सुप्र० के ऋषि हैं। पूर्वरा० में अगस्त्य, पुलस्त्य, विश्वामित्र पराशर, जमदग्नि वात्सीरि और सनत्कुमार २१ महीतन हैं।

महर्षि	ग्यासादि	ब्रह्मर्षि	वशिष्ठादि
परमर्षि	भेलादि	श्रुतर्षि	सुश्रुतादि
देवर्षि	कण्वादि	राजर्षि	ऋतुपर्णादि
		काण्डर्षि	जैमिन्यादि

टि०—अभी तक हम भारतीय प्रतिमाओं के इन ब्राह्मण-प्रतिमाओं के ब्राह्म, वैष्णव, शैव, शाक्त आदि प्रतिमा वर्गों पर पदानुरूप प्रकाश डाल ही चुके हैं। प्रतिमा-शास्त्र (प्रतिमा-विज्ञान) बड़ा ही कठिन, पृथुल तथा व्यापक विषय है। यदि कोई भी अनुसन्धानाभिलाषी छात्र अथवा विद्वान् एक प्रतिमा-स्वरूप को भी ले ले तो उस पर बहुत महीन उद्भावनाओं, अध्ययनों एवं स्पष्ट्यानुपगो से भलग भलग प्रबन्ध तैयार हो सकते हैं। उदाहरण के लिए यक्ष-विद्याधर-किन्नर इसी विषय पर बड़ा अनुसन्धान अपेक्षित है। प्रधित-श्रीति विद्वानों—जैसे डा० जितेन्द्र नाथ वैनर्जी, डा० स्टैला त्रैचिघ, डा० मोती चन्द्र—जिन्होंने प्रतिमा, प्रासाद एवं चित्र पर ग्रन्थ लिखे हैं, उनकी बहुत सी श्रुतियों पर मैंने प्रकाश डाला और रामाधान भी किया, उठे बैसकर उन्होंने गद्गद हृदय से स्वीकार किया। लीजिए मुद्राओं को। इन पर भलग भलग मुद्राओं (हस्त, पाद, शरीर) पर प्रबन्ध लिखे जा सकते हैं। अतः भारत का विद्वान् शिक्षित समाज प्राचीन भारतीय वाङ्मय के प्रति विस्तृत उदासीन है, तो उनके साधारण एवं स्वल्प ज्ञान के लिए मैंने यह सरल पदावली प्रस्तुत की है। अन्यथा यह वास्तु-कोष लगभग दस बृहद् ग्रन्थों में परिणत किया जा सकता है और ऐसे महान् कार्य के लिए जब मैंने भारत सरकार के हिन्दी-विभाग को लिखा (विशेषकर पारिभाषिक और तकनीकी विभाग) तो उनका जवाब आता है कि हमारे पास कोई योजना नहीं है तो मुझे बड़ा आश्चर्य हुआ। इसका एकमात्र यही कारण हो सकता है कि हमारे राष्ट्र-निर्माता अपनी राष्ट्रीय याती का भी मूल्यांकन नहीं करते।

अब आइये बौद्ध एवं जैन प्रतिमा-वर्ग पर। समराज्य-भूतपार में बौद्ध एवं जैन प्रतिमाओं का कोई लक्षण नहीं मिलता है। यद्यपि यह अध्ययन विशेष कर इसी ग्रन्थ से सम्बन्धित है तथापि इन दोनों वर्गों पर थोड़ा सा संक्षेप आवश्यक है।

(ब) बौद्ध प्रतिमाये

टि०—बौद्ध प्रतिमाओं का विकास तान्त्रिक महायान से प्रारम्भ हुआ क्योंकि प्राचीन हीन-यान प्रतिमा-पूजा से सर्वथा विमुख था। हा, भगवान् बुद्ध के महा-निर्वाण के उपरान्त उस समय भी बुद्ध-चिन्हों एवं बुद्ध-स्मारकों की स्थापना एवं पूजा प्रारम्भ हो चुकी थी। बौद्ध-दर्शन में भी जो शून्य-वाद था वह भी शिष्टों को सतुष्ट नहीं कर सका। अतः आगे चलकर ८वीं शताब्दी में बौद्ध दार्शनिकों में घनघोर तर्क प्रादुर्भूत हो गए। पहले तो शून्य और विज्ञान पर संघर्ष था, पुनः परिणाम यह निकला कि महासुख-वाद का सिद्धान्त विकसित हो गया और उसकी पृष्ठ-भूमि तान्त्रिक प्रभाव था। अतः इस तान्त्रिक पर्याप्त शक्त पृष्ठ-भूमि पर इस महासुख-वाद के सिद्धान्त पर बज्र-यान नामक सम्प्रदाय परलब्ध हो गया। आप नेपाल जाइए, तिब्बत या जापान घूमिए चीन की ओर मुड़िए सर्वत्र इन्हीं छात्र प्रतिमाओं का बोल बाला है। मध्य-बज्र-नामक बौद्ध दार्शनिक, जो ११वीं शताब्दी में उत्पन्न हुए थे, उन्होंने इस बज्रयान को विज्ञान-वाद और शून्य-वाद से भी आगे बढ़ा दिया। उनके मध्य-बज्र-संग्रह का निम्न प्रवचन पढ़ें वही पर्याप्त है :—

दृढ सारमसौशीर्यमञ्जराभेद्यलक्षणम् ।

मदाहो भविनासो च शून्यता ब्रह्ममुच्यते ॥

अतः मैं यह भी निर्देश करना है कि कोई भी मध्य-कालीन बौद्ध-प्रतिमा बिना शक्ति के नहीं परिकल्पित हुई। तिब्बती भाषा में इसे याव यूम कहते हैं, अतः हम बौद्ध प्रतिमाओं को दो वर्गों में विभाजित कर सकते हैं :—

१. ऐतिहासिक बुद्ध—बोधिसत्व आदि ।

२. बज्रयान-तान्त्रिक—बुद्ध-ध्यानी-बुद्ध, बुद्ध-शक्तियाँ आदि आदि ।

यहाँ तक ऐतिहासिक बुद्ध की बात है, हम भगवान् बुद्ध के रूप की दशावतारों में सम्मिलित कर चुके हैं। यहाँ पर केवल बज्रयान बौद्ध प्रतिमाओं में सम्बन्ध है जिनकी पदावली निम्न शालिकाओं में प्रस्तुत की जाती है।

प्रथम हम इन बौद्ध-प्रतिमाओं की द्वादश विधा उपस्थित करते हैं। :—

बज्रयानी प्रतिमाये—१२

१. दिव्य-बुद्ध, बुद्ध-शक्तियाँ और बोधिसत्व,

२. मञ्जुश्री

३. बोधिसत्व प्रथम भोजितेश्वर,

४. अमिताभ से आविर्भूत देव,
५. अक्षोभ्य से आविर्भूत देव
६. अक्षोभ्य—आविर्भूत देविया
७. वैरोचन से आविर्भूत देव
८. अमोघसिद्धि से आविर्भूत देव
९. रत्न-सम्भव से आविर्भूत देव
१०. पंच-ध्यानी बुद्धों से आविर्भूत देव
११. जुतुध्यानी बुद्धों से आविर्भूत देव
१२. अम्य स्वतंत्र देव एवं देविया

ध्यानी बुद्ध	बुद्ध-शक्तियाँ	बोधिसत्त्व
वैरोचन	वज्रधातुशरीर	सामान्तभद्र
अक्षोभ्य	लोचना	वज्रपाणि
रत्नसम्भव	मामकी	रत्नपाणि
अमोघसिद्धि	प्रायंतारा	विश्वपाणि
वज्रसत्त्व	वज्रसत्त्वात्मिक	षष्ठापाणि

मानुष बुद्ध	मानुष-बुद्ध-शक्तियाँ	एवं मानुष-बोधिसत्त्व
१. विपश्यन्	विपश्यन्ती	महामति
२. शिखी	सिखिमालिनी	रत्नधर
३. विश्वभू	विश्वधरा	आकाशगञ्ज
४. क्रकुच्छन्द	ककुद्धती	शकमगत
५. कनकमुनि	कण्ठमालिनी	कनकराज
६. कश्यप	महीधरा	धर्मधर
७. शाक्यसिंह	यशोधरा	मानन्द

बोधिसत्त्व मञ्जुश्री के चतुर्विंश रूप

१. वाक्	६. वामसमीति	११. धरपवन
२. धर्मधातु	७. वागीश्वर	१२. स्थिरचक्र
३. संजुषोष	८. मञ्जुवर	१३. वादिराट्
४. सिद्धिकरीर	९. मञ्जुवद	१४. मञ्जुनाथ
५. यज्ञानंग	१०. मञ्जुमारु	

बोधिसत्त्व भवलोकेश्वर के पंच-दश-रूप—

१. षडक्षरी-लोकेश्वर	६. पद्मनर्तेश्वर	११. नीलनण्ड
२. सिद्धनाद	७. हरिहर-बाह्मोद्भव	१२. सुगति-सम्प्रसन्न
३. खमपणं	८. त्रैलोक्यवशकर	१३. प्रेत-सतपित
४. लोकनाथ	९. रक्तलोकेश्वर	१४. सुखावतीलोकेश्वर
५. हानाहल	१०. मायाजालाक्रम	१५. वज्रधर्मलोकेश्वर

अन्य विवरण यथा द्वादश-वर्गीय देव एव देविना 'प्रतिमा-विज्ञान' तथा वास्तु-शास्त्र, द्वितीय भाग में द्रष्टव्य हैं। विशेष उल्लेख यह है कि भवलोकेश्वर की प्रतिमायें विपुल हैं।

जैन-प्रतिमायें—जैन प्रतिमाओं का आधिभवि जैनो के तीर्थंकरों से प्रारम्भ हुआ। सर्व-प्रथम प्रतीक, पुनः प्रतिमाय। भव आदये तीर्थङ्कर-प्रतिमा की ओर।

तीर्थङ्कर—इनके सम्बन्ध में निम्न प्रवचन भवतार्य है—

भ्राजानुलम्बबाहुः धीवत्साङ्गः प्रशान्तमूर्तिश्च ।

विम्बासास्तरूपो रूपवाक्च कार्पोऽहंता देवः ॥

२४ तीर्थङ्कर

आदिनाथ

अजितनाथ

सम्भवनाथ

अभिनन्दननाथ

सुमतिनाथ

पद्मप्रभ

सुपाश्वनाथ

चन्द्रनाथ

सुविधिनाथ

शीतलनाथ

श्रेयामनाथ

वसुपूज्य

२४ यक्ष

वृषवक्त्र

महायक्ष

त्रिमुख

चतुरानन

तुम्बुरु

कुसुम

मातङ्ग

विजय

जय

बह्या

यक्षेश

कुमार

२४ यक्षिण्या

चक्रेश्वरी

अजितबला

दुरितारि

काली

महाकासी

अच्युता (स्यामा)

छान्ता

ज्वाला (भृकुटि)

सुतारा

अशोका

मानवी (धीवत्सा)

प्रचण्डा (प्रवरा)

विमलनाथ	वष्मुख	विदिता (विजया)
धनन्तनाथ	पाताल	धकुशा
धर्मनाथ	किन्नर	कन्दर्प (पद्मना)
शान्तिनाथ	गरुड	निर्वाणी
कुण्डनाथ	गन्धर्व	बला
धरनाथ	यक्ष	धारिणी
मल्लिनाथ	कुबेर	बैरोटया
मुनिमुखा	वरुण	नरस्ता
नमिनाथ	भृकुटी	'गान्धारी
नेमिनाथ	गोमेष	अश्विका
पार्श्वनाथ	पार्श्व	पद्मावती
महावीर (वर्धमान)	मातङ्ग	सिद्धायिका

१० दिग्पाल—

१. इन्द्र	६. वायु
२. अग्नि	७. कुबेर
३. यम	८. ईशान
४. निर्ऋति	९. नागदेव
५. वरुण	१०. ब्रह्मदेव

६ ग्रह—नव-ग्रह सर्वविवित हैं—

१. सूर्य	६. शुक्र
२. चन्द्र	७. शनिश्चर
३. मंगल	८. राहु
४. बुध	९. केतु
५. बृहस्पति	

क्षेत्रपात्र—एक प्रकार से यह जंनो का भंडार है ।

भूत-देवियाँ—

१. रोहिणी	९. पुण्ड्रदत्ता	११. महाज्वाना
२. प्रजप्ति	५. कालीदेवी	१२. मानवी
३. वज्रशृङ्खला	६. महाकाली	१६. वैरोटपा
४. वज्राकुक्षी	८. गौरी	१४. मन्त्र्युता
५. मप्रतिचक्रा	१०. गान्धारी	१५. मानसी
		१६. महामानसी

६४ योगिनियाँ—ये योगिनियाँ ब्राह्मणों के विलक्षण हैं ।